

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ЄРЕСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

V

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видие

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scient-
ific and Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 5 (80), May, 1954, Vol. VII

Редагує Колегія: проф. П. Олійниченко, мір. Р. Борковський,
І. Ратушний, В. Василенко.

Головний редактор матеріалів УВАН:

проф. д-р П. Курінний

Відповідальний редактор: Г. Драбат

Редакція (Editorial)

28, Minster Road, London, N.W. 2. Tel. HAMpstead, 1771

Адміністрація (Administration)

237, Liverpool Road, London, N. 1. Tel. NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1954 РІК

країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія .	1 ф. 16 шил.	19 шил.	10 шил. 6 п.	3 ш. 6 п.
Австрія	54 шил.	28 шил.	15 шил.	5 шил.
Аргентина ..	30 песів	16 песів	9 песів	3 пези
Бельгія	210 фран.	110 фран.	60 фран.	20 фран.
В. Британія	1 ф. 12 шил.	17 шил.	9 шил.	3 шил.
Канада	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Німеччина .	13 н. м.	6,75 н. м.	3,60 н. м.	1,20 н. м.
Парагвай ..	13 гуар.	6,75 гуар.	3,60 гуар.	1,20 гуар.
США	7,50 дол.	4 дол.	2,25 дол.	75 цен.
Туніс	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Франція ...	1.400 фран.	750 фран.	420 фран.	140 фран.
Швеція	20 кор.	11 кор.	6 кор.	2 кор.

В інших країнах — у перерахуванні на валюту даної держави

Адреса наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by "Ukrainian Publishers Ltd." 237, Liverpool R-d., London, N. 1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГУМАНІТАРНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 5. (ч. 5-80)

ТРАВЕНЬ 1954

Річник I. (VII)

ЗМІСТ V-тої КНИЖКИ

Д-р Д. Донцов: НАЦІОНАЛ-МАРКСИСТИ І РЕЛІГІЯ	3
Є. Озерський: ДАЛЕКОСЯЖНА ПОМИЛКА	5
Я. Стецько: ШЛЯХ ДО ВОЛІ І МИРУ	11
О. Лубська: ПРАПОР СВОБОДИ	22
З. К.: ОСНОВНІ ЗАВВАГИ ДО ЗМІСТУ НАШОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ	23
Проф. Г. Ващенко: РОЛЯ РЕЛІГІЇ В ЖИТТІ ЛЮДСТВА І РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ	29
Доц. Д-р В. Янів: СОЦІАЛЬНІ ІНСТИНКТИ УКРАЇНЦІВ	35
Проф. П. Курінний: АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ КНЯЖОГО ЛЬВОВА	43
Проф. Д. Горняткевич: УКРАЇНСЬКІ ПОЛІХРОМІ НА ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ В ЯГАЙЛОНСЬКІЙ ДОБІ	56
Проф. П. Кованковський: ВІЙНИ І ФІНАНСИ	59
О. Лубська: »НАМ ЛИШИЛОСЯ СМІЛИВЕ СЛОВО«	69
Проф. Г. Ващенко: ПЕРЕМОГА (Спогади)	75
Оксана Іваненко: ЛІТО	81
Терень Масенко: КЛЕНОВИЙ ЛИСТОК	81
Пилип Моренець: НАД МІСТОМ, ВЕЧІРНЯ ЗІРКА	81
Михайло Ігнатенко: В КРАЮ ДИТИНСТВА	82
Оксана Іваненко: ЧИ ТИ МЕНЕ ПІЗНАЄШ	82
Володимир Булаєнко: З КНИГИ ПОЕЗІЙ »ДНІ КРОВІ І МЕЧА«	82
Б. Калина: ОДНОЇ ДОБИ (Оповідання)	83
Л. Т. Орлигора: МАТИ	96
Борис Антоненко-Давидович: СМЕРТЬ (Повість)	97
Н. Подолянин: З МИНУЛИХ ЛІТ	111
ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«	117

Передрук за дозволом редакції

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fockham Library & Book Supply
17 *Acacia Str. Glenroy, W.9., Vic.*

АРГЕНТИНА:

Olekša Bunič
C. *Warnes 2256,*
Olivos, F.C.N.B.M.,
Prov. Buenos-Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd.Charlemagne, 72. Bruxelles, 4

КАНАДА:

Онтаріо, Саскачеван, Альберта:

W. Nemyliwskyj
47, *Gore Vale Ave.,*
Toronto, 3, Ont.

Квібек, Манітоба:

Wasył Kuc
P. *Box 391, Huntingdon, P. Quebec*

НІМЕЧЧИНА:

T. Boc
Harfenstrasse 20 1/6
(13a) Erlangen

ПАРАГВАЙ:

A. Kushchynskyj
Encarnacion.
Cosilla de Correo, 60.

США:

Very Rev. P. Falcko
1645, *South 16th Str.*
Milwaukee 4, Wis., U.S.A.

Дітройт і околиця:

S. Krupka
4519 *Cicotte, Detroit 10, Mich.*

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij
721 *E. 6-th St., New-York City, N.Y.*

Огайо і околиця:

T. Wasylyk
1015, *University Rd.,*
Cleveland-13, Ohio

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, *Rue de Montholon*
Paris (9)

ТУНІС:

Roman Kasprzyk
Berrage de Ben-Metir
Boite Postale 15. Ain Draham

ШВЕДІЯ:

Ovs. J. Kostiv
c/o Johansson
Tors. gt. 49. III., Stockholm.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шил.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

Д. Донцов

Націонал-марксисти і релігія

Не говори йому про Христа,
бо в нього голова пуста.

(З народніх уст)

Бувши націоналісти проголосили, що «релігія є особистою справою кожної людини», та що націоналісти не сміють «зв'язувати себе з християнізмом та християнським ідеалізмом» («Укр. Самостійник», 28. 3. ц. р.). На перший погляд — це дивно! Але, це логічний висновок з нової теорії замотеличених Іванів: хто повернувся до соціалістичних ідолів, мусів відвернутися від Христа.

Маркс, Енгельст, Ленін — були атеїсти. Ленін писав: «Релігія мусить бути приватною справою людини...» І якраз це саме проголошують наші націонал-соціалісти! Ніби просто відписали з мудрощів того московського сифілітика. Ленін так пояснює свою догму: «Кожний може визнавати яку хоче релігію, або не визнавати жодної, себто бути безбожником, як ним і є звичайно кожний соціаліст... Але партія пролетаріату не сміє уважати за приватну справу боротьби проти релігійного забобону, цього опіюму для народу...» Подібно й наші марксисты: для них засада «релігія приватна справа» — це як і для Леніна, — порожня фраза, організація ж не сміє в'язати себе з християнською вірою, бо таке «в'язання» — «не наше завдання» і «може мати негативні наслідки». А коли ж організація зробить це — заборонити їй. Цілком як у Леніна і Маркса!

Ленін писав: «Конче треба категорично осудити всяку спробу зближення християнства і комунізму...» Те саме твердять наші марксисты відносно християнства і націоналізму. Зовсім логічно. Бо, хто прийняв Марксів талмуд, — учить Ленін — той «мусить стати ворогом релігії».

Чому марксисты проти релігії Христа?

Поперше тому, що соціалізм має ціллю інсектифікацію збірноти, перетворити націю в отару, в череду, яку інтересує тільки жолоб, корито, а не жодні духові вартості і цілі. Заповіддю ж християнства є: «Не хлібом єдиним буде жив чоловік, но словом ізходящим з уст Божіих». Хто слухає цього голосу, той перестає бути Івановою худобою, перестає бути тою людською глиною, з якої й можна зліпити соціалістичне суспільство.

Подруге — всяке соціалістичне суспільство — це суспільство тоталітарне, збудоване на рабстві, на закріпаченні всієї людности під владою шайки деспотичної бюрократії, володарки тіла, праці, душі, думки і совісті кожної одиниці. В такому суспільстві панує ідеал не свободи, а **рівності рабів**; в нім не існує ні поняття індивідуаль-

ної свободи, ні совісти, ні людської гідності. Через це, якраз, і є наука Маркса проти християнської науки, яка підкреслює ідеї свободи і гідності індивіда, яка виразно ставить Боже над кесарево, з чим не погодиться ніякий тоталітаризм.

Потрете, талмуд Маркса — це чорна містика, віра, яка добре знає, що поконати її, в окцидентальним світі, зможе тільки містика і віра християнства. Ось чому марксизм мусить бути антихристиянський.

Тому на шлях борні з релігією вступили й наші націонал-соціалісти. Хто думає лише про плотське «щастя» в череді, хто мріє лиш про матеріялістичний «прогрес», хто проти невід'ємних прав людини, хто за те, щоб марксівське «керування й організування суспільного життя державою» принесло з собою «обмеження в свободі та всіх інших правах одиниці» («Укр. Самостійник»), хто згори, проти волі нації у своїй програмі накладає Україні колхозне кріпацтво — той логічно мусить виступити й проти релігії Христа.

Вже десь цитований мною доктор теології, аббат Андре Рішар, писав в одному своїм творі: «Проти політики, яка лишається політикою можна боротися політикою ж. Та проти (комуністичної) партії, яка має свою містику, окрему концепцію світу, проти політики, яка стала релігією, — можна боротися тільки протиставляючи їй другу концепцію світу, тільки зваблюючи борців іншою містикою. Сильна, напастницька містика, може бути розбита тільки містикою ще сильнішою й ще більш напастницькою (violente) . . . Коли маємо діло з фанатичним комунізмом, відклик до здорового розуму, до пересічних почувань, до звичайних політичних засобів, до приписів опортунізму, — не здається до нічого. В обличчі фанатичного комунізму, партії здорового розуму — вже згори є бити, коли самі не стануть фанатичними, коли не створять власної містики».

Хай застановляться над цими словами католицького аббата наші фарисеї, які закидають мені проповідь «фанатизму» і «нетолеранції». Побідний похід революції 1789 р. стримали головню Вандея, Британія і Іспанія, країни надихані фанатизмом і містикою християнства. Найбільший опір большевицькій революції ставляли і ставлять знову таки Іспанія і традиційно-християнська Україна.

Большевизм Леніна і Маркса — це не є економічна, ані політична лише система. Це віра, яка йде на знищення християнської цивілізації. Хто того не розуміє, хто виступає проти релігії, той йде на руку большевизмові.

Наші націонал-соціалісти — передусім ідейні труси. Лякаються виступити без маски. Ніби і за Маркса вони, а іноді — десь, колись — і проти (релігія «для домашнього вжитку»). Цією трусливою плутаниною нікого не здурять щодо основної цілі їх пропаганди.

Визвольна боротьба в Україні, яка йде під знаком Розп'ятого, піде своєю дорогою, вимітаючи їх геть, як «непотрібну майстру глину». Край наш карається і бореться не за московську «сучасну Україну», ані за марксівську, лише за традиційну, вічну, вчорашню і майбутню, Україну св. Андрея, св. Софії, Лаври, св. Юра; за Україну Шевченка.

Горе тим, які цій Україні стануть поперек дороги.

Далекосяжна помилка

Безпросвітні спроби

Ніхто з нас не заперечує того факту, що США ведуть сьогодні перед в антибольшевицькій боротьбі вільного світу. Джон Ф. Даллес є справді визначним державним мужем на Заході, який розуміє і вміє оцінити большевицьку загрозу всім вільнолюбним народам. І, як з одного боку можна вітати непримиренну політику США по відношенні до комуністичної Росії, так з другого боку, коли розглянути ці ідеї, що їх США підтримують для знищення большевизму і які мали б бути сьогодні пропаговані в психологічно-політичній війні, як образ майбутнього політичного ладу на руїнах СССР, — мусимо гостро опрокинути цю акцію американської східноєвропейської політики, носієм якої є АКВБ. Як відомо, від років означені американські кола намагаються організувати спільний антибольшевицький центр різних російських і неросійських еміграційних організацій з метою об'єднаної антикомуністичної акції. Почавши від СОНР'у, почерез різного роду КЦАБ'и, аж до МАКЦ'у йдуть безперервні й наполегливі спроби погодити те, що неможливо погодити і звести до купи. І тому вислід цієї американської акції рівняється нулеві та є безкорисний, а навіть і шкідливий. Розтрачено великі грошові суми, а антибольшевицька боротьба не посунулася ні на крок уперед.

Акція АКВБ послабила антибольшевицький фронт

За великим гамором, що зчинився навколо американської східної політики останніх років, не добачено суттєвого. Що досі зробив АКВБ і подібні йому його твори на відтинку скріплення антибольшевицької боротьби? Відповідь є болючою й сумною для кожного антибольшевика. Бо акція АКВБ розгорнула не грандіозний протибольшевицький, а започаткувала затривожуючий протиамериканський фронт серед еміграцій і, на жаль, теж неросійських народів за залізною заслоною. Доки не було організованої дії АКВНР-АКВБ, політична еміграція всіх поневолених народів в СССР скупчувала свою увагу на протибольшевицькому фронті та вела інтенсивну акцію проти большевизму власними силами в ім'я своїх ідей. Головна проблематика її преси, масових виступів, дипломатичних акцій оберталася навколо загрози большевизму, його страхіть, методів боротьби т. п. Головним, домінантним фронтом — був фронт антибольшевицький. Пригадуємо хоч би масові виступи української еміграції продовж першого п'ятиріччя після закінчення другої світової війни. Але з хвилиною виступу на арену східної політики американських »приватних« кіл, образ змінився. Об'єктом атаки став АКВБ і його намагання звести разом російських імперіялістів з борцями за визволення з-під тих же самих імперіялістів, тільки іншої барви. Фронт протибольшевицький послабився, бо всі справжні патріоти-самостійники побачили нового ворога, що вийшов на арену; побачили його намагання реставрувати білу російську імперію, активно підтримувану певними американ-

ськими колами. Отже, замість одного, з'явилися одночасно два вороги: большевизм, себто російський імперіялізм комуністичної за-краски, і нова керенщина-мельгуновщина, себто т. зв. «демократичний» російський імперіялізм, що відроджується в тіні американських долярів і атомової бомби.

Ось так блок поневолених націй станув в обличчі можливої дво-фронтової війни. Большевики добилися того, що американська політика вилуптала себе в захист нової форми неволі на Сході, чим значно послабила протибольшевицький фронт. Розпорошено сили на один уже діючий і на другий потенційний, але серйозно реальний, фронти. Це тим більше прикро, що ті т. зв. «приватні» американські кола не є жодними приватними, бо за ними стоїтьстейтс департамент. І коли приватні капіталісти дають гроші на АКВБ, то тільки за згодою офіційних кіл, які відтяжують їх на цю суму, що пішла на АКВБ, під час сплачування податків. Неапробування даної суми на означену ціль з боку урядовит чинників мало б свої наслідки у «щедрості» капіталістів. Тому, напр., акція АВН не має матеріальної підтримки США, ані «приватних» кругів, бо видані на її підтримку грошові суми урядові круги не апробували б. Отак гроші американського громадянства пішли намарне, бо антибольшевицької успішної акції немає, а антибольшевицький фронт, що с'як-так діяв, став розбитий і послаблений. Підкупствами, гри-шми, різними обіцяними «благами» розсварено партійно-політичних діячів, розбито антибольшевицьку єдність політичних груп, скеровуючи їх увагу не на боротьбу з большевизмом, а на «перегони» в поступках перед АКВБ чи АВНР. Отже большевики добилися послаблення фронту проти них коштом відкриття фронту проти американських східних починів. Своєю нерозумною політикою АКВБ мимоволі прислужився большевикам. Якщо так мало статися, то вже доцільніше було б, щоб американці взагалі були лишили поневолені Москвою народи в спокої, виключно на їх власні сили, на які вони роками спираються в боротьбі проти московсько-большевицьких імперіялістів. Доцільніше, щоб політична еміграція власною ініціативою і власними силами боролася проти большевизму, ніж така допомога, що розбиває ідейно-політичні основи боротьби проти большевизму й проводить до зради своєї нації. А елементами зради не можна перемогти сатанічну систему комунізму, що став релігією для мільйонів легковірних людей також на Заході. Американська політика відповідає також за те, що вона розбиває перекупством сильні антибольшевицькі організації тільки тому, що вони не хочуть підпорядкуватися волі того, чи іншого «натуралізованого», а вчора ще запеклого російського шовініста-імперіяліста, який сьогодні є «спецом» від східної політики США.

Американці, а, на жаль, частинно і англійці, підтримують сьогодні різні фіктивні політичні твори проти сильних антибольшевицьких формацій та спричиняються до розбивання міцних антибольшевицьких національних демократичних, випробуваних у боротьбі на два фронти, організацій єдино з цієї причини, що ці люди і організації не згоджуються з погубною для Заходу буцім то антикомуністичною, а на ділі скріплюючою большевизм політикою. Так большевизму перемогти не можна. Проти фанатичного комунізму і його динамічної акції мусить сто-

яти універсальний фронт, зумовлений справедливими ідейними основами, а не інтересами російських імперіялістів. Інакше, буде продовжуватися роздріблення антибольшевицьких сил, а сильні антибольшевицькі рухи будуть слабшати під впливом акцій американських «приватних» кіл, які підкупством еміграційних політиків ослаблюють боротьбу поневолених Москвою народів з московсько-большевицьким імперіялізмом і підтримують білих російських імперіялістів. У висліді буде плеяда розкольників, заколотників, люди будуть тратити політичний хребет, а серед розкладеного такими методами політичного світу, п'яті большевицькі колони матимуть прекрасний ґрунт для своєї підривної акції. З куплених АКВБ-ом «антибольшевицьких» робитимуть большевики своїх прислужників, бо ж АКВБ дуже радо приймає «навернених» нацистських колаборантів, мовляв, вони «здемократизувалися». Чому ж вони не можуть стати черговий раз «зміновіховцями», тим разом у сторону Кремля? Ось так сумно виглядає перспектива антибольшевицького об'єднаного фронту західного і невільного світу. Він неможливий, коли АКВБ прагне мати не партнерів, а агентів, не союзників, а виконавців волі американського «комісара» при «Діловій Комісії».

АКВБ ставить виключно на російських імперіялістів

Це не припадок, що в минулі місяці, якраз перед енуціяцією адм. Стівенса про «Діловий Комітет», були такі наполегливі намагання розсадити АБН, щоб замовк цей останній речник власної, непродажної думки. І тепер уже досить ясно, в чиему інтересі був розвал АБН. Ішлося про те, щоб для виконання наказу КЦАБ'у-МАКЦ'у створити найкращі передумови. Тому мав остаточно зникнути АБН, непримиренний і непідкупний речник незалежних інтересів поневолених Москвою народів, щоб було чисте поле для ламання душ і організацій. А коли так не сталося, тоді прискіпшеним темпом зараз після Конгресу АБН прийшли нечувані в історії взаємин поміж приязними народами доручення (в дослівному розумінні) американських чинників для представників неросійських народів. Більше того: прийшов повний поворот на первинні позиції «єдинонеділмої». В матеріялах АКВБ, що їх недавно розіслано до преси, купенькі політичні точки кажуть про «право всіх народів, що заселяють СССР, вирішувати їх власну долю демократичними засобами після повалення большевизму», тобто про самостійність України, Білорусії, Грузії і т. п. мало б вирішувати якесь «Учредительное Собрание», пропоноване Керенським ще в 1917 р., або якийсь плебісцит під наглядом московських і американських губернаторів. І далі: «майбутній політичний устрій між частинами СССР і народами, що їх заселяють, а також час і спосіб зміни існуючих взаємин — це питання, що лежать поза межами нашого спільного діла». Значить, що національно-державна незалежність — це не важлива, чи взагалі справа, що лежить «поза межами нашого спільного діла». За що ж тоді мають боротися поневолені народи? За зміну червоних на білих російських окупантів?

Але це ще не все. Адм. Стівенс наказує, щоб члени «Ділової Комісії» (по три від КЦАБ'у і МАКЦ'у) були «з рядів нових емігрантів». Вони «мають бути приємливі для Американського Комітету», а всі рішення «Ділової Комісії» «будуть приймаєні за згодою відповідального (американського) дорадника», який матиме «право

участи в усіх її засіданнях». Роля АКВБ »не обмежується тільки на моральній і матеріальній допомозі, але знаходить свій вираз також в участі АКВБ в »Діловій Комісії». АКВБ виділить свого представника для праць у характері технічного дорадника при видавничому (радієвому, культурному або спеціальному) відділі.

Навіть цих цитат досить, щоб ясно бачити, що АКВБ не тільки ставить на єдине ділиму російську тюрму народів, але і цих сумнівних »національних» представників повністю узаалежнює від себе. Це прямо диктує згори. Як в обличчі цих фактів виглядає наклепницька кампанія проти АБН за його »диктатуру» і т. п., коли АБН поставив проблему державної незалежності на всю широчінь і станув у захист рівноправності всіх народів, малих і великих, борючися за їх визволення. Чи є більш демократичні основи, як ідейно-політична і організаційно-структурна платформа АБН? І АБН ненавидять не тому, що він »недемократичний», а тому, що непродажний. У світлі наочних фактів, кожна людина доброї волі може підтвердити, чиї засади більш демократичні — АКВБ чи АБН? АКВБ просто наказує політичній еміграції поневолених народів СРСР (»негайно опублікувати» — пише п. Ісаак Печ, так наче б ми жили в епосі райхскомісаріату України!) підпорядковуватися Керенському, Мельгунову, Гулаєві та вдовольнятися єдине ділимськими позиціями »Ділової Комісії», в якій навіть кількістю російськи мають мати перевагу, хоч в СРСР вони є в меншості. Відомо ж, що КЦАБ є повністю російською формацією, а МАКЦ — наполовину російською. В АБН всі народи мають рівні права і шанси. Його цілі всім народам спільні й кожний з них має однакові права і обов'язки. Та АБН для цих американських кругів »недемократичний», а російські імперіялісти Мельгунови і Керенські, з провокативними пробольшевицькими елементами НТС — мюллерами-хорунжими — є »демократами». Цікава логіка: для АКВБ російські імперіялісти — »демократи», а борці за визволення з-під ярма всякого російського імперіялізму — »антидемократи». З такою логікою можливу американську антибольшевицьку війну може зустріти ця сама поразка, що зазнав Гітлер у висліді його політики по відношенні до поневолених Росією народів.

Отже на Заході, на відтинку політики визволення, не діється нічого гідного уваги. Ці люди, що є нині в КЦАБ'і чи МАКЦ'і, завтра можуть бути в якомусь »народно-демократичному» протиамериканському комітеті, бо ж не один з них вірно служив Гітлерові в той час, коли справжні патріоти боролися і клали свої голови на двох фронтах: проти нацистів і проти большевиків.

Щоб знати, як боротися проти большевизму, треба пізнати його суть і джерело його сили. Російський філософ Бердяєв, якому не можна закинути русофобства чи співпраці з »сепаратистами», в »Новому Середньовіччі» про большевизм пише так: »Большевизм відповідає духовому станові російського народу, він є виразом внутрішнього духового розхитання народу, його відходу від віри, його релігійної кризи і глибокої деморалізації. Большевизм відповідає вповні російському нігілізмові. Достоевський є пророком російської революції і пізнав, що соціалізм у Росії означає релігійну проблему, питання атеїзму; що російській революційній інтелігенції зовсім не залежить на політиці, а на тому, щоб людство спасти без Бога. Російські емігранти не усвідомлюють собі того, що в ро-

сійському питанні не йдеться про малу кучку большевиків, які є при владі і можуть бути повалені, але про безконечно широку верству нових людей, що тепер дійшли до влади і яких повалити не є так легко. Комуністична революція — є, передусім, матеріалізацією російського життя».

Цю оцінку большевизму дає християнський російський філософ, що в політичному відношенні є теж імперіялістом. Що ж протиставляє АКВБ в ідейній площині большевицькій системі і її фанатичним носіям? Яку систему ідей? Чи не єдина шанса перемогти большевизм є в підтримці ідей АБН?

Ми вже не раз на сторінках «Визвольного Шляху» висловлювали нашу опінію про різну можливу тактику Кремля на відтинку національних проблем. І не раз запитували: що АКВБ протиставляє большевицькій пропаганді про «самостійність» і «соборність» деяких республік і їх участі в ООН? Чи єдине діла «матушка» і американський комісар у «Діловій Комісії» — це є ця відповідь? А що скажуть американські, і взагалі західні політики, коли завтра большевики облудно створять «українську» армію так, як її має комуністична Польща, що на ділі не міняє статусу поневолення, але творить підступний пропагандивний трюк? Чи АКВБ думає, що й надалі вистачає якийсь «плебісцит» та його «визвольна програма», що забороняє поневоленням Москвою народам говорити про самостійність, про розвал тюрми народів та їх державну суверенність? Як виглядає американська концепція «антибольшевицької дії» хоч би, напр., в обличчі того, що УССР — це сьогодні найбільша країна по РСФР у безпосередній російсько-большевицькій сфері панування? Чи не бачать американці, як залежить Кремлеві на прихильності України, доказом чого є хоч би повернення України Криму?

В дії АКВБ і його різних СОНР'ів, КЦАБ'ів, МАКЦ'ів і «Ділових Комісій» розкривається вся нагота незнання справи, порожнеча думки і відсутність усякої віри в якісь вищі ідеї. Це впадає в очі зокрема тепер, по появі нових матеріалів АКВБ, недоречність яких навіть важко пояснювати, при чому дивує поспіх п. Печа щодо їх оприлюднення. Якщо цей поспіх подиктований тим, що кінчається в червні фінансовий рік АКВБ і треба якоюсь акцією рятувати хоч ще на один рік його бюджет, то ще більше вбогою є перспектива боротьби АКВБ і його ставленників проти большевизму. Минулого року вилім УНР-ади із спільного українського протибольшевицького і протиросійського фронту врятував бюджет АКВБ на один рік. Цього року мали б рятувати цей бюджет українські науковці і «Ділова Комісія». Такими «ідеями» і методами большевиків ніхто не переможе.

Зламання УНРадою спільного українського фронту

Відомі події, які у свій час були розіграні на форумі МАКЦ'у та участь у ньому УНРади, дуже скомпромітували її в очах українського громадянства. Рятуючись від остаточної компромітації, УНРада поспішно склала пресову заяву, що не погоджується на «Ділову Комісію». Це було кінцевим, бо ще так недавно політики УНРади переконували українське громадянство, що їх участь у МАКЦ'і була на те, щоб зсередини розсадити КЦАБ і МАКЦ та довести до визнання АКВБ'ом українських позицій. А тим часом сталося навпаки: їх поставлено перед dokonані факти. Підтвер-

джено те, що заперечувала УНРада, а саме — її участь у МАКЦ'ї, підписання нею його статуту і відречення від самостійницьких позицій, бо ж МАКЦ — виразна прибудівка російських імперіялістів з-під стягу Ніколаєвського. Отак УНРада сиділа спільно з ворогом української самостійності за одним столом, укладала пляни, вможливаючи таким чином — мовчанкою або тихою згодою — новим російським загарбникам відновляти «демократичну» російську імперію. Нічого дивного, що таку спекуляцію УНРадівських політиків українське громадянство засуджує з найбільшим обуренням. Якщо б справді МАКЦ «не існував», як твердять політики УНРади, то адм. Стівенс не пропонував би творити з делегатів КЦАБ'у і МАКЦ'у «Ділової Комісії».

У пресовій заяві УНРада декларативно відкидає проект-наказ АКВБ, але вже в 5. точці «Повідомлення» від 5. 4. 54 р. заявляє дальшу готовість приймати участь у російсько-американському радіо «Освобождение», в «Інституті вивчення культури і історії СССР», так наче б СССР був одною національною державою і мав свою одну «культуру». Більше того, УНРада наклонила наших науковців ламати єдиний український фронт і співпрацювати з АКВБ, хоч він не визнає самостійницьких змагань України. УНРада визнає надалі доцільною співпрацю з АКВБ (т. 6), хоч позиція АКВБ є такою, як ми з'ясували. АКВБ диктує співпрацю з російськими імперіялістами і виразно заявляє, що без прийняття бази від 24. березня 1954 р., оприлюдненої 3 квітня ц. р., він не збирається з УНРадою у будь-якій формі співпрацювати. Пан Печ виразно пише, що «такої нагоди вдруге може не бути, тому недоцільно її легковажити і відкидати»...

Дивлячись на це все, можна хіба лише словами Шезченка сказати: Раби, підніжки... їм дають полічника, їм диктують базу співпраці з російськими загарбниками, про іншу — й дискутувати не хочуть, а вони по-рабськи заявляють, що такі «хочуть співпрацювати». А щоб, борони Боже, панове з АКВБ не подумали, що УНРада відкинула остаточне явне визнання плятформи АКВБ, згл. «Ділової Комісії», УНРада в «заяві» подає (т. 7), що вона узгіднює своє становище «повно і солідарно» з «усіми заінтересованими чинниками», тобто також з Ніколаєвським, а «зокрема з своїми партнерами по Паризькому Бльоку». Відповідь грузинського опортуніста і білоруського капітулянта вже прийшла: вони не згодні з відкиненням наказу АКВБ. Отже, УНРада матиме змогу покликатися на те, що вона не могла «розбивати» «Паризького Бльоку» і мусіла вести розмови згідно з бажанням АКВБ про співпрацю в єдиному центрі з Керенським і Мельгуновим...

Так виглядає «суверенна» політика УНРади. Та чи тільки УНРада? Українське громадянство мусить уважно слідкувати за дальшим розвитком подій і рішучо боротися з усяким капітулянтством перед російськими імперіялістами. Треба завжди пам'ятати, що кожна така капітуляція може коштувати сотні тисяч трупів найкращих синів України, які муситимуть черговий раз доказувати перед Заходом, що Україна бореться за суверенність, а не за федерацію. Одностайна постава українців на чужині мусить переконати західний світ у тому, що всяка загра в Україні буде безуспішна і матиме спротив цілого українського народу, який, якщо треба буде, не вагається ще раз боротися хоч би й на два фронти.

Є. Озерський

Ярослав Стецько

Шлях до волі і миру *)

(Противобольшевицька визвольна революція народів, її позиції і глибший зміст. Відношення до західного світу, необхідність об'єднаної дії вільного і невільного світу та смертельна загроза большевицької Росії).

Зудар двох імперіялізмів

В найтемнішому періоді новітньої світової історії, в час, коли два найжорстокіші імперіялізми — нацизм і большевизм — зустрілись і, здавалося, всякий спротив поневолених ними народів проти них став неможливий, бо такої системи терору й деспотії, народовбивства за допомогою камер смерті й заслань та мордів жінок і дітей, ще не знала історія, — з лісів України пролунав голос правди і волі.

21-22 листопада 1943 р. революціонери і повстанці азербайджанського, білоруського, вірменського, грузинського, Північного Кавказу, Ідель-Уралу, туркестанського і українського народів створили на спільній Конференції Поневолених Народів у Житомирщині Координаційний Комітет для узгодженої боротьби проти тиранії, імперіялізму, тоталітаризму, за національно-державну незалежність і свободу людини.

Це було в той час, коли французька потуга лежала розтрощена Гітлером, а Москва на Сході стримувала німецьку військову машину за допомогою західних великодержав. Революційні сили наших народів мали тоді відвагу стати проти обох загарбників за правду і справедливість, протиставляючись обом тиранським системами. Їх слова перестороги перед співпрацею Заходу з російськими деспотами справдились. Весь іще вільний світ стоїть сьогодні в обличчі смертельної загрози вчорашнього союзника — Росії, що прагне поневолити його. З ініціаторів АБН ледве чи лишився ще хто живим. Грузинський майор, що командував охоронним відділом, поляг у бою із з'єднаннями Гештапо, ген. Т. Чупринка — в бою з МВД, про інших слід загинув. Але їхня ідея, концепція спільної боротьби поневолених большевизмом народів, живе далі, — національно-визвольні рухи і повстанські формації продовжують далі свою боротьбу і організують у ній народні маси. Змінено тактику з масової повстанської на підпільну, поглиблюється боротьбу і поширюється її на всі ділянки життя — політичного, соціального, господарського, культурного — зокрема зосереджується увагу на пропагандивну акцію наших ідей, на прихилення бійців советської армії на бік революції, з основною метою: розсадити зсередини, спільним зусиллям поневолених народів, большевицьку імперію.

*) Повний текст доповіді на маніфестації і Конгресі АБН, 27-28 березня 1954 р.

Ставка на власні сили

З екстенсивних форм вона набрала форм зтяжної, інтенсивної боротьби, що її метою є довести до всенароднього зриву, що є істотним елементом революційно-визвольної концепції АБН. Ставка АБН на власні сили народів за залізною заслоною, при співпраці й допомозі західних великодержав націй визвольній боротьбі, вимагає організації найширших мас народів до боротьби.

Ніхто нам волі не дасть у подарунок, волю треба здобути, проливаючи власну кров. Маси — це секрет майбутніх революцій!

Тому визвольна боротьба, що несе національне визволення, розв'язує водночас усі політичні, соціальні, культурні, господарські проблеми в дусі інтересів націй і працюючої людини. Боротьба проти большевизму — це боротьба за повалення суспільного режиму, всієї системи, це побудова діаметрально-протилежного нового світу — в духовому, національному і соціальному відношенні. Наша антибольшевицька революція є не тільки антирежимною, не тільки соціальною, але передусім антиімперіальною, національною, в чому вже є включений весь комплекс соціальної революції. Сьогодні не може бути національних революцій без соціальних, в умовах боротьби за визволення цілих народів і в ситуації, коли носіями ідеї нації стали вже народні маси, а не лише обмежені гурти. Істотна різниця поміж нашою визвольною концепцією та концепцією деяких західних кругів полягає в нашій ставці на національне визволення, як суттєвий елемент, а в них — на соціальне чи, радше, в їхній ставці лише на антирежимну революцію, а в нас — на антиімперіальну. Це є також два протилежні погляди на розвиток історичного процесу. Національна ідея, ідея національно-державного визволення народів і розв'язання на її базі складних проблем світу виявляється сьогодні найорганічнішою для впорядкування розхитаної рівноваги в світі. Імперіальні, інтернаціональні, великопростірні розв'язання й концепції, що є протиставні національно-визвольним процесам, є історичними пережитками. Це зрозуміли большевицькі імперіялісти, і тому вони підтримують по цей бік залізної заслони визвольні змагання залежних націй, виступаючи проти колоніального імперіялізму і його соціального характеристика — феодального устрою, хоч самі несуть тим самим народам іще важчу національну неволю, а саме — російське тоталітарне панування і комуністичне соціальне гноблення.

Національна ідея є співзвучна з універсальною ідеєю гармонії і співпраці між націями, при елімінації імперіялізму, расової дискримінації, міжнаціональної ненависти. Через національне визволення поневолених большевизмом націй — до єдності світу, до уніфікації його на базі рівних і вільних народів, без огляду на величину, расу, релігію, багатство! Всі народи — твори Бога, і як усі люди є рівні перед Богом, так і їм належить однакова свобода і справедливість.

Глибший сенс нашої боротьби

Щоб перемогти большевизм, треба дати універсальну відповідь на всі питання життя. Большевизм загрожує всьому світові, тому спротив йому мусить бути універсальний. Не може коштом боротьби наших народів іще вільний світ жити хвилюєво спокійно, в

тіні меча наших повстанських формацій, щоб завтра по трупах наших борців самому впасти жертвою большевицького потоку.

Щоб перед Богом, людьми і історією виправдати ті мільйони жертв світових воєн, щоб взагалі знайти якийсь глибший сенс смерті тих безчисленних, ні в чому неповинних жінок, дітей, старих і молодих, щоб взагалі уникнути розпачу з приводу всього безглуздя цієї жертви і самопожертви, необхідно, щоб боротьба, що йде, була останньою великою розправою з силами зла, злочину, імперіялізму і варварства, тиранії і сатанократії, щоб неслася вона щиро й шляхетно образ кращого і справедливішого, благородного життя, щоб принесла вона тривалий мир; не мир насильників, сліз і стогону, а мир справедливий, свободу для всіх і справедливість для всіх, щоб усі народи й люди були остаточно вільні від страху, злиднів, кривди, національної неволі і соціального гноблення, щоб людина почувала себе вільною. а нація самостійною... Це є вищий і глибший сенс нашої боротьби, аніж лише політичний. Більше ніж політикум, сьогоднішню людину повинно цікавити її морально-етичне, її духове наставлення до іншої людини, бо тоді й політична настанова буде інша, і оте звіряче, загарбницьке, хижацьке зникне в людини, що створена на образ і подобу Богу.

Почуття кривди й справедливості є глибше і болісніше відчуття в поневоленого народу, ніж у вільного. В'язень більше прагне волі, ніж хліба. Коли це духове наставлення буде зрозуміле для західного світу і він достосує до нього свою систему ідей і гасел, то він зможе бути надалі спокійним за єдність фронту вільного і невільного світу.

Комуністично-матеріалістичній системі зла і злочину треба протиставити суцільну систему добра і шляхетності, треба дати відповіді на всі проблеми буття, не втікаючи від них.

Большевизм — це російська пошесть, що заражує здоровий світ. Революція духу мусить бути доконана, як передумова перемоги над комунізмом, що сіє ненависть, заздрощі, руїну, є розповсюджувачем зла, недовір'я і ворожнечі поміж людьми однієї нації, і нігілізму.

Якостево визначена свобода

В такій ситуації, в обличчя такого змісту комуністичної дії та життєвої настанови, не вистачає проповідувати єдине лише гасло свободи, не визначене якісно і не уточнене змістово. Формальна свобода вже не є достатньою. Треба показати, які цінності, який зміст хочеться здійснити в рямцях свободи. Свобода — це необхідні рямці для здійснювання шляхетних ідей. Свобода є передумовою для здійснення ідей справедливості, що є найвищою вартістю на землі.

Свобода і справедливість — це ті дві невідлучні цінності, за які від віків і по віки йтиме змаг людини. За них умирили мільйони, за них умиратимуть мільйони. В ім'я їх провадились війни і революції. Вони завжди стимулювали великі національні й соціальні зміни. Не брак хліба гнав людей на барикади, а почуття кривди, несправедливості, неволі. Гасла свободи надуживали і надуживають різні імперіялісти. І Сталін і Гітлер під гаслами свободи і справедливості вели свої людоненависницькі війни і загарбували чужі землі.

Народи вже не раз були ошукані, тому вони вимагають чітко й ясно сформульованих ідей й гасел, якісно визначених і змістово уточнених.

Звідси випливає також вимога ясно визначеного змісту держави, не лише рамок, але рівнож політичного і соціального державного устрою.

Народи більше не дозволять себе обдурювати, не висуватимуть більше на своїх плечах нових облудників, ані нових «визволителів» — ні «демократичного», ні тоталітарного покрою. Народи прагнуть свободи, але вони теж прагнуть знати, що саме в рамках тієї свободи буде реалізоване! Вони теж прагнуть знати, що означає та свобода, яку їм обіцяють. Свобода для народів — це передусім національно-державна незалежність, розвал російської імперії! Без цього немає свободи ні людині, ні нації.

Народи борються не за федерації та унії з своїми окупантами, але за власні держави!

Свободи людини немає без власної національної держави, без влади власного народу на власній землі; немає справжньої демократії без здійснення національно-державної ідеї, бо немає щирого демократа, що прагне волі одиниці, який не був би за державну незалежність нації.

Свобода є передумовою для здійснення правди і справедливості. Не є вона самоціллю, бо може призвести і до анархії, і до визиску людини людиною. Справедливість обмежує свободу одиниці там, де вона мала б виходити на шкоду спільноті.

Якщо хрестовий похід Заходу має бути успішним, то ті ідеї, які Захід несе поневоленням народам, мусять збігатися з цими постулатами правди, справедливості, свободи, якими живуть у нетрах своїх душ поневолені московським імперіялізмом і тоталітаризмом народи і люди, і до яких вони прагнуть, кладучи свої голови на вогнищі боротьби. Всяка половинчата ідея, що її несе Захід, доведе до катастрофи, бо нею не здобудеться співдії ані поневолених, ані панівного російського народу. Чому ж, отже — переносячи на політичну мову наші ідейно-моральні міркування — мав би російський народ задовольнятися кордонами 1939 р. і народобивством лише супроти десятків народів, а не тридцятьох, як з 1945 чи 1954 р.? І яка ж, з морального боку, різниця поміж мордом над одним чи десятьма людьми?

Ідеями справедливості, правди, волі, в сенсі глибоких релігійно-моральних засад, можна здобути душу кожної шляхетної людини і кожного народу, і — головне — площина боротьби є при цьому безспірна. Хто ж може стати до боротьби проти цих ідей, або заявитись проти них, не розкривши своїх людоненависницьких плянів?! А в такому випадку співпрацювати з народобивниками ніхто не смів би, і площина змагань була б точна і ясна.

Нащадки Вашингтона і Лінколна без голосу

Ми переконані, що якби справжні уродженці Америки, нащадки Лінколнів і Вашингтонів, керували, стимулювали, унапрямували і опрацьовували пляни психологічної війни, без «знавців» — натуралізованих американських громадян, що вчора ще служили не Америці, а чужим силам, — то інакше виглядала б уся східня полі-

тика США і різних американських »приватних« кіл. Ідея »неперед-рішенства« в проблемах сходу Європи і підросійської Азії — не є американська ідея. Американський народ — і його кращі сини — є люди прямої, відкритої, ясної думки й концепції. Це народ, який виростив ідею свободи до небувалих меж, який не поневолював нікого. Вашингтон розтяв Гордієв вузол колоніальних зв'язків з британською імперією мечем — плебісцитом крові — і комічно було б навіть дискутувати над проблемою »непередрішенства« або плебісциту тодішньої Америки, що відорвалася від Великої Британії. Перші »сепаратисти« західного світу — це були американці Вашингтона! І слушно каже адмірал Менц, що доктрина »сепаратизму« має своє джерело в США. Це для американця честь — бути »сепаратистом«.

Ніхто досі не пропонував ані Індії, ані Пакистанові, ані Філіппінам, ані Палестині, ані Бурмі, ані Мароккові плебісциту. Кров пролита за незалежність була досі всіма визнавана найвизимовнішим плебісцитом. Чому деякі круги західного світу трактують наші народи, які насильно включені в російську імперію інакше, як народи британської чи французької імперій? Воно дивне, що темні сили західного світу роблять усе можливе, щоб зберегти російську імперію, водночас сприяючи розвалові інших імперій. Звідкіля ця любов до найстрашнішої тиранічної імперії, яку колине-будь бачив світ, а ненависть до інших імперій?

Чому ще досі стільки симпатій у світі має російська імперія, хоч вона деспотичніша, а їх взагалі не має ані французька, ані британська, далеко прогресивніші і демократичніші? Доба імперій — це вже пройдений етап, британська імперія стає »коммонвелтом«, вільним об'єднанням народів; але для тих п'ятих колон російського імперіялізму російська імперія — це щось інше, краще, неповсякденне. Чому підтримуються деякими західними кругами індонезійці, індійці, марокканці, тунезійці, але ігнорується — а то й залишаються на поталу російському геноцидові старі висококультурні державні нації українців, грузинів, туркестанців?

Європа — реальна сила

Ці п'яті колони вже відписали рівно ж і Європу, здавши її на поталу Росії, як zdeгенеровану, біологічно вичерпану частину світу. Для них з Європи лишилася ще географічна частина Росії, що їй мала б належати майбутність. Щоб приховати свої властиві інтенції, вони, нехтуючи Європу, ще інколи захоплені Америкою, але не її свободолобними ідеями, а тільки її технікою. А тим часом ідеї Європи ще живі, могутньо діють і є ціллю визволення підкорених большевизмом народів. Європа теж біологічно ще могутня сила, здорова, з майбутністю, — але не ці рештки ще вільної Європи, а тієї ген аж за Дніпро, за Дін з Кавказом включно. В тій ситуації, коли США впродовж століття зросли на 100 міл. людности, Європа зросла від 1800 до 1914 р. з 180 до 460 міл. Чи це не наявна біологічна дійсність? Європа — не рештки ще вільної Європи — є досить всебічно сильна, щоб бути рівнорядним партнером-приятелем великої американської демократії.

Окремий чинник на світовій шахівниці

Коли дорахувати до сьогоднішнього антибольшевицького блоку невільної частини Європи ще поневолені народи Азії з туркестанським народом, народами Сибіру і т. і., коли врахувати новонароджувані сили свободолубної Азії, з її незламним символом — Сінгманом Рі, з пробудженими там національно-визвольними процесами, новою «весною націй», що валять колоніальні імперіялізми і феодалні соціальні устрої, стаючи водночас проти большевизму, всяких форм тоталітаризму і імперіялізму, — то при правильній стосовно до них політиці США, можливо створити єдиний блок у боротьбі проти світового большевизму Росії. Натепер поневолені большевизмом народи Європи і Азії складають третю, окрему силу на світовій арені, визначену тим, що вони не допускають можливості якогонебудь компромісу з большевизмом — і протиставляються теж іншим імперіялістичним силам, що прагнули б поневолювати свободолубні нації. В цьому їх безкомпромісовому наставленні проти большевизму, в безперервній боротьбі, на життя і смерть, за національно-державну суверенність і соціальну справедливість, та в протидії всякому іншому імперіялізмові, що їм загрожував би, — полягає їх виключна, окрема роля. Це носії національно-визвольної ідеї, без задніх імперіялістичних тенденцій чи вуальок, це є справжні, щирі антиімперіялістичні і соціально-революційні, антитоталітарні і антифеодалні сили. На Близькому і Середньому Сході, батьківщині чотирьох світових релігій, рівнож унаявлюється цей антиімперіялізм, прагнення національно-державного унезалежнення, змаг до соціальних змін на користь народніх мас, але в душі глибоких релігійно-моральних, а не марксистсько-матеріялістичних засад.

Релігія злочину

Большевизм став релігією зла, вірою фанатиків, що знехтували властиві вартості, втратили правдиві ідеї, а вірять в ідеї фальшиві з захопленням гідним ліпшої справи. Тому було б невірно думати, що вистає атомової бомби і технічної воєнної переваги, щоб перемогти його. Треба ще віри і ідеї в тих, хто стає на про з ним — ідеї, яка мусить бути реалізована, а не бути лише обіцяною-обманом. Большевизм мусить бути переможений передусім зсередини. Мусить бути йому протиставлений новий духовий принцип культури і оформлення влади. Примат духового мусить бути заакцентований перед усім іншим. Ідолопоклонство перед мамоною, перед золотим тельцем, є суттєвою рисою «лівого» і «правого» матеріялізму. В ситуації, коли, напр., в Італії в захист убогої людини не діється абичого практичного і суттєвого в душі соціального ідеалізму, не допоможе апель до теоретичної доктрини ідеалізму, бо кожна віра без діл мертва. А віра активна — навіть у фальш — може мати успіх. Всім революціям в основу була покладена віра в щось нове, краще, велике. Революція не повертала ніколи передреволюційних порядків. Є нонсенсом реставрувати те, що привело до революції. Воно становить складову частину даного революційного процесу. Большевицької революції не можна перемогти тими засадами, які були зобов'язуючі перед нею в царській імперії або були чинні, здійснювані під час большевиць-

кої революції. Тому ані не може бути привертнений реакційний царський порядок (ні в імперіальному, ні в соціальному сенсі), ані не може бути збережений большевицький порядок (у тих самих відношеннях). Ніхто нікого не пірве на боротьбу ідеями реставрації російської імперії доби царя чи Керенського, як і взагалі намаганнями зберегти в якійнебудь формі імперію, чи якимись реформаторськими заходами стосовно до большевизму, в сенсі націонал-комуністичних чи якихось інших марксистських ідей. Те, що було, і те, що є — вже належить безповоротному минулому. Большевицькій ідейній, політичній, соціальній, культурній системі мусить бути протиставлене щось велике, нове, творче, здорове, їй діаметрально-протилежне.

Протиставні сили і вартості

Формулюємо просто наші правди, що їх необхідно протиставити большевицькій облуді і брехні. Тільки чіткість і ясність, тільки агресивність ідейна й політична, гарантує перемогу.

Большевизм нищить усі Божі й людські святощі, всі божественні вартості, заперечує Бога, нищить релігію і Церкву, нищить християнську мораль; тому мусить антибольшевицька визвольна революція поставити, як початок усіх речей, Бога, стати в захист релігії, покласти в основу дій людини героїчну мораль, сперту на релігію. Позитивним вислідом нової творчої революції буде поглиблення релігійних переживань і відродження релігійного життя в практиці, щоб людина, після епохи брутального садизму й варварства, могла відпочити в атмосфері благородності й добра. Переслідування ніколи не вбивало релігії, а навпаки, лише скріплювало; бо для релігії і Церкви краще переслідування, ніж насильне протегування. Кожна релігія має в собі елементи мучеництва за правду.

Большевизм сіє ненависть, заздрощі, внутрішньо-національну боротьбу і служить імперіялізмові; тому протибольшевицька визвольна революція мусить проповідувати взаємне довір'я поміж шляхетними синами тієї самої нації, внутрішньо-національну гармонію і солідарність, міжнаціональну співпрацю, взаємодопомогу поміж людьми й народами, засуджуючи шовінізм і імперіялізм.

У противагу ненависті проти добра і благородності, мусить наша революція захищати любов до величнього й доброго, а ненависть — проти зла й руїни.

Большевизм знищив свободу; тому протибольшевицька визвольна революція мусить бути тріумфом свободи, всебічного визволення народів і людини.

Большевизм знищив особовість, самодіяльність, вільну творчість людини; тому антибольшевицька визвольна революція мусить висунути особовість та дати широкий діапазон творчій ініціативі індивідуальності.

Большевизм змагає, через поневолення людини-одиноці, до поневолення нації, через колективізацію — до повної нівеляції людської особовості і через те — національної окремішності; тому антибольшевицька визвольна революція мусить завалити колективізм, а поставити в осередок людину, її свободну творчість, у межах соціальної справедливості і національного добра.

Большевізм — це тоталітарна система неволі; тому протибольшевицька національно-визвольна революція мусить здійснити демократичні ідеї, не підшиваючи під них жадного »демократичного імперіялізму« чи експлуатації, але гарантуючи повну свободу нації і людини, в рамках міжнаціональної солідарності і соціальної внутрішньо-національної справедливості.

Большевізм ставить в основу своєї доктрини матеріалізм-марксизм, роблячи на практиці все життя підкореним державній і партійній бюрократії, що, як молох, все поглинає і знищує; тому протибольшевицька визвольна революція мусить елімінувати класову боротьбу, матеріалістичну доктрину і визиск людини державою і людиною. Держава є засіб для розгортання сил і творчості нації і одиниці, для здійснювання ідей правди, справедливості й добра, а не засіб поневолення громадян державною і монопартійною бюрократією. Большевізм заперечив націю і національну ідею, а висунув інтернаціоналізм, як завуальовану форму російського імперіялізму; тому мусить протибольшевицька визвольна революція висувати на перший план національно-визвольну ідею і ідею національної держави для кожної нації.

Большевізм ставить, як ціль, СРСР усього світу, тобто єдину тиранічну світову імперію під командою росіян; тому протибольшевицька визвольна революція ставить, як свої початкові цілі: свободу народам і людині, без огляду на расу, релігію, величину, багатство, в їх власній національній демократичній державі, де буде гарантована повна свобода людини у власній державі.

Большевізм іде на підбій світу, завдяки підтримуванню його російським народом, він є найвищою модерною формою російського імперіялізму; тому антибольшевицька визвольна революція мусить змагати до ліквідації російського імперіялізму всіх барв і форм, до розвалу російської імперії всіх варіантів, як первопричини всього лиха; бо, не маючи підтримки від російського імперіялізму, якому він служить, комунізм не був би такою загрозою для світу. Російську імперію врятували перед національно-визвольними війнами большевицькі імперіялісти; тому як є нонсенсом привертати царську імперію і її лад, так є нонсенсом зберігати, децю зреформувавши його, те, що принесла большевицька революція.

Большевізм відновив і скріпив російську імперію; тому антибольшевицька визвольна революція мусить завалити її, вона мусить бути антиімперіяльною, національною.

Большевізм є втіленням соціальної несправедливості; тому протибольшевицька визвольна революція мусить бути здійсненням соціальної справедливості. Перед большевицькою революцією в царській Росії був соціальний лад напівфевдальний, лад визиску людини людиною, зокрема визиску російською панівною нацією людської сили поневолених націй, у большевицькій імперії — лад тоталітарно-комуністичний, лад визиску людини державою; а протибольшевицька національно- і соціально-визвольна революція має принести, у власних державах народів, елімінацію визиску людини державою і людиною. Цей визвольний процес, що розпочався був у національних державах поневолених Москвою народів 1918 р., був задавлений збройною окупацією з боку нових

російських імперіялістичних, большевицьких орд. Він буде відновлений збройною рукою національних повстанських армій.

Большевизм виявив себе заприсяженим ворогом селянства; антибольшевицька визвольна революція мусить враховувати селянство, як співвиіршний авангард боротьби, з якого рекрутується гро повстанців.

Большевизм зрадив рівно ж справу робітництва, утворивши ка-сту російських експлуататорів, яка гнобить народні маси понево-лених націй, бувши носієм всієї влади; тому антибольшевицька ви-звольна революція мусить передати владу в національних дер-жавах народам, що вилонять із своїх рядів провідну верству нації, складену з репрезентантів усіх соціальних прошарків нації, відпо-відальну перед нацією.

Большевизм задавив вільну творчість духової інтелігенції; тому антибольшевицька визвольна революція мусить дати їй широкі можливості творчости в національних демократичних державах.

Большевизм обезцінив усі ідеальні вартості життя; тому анти-большевицька визвольна революція мусить виписати їх на пра-порах свого змагу.

Те, що на Заході зветься революційним, є на Сході найвищою мі-рою реакційним; кожен комуніст і марксист є на Сході реакціонер; кожен, хто захищає удержавнення всіх засобів продукції — є зберігач існуючого, сучасного, є контрреволюціонер стосовно до тієї національно-визвольної революції народів, що гряде на Сході; кожен, хто намагається зберегти імперію, є на Сході реакціонер і консерватист, бо він стає впоперек тим прогресивним силам, що рвуть вперед до волі і справедливости.

Ми боремося проти імперіялістичних воєн, проти імперіялістич-них загарбань, за справжній мир і дружбу поміж народами, оперті на систему вільних національних держав народів світу. Наші ідеї — це ідеї справжньої соціальної волі, ідеї справжньої свободи лю-дини і громадянина, ідеї справжньої рівности і справедливости.

Революціонери на Сході валять імперії, тоталітаризми, суспільні удержавнення, колективізми, а боряться за національні держави, за демократичний лад, за індивідуальну власність для найширших кіл громадян, за індивідуальну ініціативу в рямцях соціальної справедливости, за деколективізацію, за приватну власність се-лянина на землю, за власність робітників на їх варстати праці, за надання нового змісту деяким удержавненим засобам виробництва, за націю і людину, а проти імперії і тоталітаризму.

Росія — переможець укупі з «Антант Кордіаль» 1918 р. — зава-лилась під тиском національних революцій і визвольних воєн, ко-ли то постали незалежні держави України, Туркестану, Кавказу, Білорусії, Прибалтики, Польщі і інших; Росія програвала і в час Кримської війни 1855 р., і японської — 1905 р., бо всередині імперії починались внутрішні зриви. А втім, Росія уступає єдино під на-тиском сили, а ніколи не наслідком переговорів: тому зайві всі ці конференції і спроби усукромнити московського ведмеда. Вони ли-ше демобілізують поневолені народи, бо утворюють ілюзію мож-ливости договорення їхнім коштом, і захитують довір'я народів до Заходу. Тим часом не існує взагалі можливости порозуміння по-між Росією і західним світом.

Компроміс неможливий

Це треба усвідомити західньому світові, щоб не жити ілюзіями і не присипляти уваги власних народніх мас до загрози, що стоїть перед ними. Провідники західніх держав не сміють прикривати перед народами незбитої правди, що Росія уступає лише перед збройною силою. Вони не сміють складати угод з Росією, залишаючи їй завойовані нею терени, бо таким чином потужна Росія розчавить Європу ще за нашого покоління, або за покоління наших дітей. Чи західні державні мужі не лякаються відповідальності перед своїми дітьми, докладаючи рук до скріплення Росії, щоб наші діти стали її кривавою жертвою? Чейже ясно, що ліпше зударитися з слабшим ворогом, посідаючи досвід і почуття відповідальності батьків, ніж перекидати розправу на плечі недосвідчених дітей, коли вже буде пізно! Невже — »після нас хоча б і потоп«?

Боятись Росії немає підстав, якщо виставити правильну політичну й мілітарну концепцію, а також виразно уточнити ворога. Ворог є на російській етнографічній території. Поневолені народи є приятелі Заходу — так, як не були ворогами США чи Англії окуповані Норвегія, Франція, чи Сербія в другій світовій війні. Наші народи Захід мусить вилучити з фронту ворогів, а включити їх у фронт приятелів, і трактувати їхні території так, як землі заприязнених народів. Більше ніж колинебудь актуальна Велика Хартія Свободи, проголошена західними великодержавами, з якою вони йшли б на бій з большевизмом. Вона мала б складати також базу співпраці з поневоленими большевизмом народами, єдиного фронту всього волелюбного світу. Це не правильно — зводити до одного знаменника людей і групи технічними й фінансовими методами, як це дехто робить на Заході — а далеко важливіше — визначити свої позиції і свої цілі, свій образ майбутнього справедливого світу, за який іде бій. В цьому відношенні неможливий ніякий ідейно-політичний компроміс між російськими імперіялістами всіх барв і нами; не можна погодити розвал імперії з її збереженням. Тут жадної середини немає і бути не може.

Ми відкидаємо можливість якогонебудь компромісу, як з білими, так і з червоними російськими імперіялістами. Ми відкидаємо всякі намагання означених вище західніх кругів знайти компроміс з ССРСР, всякі конференції, пертрактації, угоди з большевицькою Росією, бо це означало б петрифікацію нашої неволі, це означало б також кінець Західньої Європи, на яку завтра напала б Росія, скріпившись всередині і зліквідувавши спротив наших народів. Ми перестерігаємо західній світ перед підступною тактикою Кремля — за допомогою п'ятих колон, компартій, внутрішнього розкладу розслабити західні народи, щоб потім напасти на ще неззброєний і здеморалізований Захід.

Лише тоді, коли західній світ нав'яжеться до тих ідей, якими живуть і за які борються поневолені народи, коли буде гармонія поміж ідеями і кличами західнього хрестового походу і цілями та шляхами поневолених народів, — можлива перемога Заходу.

Було б трагічним для антикомуністичного фронту всього свободолюбного світу, якби були дві не координовані, а то й у дечому й протиставні акції двох антибольшевицьких партнерів — вільного світу і під'яремних народів. Така небезпека існує серйозно, як-

що західний світ не узгляднюватиме постулатів поневолених Росією народів та їхніх підпільних рухів і повстанських формацій. Перемогу може принести лише єдність західного світу і конформність його постанови з підпільними рухами і національно-визвольними організаціями народів поза залізною заслоною.

Апель до Заходу

Тому ми закликаємо оцим західній світ:

а) припинити всякі переговори з большевицькими тиранами, що на їх руках кров мільйонів, та не шукати злагоди з ними коштом поневолених ними народів;

б) активно підтримати, включившись шляхом політичної і технічної допомоги, визвольний процес народів поза залізною заслоною, щоб спричинитись до розсадження большевицької тиранії зсередини;

в) проголосити Велику Хартію Вольностей для народів поневолених большевизмом і відзеркалити в цій Хартії систему ідей і концепцій, що за них борються народи поза залізною заслоною; тобто — національної незалежності, особистої волі і соціальної справедливості, в дусі шляхетних засад релігії;

г) скріпити озброєння західного світу в кожному відношенні і не дурити себе обманливими надіями на мир, якого немає, не буде і бути не може, як довго існує большевицька тиранічна система та російська імперія в якійнебудь формі;

г) докласти всіх зусиль, щоб ЕОС, північно-атлантицький пакт і всі оборонні союзи вільних націй стали якнайшвидше реальною дійсністю, згл. розбудовувались всесторонньо, та включити в них переможені нації другої світової війни, які вже тоді воювали проти большевизму, хоча з погубними цілями, під фальшивими гаслами і режимами;

д) довести якнайскорше до координації в кожному відношенні дій західних держав з національно-визвольними центрами і організаціями, які стоять на незалежних національних позиціях і ніколи не вислугувались, ані не колаборували з большевизмом і російським імперіялізмом інших барв;

е) припинити всяку підтримку імперіялістичних російських елементів, які намагаються привернути в якійнебудь формі російську імперію з поневоленням однієї нації другою;

е) розв'язати компартії і паралельні їм організації в усьому вільному світі, поборювати немилосердно всі п'яті колонії, як агентури ворога на Заході, як зрадників власної нації, та поставити лідерів компартій і прихованих організацій під суд за державну зраду;

3) перейти на всіх відтинках до офенсиви проти Росії, бо — як показує історичний досвід — Росія ще ніколи не здавала своїх позицій добровільно ані на п'ядь, а тільки під тиском сили.

Всяка угода, складена з Росією за російської окупації загарбаних нею країн, допоможе розчавити Європу за покоління наших дітей. Провідники сьогоденного світу — повторюємо — не сміють затаювати цієї загрози перед своїми народами і не можуть намагатись відсунути від себе остаточне розв'язання справи, щоб перекласти це, із страху перед рішенням, на своїх дітей, щоб тоді вже без-

поворотно віддати їх на поталу Росії, що, скріпившись, стане непереможна за наступного покоління. Не приховуймо тієї правди, що жадні конференції та угоди не відтиснуть Росії ні з східної зони Німеччини, ні з інших окупованих країн.

Ми не є проповідниками війни, але не хочемо обдурювати ні себе, ні наші народи, ні Захід у тому, начебто конференції приневолять Росію вийти з окупованих нею земель. Подібно ж під тиском конференції Росія не вийшла з Кореї, але лишилась точно на тому самому місці, де стояли її збройні сили.

Лише активна підтримка внутрішньо-революційних процесів і офенсивний похід Заходу допоможуть перемогти большевизм, а не переговори. Єдина успішна ідейна зброя — це національна ідея, що сильніша від атомової зброї. Розсадити зсередини большевицьку імперію є всіляк лише революційні національно-визвольні процеси, при співпраці і допомозі Заходу.

АБН бореться за визволення поневолених Росією народів без огляду на те, чи дотичні політичні організації на чужині є його членами, чи ні.

Було б помилкою думати, що представники національно-визвольних рухів і підпільних організацій є прохачами перед Заходом, що благають якоїсь допомоги.

Ми не просимо нічого, ми лише перестерігаємо Захід перед большевицькою загрозою, що нависла над ним.

Ми боремось і віримо в слушність нашої справи, хоч нам ставлять колоди під ноги свої і чужі. Проте це нас не знеохотить, ані не зломить. Ми боротимемось за нашу правду без огляду на всі труднощі, і ми переможемо.

Два світи зіткнулися в наш час: світ волі і світ поневолення. Один мусить впасти. Ми віримо в перемогу світу волі.

ПРАПОР СВОБОДИ*)

Слава людині битви негоди,
Хто землю — Матір боронить.
Встали катовані горді народи,
Дзвонять мечами у дзвони.

Фронтом єдиним, правдсю, чином
В бій до вершин, до свободи.
Сонцем веселки в бурі цвістиме
Прапор Свободи Народів.

Валяться тюрми, куті Москвою,
Схід, наче сийво небесне.
Господи, Боже, оновлена кров'ю
Воля воскресне, воскресне.

О. Лубська

*) З кращих проєктів маршу АБН.

3. К.

Основні завваги до змісту нашої визвольної концепції

(Порядком обговорення)

(4)

Значення міста і тотальний зрив

Пов'язання боротьби теж за життя в усіх його виявах з основною нашою ідеєю, яка розв'язує всі проблеми, — це істотне завдання успішної революції мас. Система ідей і цінностей майбутнього кидає проекцію на сучасне, і процес сучасного росту й боротьби органічно висуває ідеали майбутнього, до яких іде нестримно, стихійно і — що має бути нашим завданням — пляново. Революція — це органічний, а не механічний процес. Перемогти її неможливо. Мав слушність Наполеон, у душі якобінець, кажучи: тільки нікчемний або божевільний може боротися проти революції.

Нам доводиться ще окремо відмітити проблему індустріального робітництва. Ми не заперечуємо, що істотним для успішної революції є перебрання влади в містах. Як же має виконати свою роль українське робітництво, що живе по містах? Пригадуємо, що міста ще в більшій мірі були не українські в 1917 р., а проте українська революція, бодай тимчасово, перемогла. А провал її стався не тільки через те, що не вдалося захопити міст, але й тому, що український народ як цілість не мав проводу революції, який дав би масам ідею боротьби і її стратегію. Українська стихія захопила була і міста, і українське робітництво, але це було надто пізно, бо північний імперіялістичний центр уже був зорганізований, діяв пляново й рішуче, будував армію в той час, коли в нас було предметом дискусії, чи не замінити армію міліцією. Не відповідає дійсності, що визволення поневоленого народу неможливе за умов переважаючої ворожої сили по містах. Невірно є думка, що, напр., Індія тому не могла здобути свободи, що міста і промисловість її стоять на низькому рівні. Це не так. Чинники визволення складаються з різних елементів. І коли навіть не вистачає в певному сенсі одного, то це не заперечує цілості, як можливої для здійснення. Національний організм — це жива істота; в ній кружляє флюїд тепла, який ogrіває неогріті частини. Процес може припізнюватися через це, а не виключатися. Ми не могли б прийняти такого твердження, що, мовляв, міста в надто малій частині наші, отже над визвольною справою взагалі стоїть знак запитання. Боротьба, напр., УПА має своїм моральним ефектом вплив на жителів міст, які живуть нею і борються на своїх позиціях, напр., економічний

підрив режиму. Дуже важливим є семафор, горючий стовп ідеї — він, крім самих життєвих інтересів, побуджує всі прошарки народу на своїх відтинках, своїми засобами, боротися за своє і спільне. А далі: в національній революції істотну роль відіграє національно-революційна армія, без якої ніколи немає успішних національних революцій. Отже, наша настанова на поділ советської армії на національні армії як гасло боротьби — є водночас гаслом організації цієї ділянки державного життя в майбутньому. І тут ми бачимо, що ті самі шляхи і засоби, що здобувають державу, звичайно її і закріплюють. Існує нерозривна єдність цілей і шляхів. Те, що УПА і здебільша всі повстанські армії були і є в своїй масі селянського походження, має своє значення.

Ми не знецінюємо ролі міста, але відмічаємо, що хліборобство може бути рушієм процесів боротьби в ідейно-політичній площині. Місто ж остаточно закріплює владу і керує в організаційній площині селом. Воно у вирішальній стадії революції має останнє слово, стримуючи свій процес продукції і уможливлуючи таким чином перемогу революції в цілому; однак в ній завжди кінцеву роль відіграє національна армія, що виганяє ворога за межі країни і стає на її сторожі. Одні є закони соціальних, антирежимних, а інші — національних, антиімперіальних революцій.

Національні революції поневоленого народу мають інший перебіг, ніж соціальні повстання поневолених верств проти експлуататорів з того самого народу. Наша революція є першого типу, з непомітним додатком ліквідації своїх політичних запродавців і зрадників, які, зрештою, за всяких умов бувають, і з грою на можливих протиріччях панівного народу з його керівною клікою. Одночасно з українською національно-визвольною революцією — можливо — відбуватиметься зміна провідної верстви в Росії, як соціальна російська революція. Повести українську соціальну революцію, що є складовою національної, так, щоб не дати себе втягти у спільний «котюлок», використати хвилиenne послаблення імперіального центру внутрішньою соціальною, можливою російською революцією, не дати постати новій «демократичній» імперії і не допустити до збаламучення українського та інших поневолених народів — чергове завдання проведи української національно-визвольної революції. Тому наша національна ідея мусить бути чітко ставлена, щоб маси бачили, що лише Українська Самостійна Соборна Держава розв'яже всі основні питання їхнього життя. Також на сторожі українських соціальних здобутків може стояти тільки українська національна армія. Повторюємо — помилково думати, що перша стадія української революції мусить бути соціально-економічною, а лише потім прийде національна революція. Нам треба вже відразу поєднати в одне ці два моменти, узалежнювати не лише в теорії, а на ділі реалізацію здійснення першого від другого.

Соціально-економічні стимули мусять бути зведені під національно-політичний знаменник. Не можна ні полишати подій стихійному розвитку, ні розкладати українську визвольну революцію на такі етапи, бо в проміжку між двома етапами зголосяться чужі варяги. На терези мусить бути кинута в один час вся сокупність цінностей, вся система ідей як повнотна цілість. Отже — не розкладання на етапи, а тотальний зрив в ім'я цілості ідей.

Проти «етапности» революції

Теорія про «етапність» революції — це перенесення марксистських зразків трактування історії, мовляв, революція «буржуазно-демократична» — це переходова стадія до «пролетарської» і т. п. Ці ярлики ми відкидаємо. Зенітний момент української революції не має етапів: соціально-економічного зриву і потім національно-політичного. Є один зрив, у якому поєднуються обидва моменти, і в цьому полягає найдинамічніша, непереможна, тотальна сила. Кожне відокремлення і поділ на етапи — це демобілізація революції, це творення можливості для включення в наш визвольний процес чужих сил однаковою мірою при акцентуванні як лише першого, так і виключно другого моменту.

Якщо б ми підкреслювали передусім момент соціально-економічний, тоді позбавляли б революцію її цільового призначення і національних емоцій, створюючи небезпеку нової втрати і соціально-економічних досягнень через чергове чуже національно-політичне поневолення, як справжню причину всіх лих. У зенітній фазі української революції все мусить бути максимально зосереджене в одному пункті, як найбільша вибухова сила для досягнення повної і всебічної волі. Тут найвиразніше виявляється поєднання цілі, змісту УД із змістом нашої визвольної концепції, сокупиности засобів і шляхів боротьби для досягнення мети. Вони невідривні від цілей і з ними органічно поєднані.

Ми вже згадували в загальному про те, яка проєкція змісту Української Держави. Самодіяльність, самоуправління при концентрації, а не механічній централізації, що тотожна з нівеляцією всякої творчості. Розумний, органічно виростаючий план, пляновість і регламентація — в межах респектування основних стимулів творчості й загального, національного добра. Не відкидання виправданого життям, а використання досвіду людства взагалі. Такі засади приблизно визначають нашу основну тенденцію.

Суцільна деколективізація, себто, позитивно кажучи, висунення в осередок нації, її добра, людини як спільнотного ества, отже суспільно-національна персоналізація та ідейно-політична націоналізація життя, пронизання всього національною ідеєю. З цього погляду, з моральної точки зору, кожна власність є національною, бо по суті, в тій чи іншій формі, вона є завжди національно-корисна, як приватна, так і кооперативна чи удержавнена в нашому розумінні і при нашій організації.

Депролетаризація — наділення приватною власністю по змозі всіх, вільне розпорядження здобутками праці, не зв'язування насильними методами творчості — це далішні орієнтовні лінії.

Тепер промисловість України та хліборобство наставлені на те, щоб виконувати чужі вимоги, як принципами своєї організації, так і розміщенням і родами їх. Осередки промисловості в нашій державі будуть творитися відповідно до вимог господарського плану України, до її потреб, а не — як досі — відповідно до плянів московського окупанта. Очевидно, така перебудова має бути зв'язана з процесом загальної революційної перебудови. Сьогодні усвідомлення такого плану (в основному це буде органічний, лише унаправлюваний процес) зміцнює революційні потенції українського робітництва; воно бачить далеку перспективу, і його мобілі-

зує теж ідея реконструкції індустрії в її принципах. Треба йому лише усвідомити цілісну систему і в практичній дії мобілізувати свої сили для боротьби. Таким чином гасла боротьби в сучасному органічно пов'язуються з майбутнім, що реалізуватимуться в Українській Державі. Наші пляни почнуть реалізуватися відразу, вже в перші дні зенітного розгорнення революції. Лише за такого поставлення справи революція може мати успіх.

Націоналістична революція, коли йдеться про її соціальні унапрямлення, буде відразу і в цілому антимарксистською і антикомуністичною революцією. Істотою вибуялого ліберал-капіталістичного укладу був фінансовий капіталізм, що придушує, між іншим, середню власність, як основу побудови здорового соціального устрою.

Сьогодні, однак, класичний ліберал-капіталізм, напр., в англосакському світі та вільній Німеччині фактично не існує. Франція і Італія ще борсаються в хаосі соціальних антагонізмів і конфліктів, не маючи ідейних підстав відродження, а через те і нестерпні в них соціальні відносини, що пов'язані з відсталістю їх соціально-економічного ладу. Натомість дошкульні кривди, разячі несправедливості соціально-економічного устрою в англо-сакських країнах і західній Німеччині ступнево зникають. Закон про співвирішування робітництва в підприємствах (*«Mitbestimmungsrecht»*), еволюція німецької соціалістичної партії (СПД), якщо йдеться про соціальне відношення, в напрямі національної, а вже не класової партії, зміни урядів в Англії, які залишають в основному соціальні реформи попередників, негативна постава до класового соціалізму профспілок США — це показники, що теорія класової боротьби наявно вмирає на Заході, а перемагає національна солідарність соціальних верств.

Звідси відмирає класова генеза політичних партій, а нація, як сокупність усіх соціальних шарів, стає в осередку. Вимовним підтвердженням нашого погляду є, напр., провал СПД в німецьких виборах і заява її керівництва про konieczність захищати інтереси теж середнього стану, зрвати з марксизмом, визнати релігію тощо. Розвиток іде невідхильно в напрямі відмирання класової генези політичних партій і творення їх загальнонаціональної основи. Немає сумнівів, що є необхідним, щоб цього роду нових політичних організацій було більше ніж одна. Англо-сакська виборча ординація показала добру, здорову і оправдану життям практику, яка обмежує атомізацію політичного життя, зберігаючи водночас здорові підстави політичної свободи. Це не означає, що ця виборча ординація не потребує коректив, достосованих до нових умов. Нам ідеться лише про ствердження, що можна строго обмежити кількість творення політичних організацій органічним методом, не порушуючи основних елементів свободи політичної дії. Свобода французького типу з її експлуататорським соціально-економічним ліберал-капіталістичним ладом — це є анархія, що веде до тоталітаризму, диктатури деспотів і комунізму.

Ідея праці, української людини і нації, що їх несе наша революція, виключає всякий соціальний лад визиску. Ми йдемо назустріч новому українському соціальному ладові. Отже, за нових умов набувають сили інші діагнози, інші вартості носять революційний характер. Тому нам треба мати завжди на увазі не чужі

теорії і доктрини, які дехто вважає за приемливі і єдино спасенні для країни, а — головне — нашу українську дійсність — яка живе в серцях народу — і до неї достосовувати нашу теорію, яка має бути оформленням життєвих тенденцій України. Ми можемо брати не одне з чужих надбань і досвіду, але це має бути випробуване в нашій рідній, українській системі. Виводячи нашу програму з її власних соціальних істин, із своїх потреб, ми пристосовуємо до основного нашого все конструктивне, що є в практичній ділянці з інших, чужих систем. Було б наївно твердити, що народні маси у світі, які цілі століття боролися за соціальну справедливість, нічого в цій боротьбі не добилися. Те, що здобує, як доцільне і справедливе, включаємо в нашу систему, повну, всеобіймаючу і довготривалу. Ми нічого не заперечуємо по-доктринерськи, ми заперечуємо те, що відкидає життя. Не будемо заводити ціпа, коли є молотилки у світі.

Не будемо відкидати теж того доброго, що досягнене французькою революцією в політичній площині. Водночас мусимо йти вперед, творити нове, що відповідало б духові нинішньої епохи і грядучому, заперечувати й усувати лихе та перестаріле.

Антисоціалістична соціальна революція

Було б помилкою думати, що для поневолених більшовизмом країн підходять втерті ярлики минулого. Досі звикли соціальну революцію утотожнювати з соціалістичною. Змістом соціалістичної революції вважалось удержання засобів виробництва. Це був остаточний сенс всякого соціалізму, від марксистів-ортодоксів починаючи, через ревізіоністів — марксистами на практиці, тобто лєнінцями-сталінцями кінчаючи. Примат держави, державної бюрократії над людиною це є, коротко кажучи, сенс соціалістичних насильних і ненасильних реформ. Те, що одні соціалісти замінюють визначення примату держави приматом суспільства, не багато важить, бо остаточний сенс той самий. Всякі соціальні реформи називалися «лівими», бо в парламенті соціалісти сиділи на лівому боці... Всі, хто змагалися за збереження індивідуальної власності, включно з дрібними хліборобами, кінець-кінцем були «правими». Всі ці поняття втратили всякий сенс в СРСР. Соціальна революція в СРСР буде антисоціалістичною! Вона буде валити державний соціалізм, буде протиставлятися колективізму. Соціальна революція в підтоталітарних країнах буде встановлювати, м. ін., індивідуальну власність, буде в принципі заперечувати основоположну тезу теорії соціалізму про те, що приватна власність мусить зникнути (не важлива тут відома різниця між соціалізмом і комунізмом). Соціальна революція в підтоталітарних країнах буде йти від, а не до соціалізму.

Соціальна революція в СРСР ітиме не під соціалістичними гаслами. Бо це було б лише закріплення існуючого соціалістичного ладу України. Соціалістичні гасла в Україні — це гасла соціальної реакції, це ствердження того, що існує!

А жадна революція ще не йшла во ім'я оборони існуючого, але завжди вимагала його зміни. Тому соціальними реакціонерами сьогодні в Україні є соціалісти, що їх комплекс ідей у принципі обстоє існуючий стан. Не відіграє великої ролі те, що соціалісти кажуть: »Хоча ми за ті самі реформи, але за добровільність їх про-

ведення». Адже суть у тому, чи з перспективної точки погляду буде поступ до соціалізму в Україні, чи навпаки. Кожен скаже, що навпаки. Бо, напр., чи розвал колгоспів і заведення приватної власності селянина на землю є шляхом до соціалізму, чи від соціалізму?

Соціалісти кажуть, що вони хочуть довести до колективізації еволюційно, а не силоміць, як большевики. Проте, як пояснити факт заведення під час революції приватної власності хлібороба на землю — процесом, що наближає соціалізм, чи процесом, що віддаляє від нього? І що є корисніше у розумінні України — наша позиція, чи їх? Далі: певні фабрики і заводи перейдуть у власність робітництва, що працює на тих заводах, в індивідуальну власність у різних формах. Чи це буде наближення чи віддалення соціалізму? Тотальна колективізація життя, депролетаризація, обдарування кожного відповідною приватною власністю, від сільсько-го господарства починаючи, на робітничих одnorodинних домах кінчаючи, перетворення кожного, — бодай у невеликих розмірах — на приватного власника — це буде наближення чи віддалення соціалізму, що його в процесі революції валитимуть самі робітники? З теоретичної точки зору для моментальної оцінки процесу десоціалізації в Україні не має значення, як провадилися соціалістичні реформи. Бо хіба ж та стихійна десоціалізація, що прийде, не буде, як з погляду теорії, так і практики соціалізму відкиненням назад соціалістичного «розвитку»? Чи соціалізм не став реакцією в Україні? Коли нам раз-у-раз говорять про соціальні порядки в Англії, то ми відповідаємо, що йдеться про Україну. Коли б Україна була самостійною і мала б подібний соціальний лад, ми могли б дещо робити з цього, що роблять лейбористи, але ж в Україні є комуністичний лад. Отже не треба мішати понять. Не одне із цього, що удержавнюють англійські лейбористи, ми теж не збираємося уприватнювати в Україні. Це всім відоме не віднині. В нашій програмі це зафіксоване давно, коли лейбористи цього навіть не пробували ще робити. І копальні, і банк, і основний транспорт і т. д. будуть власністю держави. Де, хто і коли в нас писав чи твердив інакше?

Реакційною програмою у відношенні до української дійсності є сьогодні соціалістична програма. І нічого тут не допоможуть посилення на Швецію чи Англію. Українським соціалістам треба знати принаймні власні теорії, що, напр., для оцінки поступовості даного явища треба брати до уваги конкретні, актуальні умови, в яких дана річ відбувається. Ці умови в нас називаються: соціалістична советська республіка з колгоспами і соціалістичною організацією продукції... і тут, а не в соціальному ладі Англії закопана собака.

Революційною у відношенні до української дійсності соціальною програмою є український націоналізм, що деколективізує і депролетаризує український народ.

(Далі буде)

Проф. Григорій Ващенко

Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді

Нема і ніколи не було народу, що не мав би релігії. У кожного народу є атеїсти, що заперечують існування Бога, але виключна більшість народу тримається релігії. Остання може стояти на високому або на низькому рівні. Є велика дистанція з одного боку між дикуном, що обожнює камінь, або старовинними єгиптянами, що обожнювали бика Аписа, а з другого, — між християнами, що вірять у Бога, як в Абсолютну Істину, Добро і Красу. Але не можна сказати, що дикун — фетишист не має релігії, бо він фактично вірить у всемогутню силу, що діє через камінь.

Релігія зберігається серед народу навіть при жорстокому переслідуванні її. Доказом цього можуть бути перші віки християнства, коли римська влада віддавала християн на страшні муки і все таки не могла знищити віри Христової. Не менш переконливим доказом тривкості релігії в народі може бути те, що діється в СРСР. Большевики, вбачаючи в релігії, особливо в християнстві, свого найбільшого ворога, всіма засобами переслідують її: через школу, через пресу, кіно, партійні й професійні організації, а головне, через органи терору ЧК, ГПУ, НКВД, МГБ. Мільйони людей розстріляні або згинули в концентраційних таборах за релігійні переконання, — і все ж таки большевики релігії не знищили. Люди, що чудом вирвалися з большевицьких концентраційних таборів, розповідають, що навіть там, в умовах найжорстокішого терору, шпигунства, люди не тільки зберігають у глибинах своєї душі віру в Бога, а мужньо виявляють її і йдуть за нею на смерть.

На це атеїсти, і в першу чергу большевики, можуть сказати, що релігія — це «опіум для народу», що вірять у Бога тільки люди відсталі, примітивні, що в майбутньому, коли людність буде більш освіченою, релігія щезне.

Щоб переконатись, що твердження большевиків не мають під собою підстав, загляймо в історію, перш за все в історію філософії, себто науки, що досліджує основні світоглядові проблеми.

Як відомо, найбільший вклад в історії філософії за старих часів зробили стародавні греки. Отже, переглядаючи історію грецької філософії, ми можемо з певністю ствердити, що найвидатніші філософи Греції, за дуже незначними винятками, визнавали існування Бога. Мало того, живучи в політеїстичному оточенні, вони були монотеїстами, себто вірили в існування Єдиного Бога.

Почнемо з Геракліта, на якого так часто посилаються комуністи. Визнаючи, що буття вічно перебуває в русі, він стоїть на тому, що цим рухом керує і його спрямовує Бог.

Анаксагор, обстоюючи ідею безконечности буття, доводить, що в основі його лежить Розум, чим і пояснюється порядок, який існує у всесвіті.

Геніяльний математик старого часу, славетний філософ Пітагор, також був віруючою людиною. Він учив, що Бог — це початок буття і причина існуючої в світі гармонії.

Віруючими людьми були і всі представники ідеалістичної елейської школи. Ось що пише про основника цієї школи Ксенофана другий славний грецький філософ Арістотель: »Кинувши оком у безмежне небо, Ксенофан вирішив, що єдність є Бог«.

Таких же поглядів дотримувався і учень Ксенофана — Парменід. Він учить про реальне, справжнє буття. Воно не є абстрактне — »воно є сам Бог«.

Ці думки потім розвивав і поширював Зенон.

Як відомо, найвидатнішими філософами старого часу були Сократ, Платон і Арістотель. Всі вони визнавали існування Бога, як Абсолютного Добра, першої причини і мети буття.

Винятком серед грецьких філософів були Демокрит і Епікур. Це дійсно були послідовні матеріалісти і атеїсти, але роля їх в розвитку всесвітньої філософії значно менша ніж Сократа, Платона і Арістотеля.

Що ж до софістів, як Протагор і Горгій, то вони були послідовними скептиками, а не атеїстами.

В перші роки після народження Христа зформувалась і розвивалась школа т. з. неоплатоників. Найвидатнішим представником її був Плотін, що народився в Єгипті приблизно 205 р. нашої ери. Це був великий ідеаліст. Його теологія, себто вчення про Бога, дуже близьке до християнства. Тому вчителі церкви в своїх творах багато брали у Плотіна, особливо в галузі богословської термінології.

Не будемо зупинятися на отцях Церкви, бо їх віра в Бога безсумнівна, як безсумнівна глибина їх богословсько-філософських поглядів. Коротко згадаємо також філософів і богословів часів середньовіччя. Всі вони стояли на засадах християнства, хоч і неоднаково розуміли їх. Як відомо, вони поділялись на так зв. реалістів, що дотримувались поглядів Платона, і номіналістів, що більше перебували під впливом учення Арістотеля. Реалістів більше підтримувала Церква. Серед них були такі видатні філософи і богослови, як Ансельм, що розробив докази буття Божого, і Тома Аквінський, що створив цілу систему теології.

Багатьох номіналістів засудила Церква. Таким був Рослен, Абельяр, Францісканець Іоан де Фіданца. Але вони зовсім не були атеїстами, — їх скорше можна назвати лібералами.

Таким же був англієць Дан Скот і славетний учений Рожер Бекон, що зробив відкриття в галузі оптики і доводив перевагу в науці методи спостережень над методом априорною.

В епоху відродження вплив Церкви і релігії на життя європейських народів помітно слабшає. З'являються вчені і філософи, що заперечують вчення Церкви. Таким, напр., був відомий натураліст Чезальпіні, таким же був італієць Ваніні. Останній був обвинувачений в атеїзмі і в 1619 році спалений на кострі. Але він був не атеїстом, а пантеїстом, бо визнавав вічність матерії і імманентність

Бога в світі. Тому він мав рацію, коли казав своїм суддям, що травичка, яку він тримає в руці, для нього є доказом буття Божого.

Був також переслідуваний і вбитий у Варфоломійвську ніч Петро Рамус, хоч він був, як послідовник Платона, ідеалістом і віруючою людиною.

Віруючим був також Микола Кузанський, попередник Коперника в галузі астрономії. Це був ідеаліст, що перебував під великим впливом Пітагора і Платона.

Тенденції незалежної від Церкви і релігії філософії і науки посилюються в нові часи. Отже, можна було сподіватись, що тепер виключна більшість філософів стане на шляху атеїзму. Але цього не сталося. Навіть ті філософи, що в початку нових віків були засуджені Церквою і жорстоко покарані, не були справжніми матеріялістами і атеїстами, напр., не був ним Джордано Бруно. Його погляди стоять близько до поглядів Миколи Кузанського. Джордано Бруно доводив безконечність простору і буття. На його думку, зорі — це сонця, що мають свої планети, тому земля не є центром всесвіту. Всесвіт — це безмежна сфера, центр якої — скрізь є окружність — ніде. Активна рухаюча сила буття є Бог, що перебуває в світі, а не стоїть поза ним. Ці погляди розходяться з ученням Церкви, за що Джордано Бруно був засуджений, але вони не атеїстичні, а пантеїстичні.

Більше відійшов від релігії англійський канцлер Бекон, сучасник королеви Єлисавети I. В історії філософії він відомий як пропагандист індуктивної методи в науці. Він писав, що людина є слуга і тлумач природи, і тому, щоб володіти природою, треба знати її закони, що досягаються шляхом спостереження. Як бачимо, Бекон стояв на шляху емпіризму. По цьому ж шляху пішли інші англійські філософи, як напр., Локк, а також філософи-утилітаристи, як Бентам і Джон Стюарт Мілл. Але ми не маємо права називати їх атеїстами. Вони, як, напр., Локк, просто обходили питання релігії, бо, на їх думку, вони не можуть бути предметом науки, яка спирається на досвід у формі спостережень. Серед англійських філософів справжнім атеїстом і матеріялістом був лише Гоббс, сучасник і приятель Бекона (1561-1626 р.). Він, дійсно, доводив, що існує лише матерія, заперечував існування душі, мораль зводив до егоїзму і т. ін. Зате в першій половині 18 ст. Англія, точніше Ірландія, дала славетного філософа-ідеаліста Берклі. В своїх творах «Нова теорія розуміння» (1709), «Основи людського пізнання» (1716 р.) він доводить, що реально існують лише ідеї і дух, що сутність речей духовна, що джерелом буття є Бог.

Приблизно до другої половини 18 ст., себто до виступу т. з. енциклопедистів не було атеїстів і серед французьких філософів. Навпаки, Декарт, що його визнають за основника нової філософії, визнавав існування окремого духового світу, що є відмінним від світу матеріялістичного і підлягає своїм особливим законам. Він визнавав також існування душі і Бога та навіть навів декілька доказів буття Божого. Глибоко віруючими людьми були і його послідовники (картезіанці) французькі філософи Паскаль і Мальбранш. Чисте буття, буття необмежене і безконечне, Мальбранш ототожнює з Богом. Коли ми мислимо про Бога, значить Він існує, інші речі ми можемо розуміти лише в Бозі і через Бога.

Не був атеїстом і голландський філософ Барух Спіноза (1632-1677 р.). Це був пантеїст. Вчення про Бога, як основу буття, посідає в його системі визначне місце.

Тим більше не був атеїстом німецький філософ Ляйбніц (1646-1716 р.). Це був переконаний і послідовний теїст, що видно вже з назви його творів, як «Спроба теодицеї», «Принципи природи і милости Божої». Його яскраве оптимістичне вчення про монади і світову гармонію, що залежать від Бога, має чітко виявлений ідеалістичний характер і засновується на визнанні Бога, як Абсолютного Добра. Сама гармонія, що існує в світі, на думку Ляйбніца, доводить існування Бога.

Серед французьких філософів-енциклопедистів безперечно були матеріялісти, але далеко не всі.

Можна навіть сказати, що єдиним послідовним матеріялістом серед них був лише Ляметрі, який вбачав у людині машину, що в своїй дії підлягає лише законам механіки.

Навіть Конділ'як був фактично не матеріялістом, а сенсуалістом.

Вольтер був напівспіритуалістом і визнавав існування Бога. Таким же був Руссо. Він не тільки не заперечував існування Бога, а навіть визнавав за потрібне релігійне виховання молоді. Тільки, на думку Руссо, його слід починати не з 2-3 років, а з 15-16 років, коли людина має вже достатній розвиток, щоб, спостерігаючи величні явища природи, вбачати в них дію Бога.

Взагалі більшість енциклопедистів, не будучи атеїстами, хиталися в справах релігії. З цього погляду характеристичні висловлювання Дідро. Кінчаючи свій трактат «Тлумачення природи», він писав: «Я почав природою, яку я назвав Твоїм творінням, і закінчую Тобою, ім'я якого на землі є Бог. О, Боже! Я не знаю, чи існуєш Ти, але мислю я так, ніби Ти бачив мою душу, і буду діяти так, ніби я був перед Тобою».

Щодо великих німецьких філософів Канта, Фіхте, Шелінга і Гегеля, то всі вони були ідеалістами і визнавали існування Бога, як Абсолютного Духа. Кант у своїй славетній праці «Критика практичного розуму» розгорнув глибокопереконливий моральний доказ буття Божого. Фіхте, філософію якого визначають як суб'єктивний ідеалізм, не визнає, що Бог є індивідуальність, але разом з тим він заперечує проти того, щоб визнавати Бога за абстрактну ідею. Навпаки, він є найвища реальність. Бог, на думку Фіхте, є свобода, що прогресивно здійснюється в світі.

На засадах ідеалізму будують свої філософічні системи також — Шелінг і Гегель.

В 19 ст. серед німецьких філософів з'являються матеріялісти і атеїсти. Таким у першу чергу був Феєрбах. У своїй праці «Сутність християнства» він намагається довести, що всяка релігія є ілюзією, що людство для свого блага мусить відмовитись від всякої релігії, що не треба казати: «нехай буде воля Божа», а «хай буде воля людини».

Як скрайні матеріялісти виступали також німецькі філософи Фохт, Мошот і Фехнер. Погляди їх вражають своїм справжнім примітивізмом. Не на високому рівні стоять і погляди відомих матеріялістів і атеїстів Маркса і Енгельса. Створена ними система, що має назву марксизму, є компіляцією спотворених поглядів Гегеля, французьких та інших матеріялістів і англійських економістів.

Основна мета цієї системи — пропаганда комунізму і всесвітня революція, що, на думку марксистів, має закінчитись перемогою комунізму у цілому світі. А до яких жахливих наслідків може привести ця перемога, про це свідчить досвід СРСР.

Все свідчить про те, що в Німеччині, країні філософів і поетів, філософія в другій половині XIX ст. занепала. Але це зовсім не означає, що всі філософи Німеччини в XIX ст. стали на ґрунт матеріалізму і атеїзму. Матеріялістом не був Шопенгауер, не був ним і Гартман, не був ним і Вундт. Мало того, в XIX ст. в Німеччині відроджується платонізм в особі філософа Наторпа.

Відхід від релігії в XIX ст. має місце і серед філософів Франції. Прикладом цього може бути позитивіст Огюст Конт, що поділяє історію людства на періоди «теологічний, метафізичний, і науковий». В першому періоді, на його думку, панувала релігія, в другому — філософія, в третьому — наука, що спирається на досвід і виключає метафізику. Таким чином Огюст Конт, так би мовити, ставить хрест над філософією, що вже нібито віджила свій час і мусить поступитися перед наукою, що спирається на досвід філософії. Що ця ліквідація філософії безпідставна, про це свідчить вже те, що в Франції після Конта з'являються філософи, які нічого спільного з позитивізмом не мають. Таким, напр., був Бергсон.

На підставі зазначеного вище ми можемо прийти до такого висновку: визнання буття Божого зовсім не свідчить про якийсь примітивізм. Навпаки, визнавала його виключна більшість видатних філософів, старого й нового часу.

Але на це атеїсти можуть зауважити: кількість у світоглядových питаннях не має вирішального значення, більшість може помилятися, а меншість може стояти на боці істини.

Отже, щоб переконатися в тому, що правда на боці тих, що стояли і стоять на боці релігії, мусимо зупинитися бодай коротко на ролі релігії в житті людства.

Перш за все факти доводять, що без релігії не може бути суцільного світогляду. Знання людини обмежені. Вона пізнає лише незначну частину буття, але й цю частину вона пізнає неповно. Щоправда, наука поширює обсяг знань людини, але й вона не може вийти за межі того, що може охопити розум людини. Тому людина, прагнучи до суцільного світогляду, мусить доповнювати вірою те, чого не дає їй знання. Одним із таких питань, що розв'язати їх не може наука, є питання про причину буття і про мету його, інакше, питання про те, як виникло буття, як з'ясувати той порядок, що в ньому існує, і, нарешті, яка мета буття взагалі і мета життя людини зокрема. Друге подібне питання — це питання про природу людини: чи має вона душу, як щось відмінне від тіла, чи вона є істотою виключно матеріальна. Таке чи інше розв'язання цих питань має для людини не тільки теоретичне, але й велике практичне значення. Інакше буде поводити себе людина, яка заперечує існування Вищої Сили, що створила світ і керує ним, а інакше людина, що визнає існування Бога і Божого Провидіння. Так само інакше буде поводити себе людина, що визнає існування безсмертної душі, а інакше людина, що заперечує це.

Тому не рідко глибоко й чесно думаючі науковці, базуючись у своїй науковій праці на засадах досвіду, вірили в Бога і Його Провидіння. Так, напр., глибоковіруючою людиною був геніальний

Ньютон, віруючим був Дарвін. Але особливо переконливим з цього погляду може бути приклад відомого філософа Павлова. В галузі науки він суворо стояв на засадах досвіду в формі об'єктивного експериментального спостереження. Але разом з тим це була віруюча людина. Не зважаючи на переслідування релігії більшовиками, він все ж таки не відмовлявся від релігії і ходив до церкви.

Та коли вдуматись глибше в проблеми знання і віри, то ми мусимо прийти до висновку, що навіть найсуворіший позитивіст і емпірик в науці не може обійтись без віри. Він кінець-кінцем мусить вірити, що його досвідові відповідає дійсність, що світ дійсно існує, що висновки, зроблені на підставі досвіду, — не є ілюзією. Що такі сумніви у власному знанні можливі, і що виходом з них є лише віра, про це свідчить існування філософії скептицизму, а також існування суб'єктивного ідеалізму, репрезентантом якого був Берклі, що про нього ми згадували вище.

Особливо ж велике значення має віра в Бога, взагалі релігія в практичному житті людини. Поведінка її регулюється певними нормами моралі. А остання кінець-кінцем спирається на релігію. Без релігії мораль не має ґрунту, бо приписи її можуть мати силу лише тоді, коли вони категоричні, а не відносні. Це з повною переконливістю довів Кант у своїй «Критиці практичного розуму». Наприклад, я мушу бути чесним незалежно від того, чи моя чесність буде для мене особисто корисною чи ні. Коли ж приписи поведінки набувають відносного характеру, то вони фактично перестають бути нормальними.

А категоричними приписи моралі можуть бути тільки тоді, коли вони спираються на Вищу Абсолютну Силу. Тому мораль у всіх народів і у всі часи була і є органічно зв'язана з релігією. Коли ж значна частина суспільства відходить від релігії, то це завжди призводить до морального розкладу. Історія дає багато доказів цьому. Це перш за все моральний розклад, що панував у Римській імперії саме перед приходом Христа і в перші віки нашої ери.

Не менш переконливим доказом цього може бути те, що вже майже сорок років робилося і робиться в ССРСР. Більшевики всіма засобами борються з релігією, відкинули мораль, засновану на релігійних засадах і пропагують свою більшовицьку мораль, критерій якої звучить: моральним є те, що корисне для пролетаріату. Виходить, що коли для пролетаріату буде корисним убивство, зрада, брехня, доноси — то це не злочини, а моральні вчинки. Такого правила дійсно й дотримуються большевики. А наслідком цього — жорстокі тортури в НКВД, нечувані в світі концентраційні табори, що їх з повним правом можна назвати таборами мук і смерті, свідоме і плянове знищення мільйонів населення.

(Закінчення в наступ. числі)

До характеристики соціальних інстинктів українського народу

Доц. д-р Володимир Янів

Соціальні інстинкти українців

Термінологічні й методологічні зауваження. Інстинкт — термін не цілком однозначний; вживають його передусім на означення вроджених і здебільша не усвідомлених диспозицій (здібностей) живих істот, які проявляються в доцільній і примусовій поведінці, потрібній для одиничного самозбереження тих істот (напр., інстинкт голоду, страху) і для збереження даної породи (напр., інстинкт статевий). В людини, крім деяких спільних із тваринами інстинктів, виступають інстинкти вищого ступеня (на означення їх деякі мови вживають окремих термінів, напр., нім. Triebe). Від основних інстинктів вони різняться тим, що визначають лише метовий напрям дії, але одночасно в людини (на відміну від тварин) залишається довільний добір засобів для досягнення мети. Час вияву окремих людських інстинктів не є однозначно визначений, як це має місце з інстинктами тварин, і інстинкти в людей можна навіть взагалі елімінувати (виключити) чи сублимувати (ушляхетнювати). Коли в тваринному інстинкті виявляються виключно неусвідомлена воля й примітивні емотивні — почуттєві — чинники, то у вищих інстинктах людей помітний також чинник інтелектуальної надбудови — тобто розуму й свідомо керованої волі; при цьому, однак, і у вищих інстинктах усі компоненти (волі, почувань і розуму) і обидва шари (свідомого й несвідомого) мають наскрізь комплексний (цілісний) характер і виступають у взаємному тісному пов'язанні.

Серед інстинктів окреме місце займають соціальні інстинкти, себто ті, які зумовлюють соціальне життя й постання спільнот. Більшість соціальних інстинктів характеристична для всіх людей і для всіх людських спільнот; як такі вони є предметом загальної соціопсихології і з погляду досвіду якогось конкретного народу нецікаві. Для характеристики народу важливі тільки ті з соціальних інстинктів, які відрізняють даний народ від інших, чи визначають його належність до якогось культурного циклу. При цьому йдеться скорше про кількісну різницю в силі виявлення даного інстинкту серед конкретної національної спільноти, ніж про брак якогось соціального інстинкту чи про наявність такого, який був би невідомий в інших спільнот. Усталення таких квантативних відмін, отже відмін у насilenню одного й того самого інстинкту, творить, як правило, чималу трудність.

Питання соціальних інстинктів українця досі взагалі не досліджене, і пропонується тут коротка характеристика це тільки перша спроба впорядкувати проблематику й охопити матеріал. За такого стану вже сама метода може викликати дискусію. В основному характеристика інстинктів мусить спиратися на дедуктивно-аналітичну і на індуктивно-синтетичну методи. Перша з них має уможливити на підставі аналізу географічних, історичних і культуроморфічних умов життя і на підставі аналізу расово-психічної структури народу накреслення образу, як усі ці названі чинники відбилися

на соціопсихічних функціях українця, в тому числі на його соціальних інстинктах. Друга метода має досягти висновків на підставі індуктивного нагромадження якнайбільшої кількості фактів, які є прямим виявом соціальних інстинктів (аналіза дії і творчості). Обидві методи застосовані в усій ширині, вимагають великого наукового апарату й багато часу. За браком попередніх монографічних розвідок, спертих на першу методи, тут вибрано другу методи (обмежену на аналізі і дії), яка, щоправда, дає деякі синтетичні підсумки, але вони при застосуванні тільки однієї методи можуть правити щонайвище за вихідну точку для дальших студій; це тим більше, що сама метода настільки недосконала й суб'єктивна, що дістала в науці назву «публіцистичної методи». Тільки підтвердження вислідів при застосуванні першої методи, доповненої аналізою творчості, може усунути дискусійність початкового нарису. А значення початкового нарису в тому, що він, хоч і здогадний, все ж таки уможливило дальші досліді. При тому годиться відзначити одно: пізнання так характерологічних рис українського народу, як його соціальних інстинктів має не тільки теоретичне значення. Вивчаючи наші інстинкти, ми досліджуємо, які є позитиви і які негативи у вдачі українця, як окремого типа. І це є основа для майбутнього нарису українського виховного ідеалу, в яким повинно відбитися намагання закріпити наші прикмети і викоринити наші жиби. При тому найважливіше, щоб уміти мужньо правді глянути у вічі, а не намагатися применшувати зауважені жиби чи прибільшувати прикмети. Бо за стану «забронзовування» неможливий ніякий поступ. Ми можемо боліти над деякими нашими недостачами (напр., недостатніми виявами войовничості), але найбільш небезпечним було б, якщо б ми хотіли їх просто заперечувати, бо тоді самі унеможливиємо працю над перевихованням себе.

* * *

Індивідуалізм як вияв інстинкту самопіднесення. Панівний сьогодні в науці структурний підхід не дозволяє механічно, без зв'язку, характеризувати окремі соціальні інстинкти, а змушує відшукувати центральну — основну — проблему, яка дає зрозуміння інших соціопсихічних явищ. Це завдання поєднується з konieczністю визначити культурний цикл, до якого належить Україна.

Для соціального життя чи не основне значення має постава одиниці щодо колективу. З цього погляду треба відзначити дві протилежні тенденції: а) одиниця, живучи в спільноті й прагнучи спільноті, зберігає самостійність і неповторну індивідуальність; б) одиниця розпливається в спільноті й втрачає своє обличчя. Обидві постави в житті мають свій відповідник у соціальному ладі, в побудові господарського життя, в інтерпретації історії та її сенсу тощо. Індивідуалістична постава характеристична для Європи*). Колективістична — для Азії й Росії. Боковнеф, характеризуючи колективістичну поставу росіян, окреслював людину, як морську хвилю, «яка приходить і проминає й лише на коротку мить має своє позірне буття», а, напр., Кайзерлінг (серед ін.) підкреслив тісний зв'язок між колективістичною поставою й комуністичним господарським ладом («комунізм був ідеалом кожного росіянина, байдуже в якій формі»).

*) Порівняй на цю тему мої статті в попередніх числах «Визвольного Шляху», а головню: «Протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду».

З погляду індивідуалістичної постави наука одностайно залічує українців до європейського культурного циклу.

Шукаючи джерела індивідуалізму в соціальних інстинктах, слід вказати на бажання самопіднесення. Таке бажання на українських землях виявилось ще на світанку історії в незгідливості, яка ослаблювала дію назовні (це відзначали чужинці: арабський подорожник Ібрагім Ібн Якуб щодо слов'ян ззагалі, а арабський письменник половини X ст. Масуді — щодо предків українців). Це бажання самопіднесення помітне однаковою мірою, як в амбіціях поодиноких земель, які не хотіли визнати передової ролі Києва, так і в поведінці князів, які прагнули здобути суверенне становище. Обидві тенденції, схрещуючися, спричинялися до неладу в державі. Навіть незаперечний авторитет Володимира не спинив на схилі життя непослужу честилубивих і жадних влади синів. Відомий з епосу похід Ігоря на половців був виявом такої ж волі піднести себе й здобути особисту славу, хоч це ослабляло заплановану спільну акцію. Ззагалі інстинкт самопіднесення виявився в тенденції до розпорошення — до атомізації життя, що призвело до поставання дрібних князівств без доосередньої, об'єднувальної сили.

Рівнобіжно як вияв інстинкту самопіднесення виявляється тенденція до стирання відмін між суспільними верствами*), при чому нижчі соціальні верстви старалися вибороти собі кращі права коштом вищих.

Позитивно проявлявся інстинкт самопіднесення в зустрічі з окупантом. Неагресивні з природи предки українців не ставили опору варязькій інвазії, але їх свободолубність, не зносячи рабства, незабаром примусила варягів послідовно обмежувати своє панування й розплинутися в місцевій стихії. Переможні на полі бою поляки (союзники кн. Із'яслава) були подолані повстанням роздратованого неволею населення. Так само опір Андрієві Боголюбському призвів до звільнення від його панування. Литовська окупація не натрапляла на спротив, бо вона притягла до співволодіння місцевий елемент, який відчував свою культурну вищість. Ці всі вияви інстинкту самопіднесення, перенесені з індивідуального життя у загальну сферу, зазнавали постійного ушляхетнювання.

Почуття своєї національної вартості, яке виразно проявилось в літописах княжої доби і — згодом — в літературі, не зникло навіть у неволі. Так, напр., Люблинська унія зустріла найбільший опір з боку саме українських князів («Ми народ такий благородний, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі»). Послідовне приниження гідності поодиноких верств від окупанта спричиняло спроби цих упосліджених, але свободолубних станів визволитися. В спротиві селянства, приниженню їх панциною слід шукати, м. ін., причин виникнення козаччини. Потяг до самопіднесення зростав завжди в хвилини успішних дій; напр., хмельниччина своїм опором полякам зміцнила цей інстинкт загалу населення, а Витовському приписуються слова: «Нехай Ве-

*) Порівняй ширше розроблену цю проблему в статті: «Суспільний лад і психологія народу», «Визвольний Шлях», за листопад 1953.

ликоросія буде Великоросією, Україна Україною — ми є військо не переможене». За найбільшу цінність успішних повстань широкі верстви українського населення вважали знесення станових привілеїв, які гальмували можливість самовияву нижчих верств; м. ін., відчуттям особистої чести верств пояснюється охота поширити реєстр, щоб козацький стан міг поповнюватися членами інших верств.

Завзяття, з яким загал боронив свої «вольності» і яке впливало з інстинкту самопіднесення, не раз викликало признання у ворогів (Я. Лещинський: »... завзято стояли за свої вольності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи«; І. Долгорукий, 1817 р.: »Україна... почуває повністю втрачену свободу«).

Інстинкт самопіднесення проявлявся з окремою силою в відчутті національної гордості (зокрема щодо росіян, аж до поч. ХХ ст.).

Слабе виявлення інстинкту підпорядкування. В інстинкті самопіднесення виразно позначилися позитивні й негативні для інтегральності спільноти тенденції. Ці негативні тенденції в Україні не були б особливо загрозливі, коли б з достатньою силою одночасно виступив і контрастний, а разом і доповнюючий соціальний інстинкт, який виявляється в бажанні підпорядкуватися. Коли перевазі колективу перед одиницею на Сході відповідає поєднання завдань і привілеїв одиниці й колективу в Європі, то в Україні проявляється тенденція до необмеженого індивідуалізму, як вияву небажання визнавати провідну роль одиниці, групи чи інституції (різкий індивідуалізм).

Брак підпорядкування меншою мірою проявлявся за часів державности (княжа держава). Аналогічні вияви надмірного інстинкту самопіднесення можна назвати й в інших народів. З другого боку, на Русі ми бачимо й добровільне підпорядкування племен — «нарочитим мужам» і пригородів — городській старшині.

Слабше виявляється інстинкт підпорядкування в часи розпаду княжої держави і згодом у часи козаччини, що можна вважати наслідком недержавного життя. Так в Україні не прищеплюється ні ідеал монархії, ні церковної ієрархичности, не зважаючи на те, що обидва принципи в той час були панівні в світі. Намагання закріпити дідичність гетьманату в роді Хмельницьких зустрічають непереможну противагу в ідеалі січової демократії чи шляхетського республіканства, яким захоплюється старшина. Спроби поодиноких гетьманів (Многогрішний) завести владу сильною рукою кінчаються для них трагічно, попри позитивні наслідки їх діяльності. Подібно до цього проявляється демократизація в церковному житті, коли провід перебравли світські люди, а братства усували священників, застерігаючи собі право тлумачити Св. Письмо й спорами з єпископами спричинялись до ослаблення церковного життя. Поряд із браком підпорядкування одиниці йде також негтування окремих груп. Так, напр., спроби козацької старшини зорганізувати Україну на становий лад раз-у-раз доводили до збройного опору, при чому всі рухи визначались надзвичайним завзяттям (дейнеки).

Брак інстинкту підпорядкованості виразно проявляється в чорних радах, яким іноді сприяють сторонні сили, щоб не допустити до

консолідації внутрішніх взаємин. Цим втручанням сторонніх сил треба пояснити те, чому не вдалося зміцнити інстинкту підпорядкування, хоч за часів боротьби за автономію України, при рості свідомості козацької старшини, такі тенденції виразно виявлялися. Невдача автономістів і остаточне закріпачення України мусило посилити ретроградний процес, у висліді якого в найновіші часи дійшло до творення «пашківських республік» чи явищ, відомих під назвою отаманщини.

Проблема авторитету. З самопіднесенням і підпорядкованістю тісно в'яжеться питання авторитету, який соціологія вважає похідним явищем від соціального інстинкту, відомого як наслідування. Наука підкреслює дисциплінуючу роль самопіднесення, коли одиниця, щоб здобути для себе призначення й пошану, не тільки підпорядковується панівному ладові, але й визнає авторитет інших. Без визнання принципу вшановування заслуг інших, не можна сподіватися пошани від них до себе. Таким чином у певному сенсі визнання авторитету людини є передумовою прямування до власного самопіднесення. Лише тоді, коли при розвиненому інстинкті самопіднесення є надто слабим інстинкт підпорядкування, бачимо брак бажання визнавати авторитет чи його слабе виявлення; саме такий стан є в Україні: з цього а priori можна зробити підсумок, що українському народові не вистачає охоти шанувати авторитет. Брак визнавання авторитету одностайно підкреслює як поважний недолік українця публіциста. В науці до подібних висновків приходить історіософія.

Деякі тенденції слабо розвиненої пошани до авторитету були визначені в зв'язку з аналізом інстинкту підпорядкування. Додатково слід відзначити, що на Руси князі, беручи загально, не мали належного авторитету. Навіть деякі визначні князі зустрічалися з осудом населення (завойовницька політика Святослава). Брак авторитету князя як виразна тенденція проявляється у виступах князів-ізгоїв, у ранніх частих революціях (за Із'яслава і по смерті Святополка в Києві, за Володимира в Галичі); гострих форм непошанування авторитету князя набирало з боку галицьких бояр (спалення Настасі, підвищення покликаних на престол Ігоревичів, лиття чапів з вином королеві Данилові в лице, отруєння останнього князя).

Тенденція до непошанування авторитету помітна і в козацькі часи, хоча б у способі вибору кошових і гетьманів, яких не тільки можна було скидати з уряду, але й карати смертю. Ця сама тенденція виступала й у частих стихійних соціальних рухах. Навіть така індивідуальність, як Хмельницький, не могла не зважати на настрої мас, що іноді вели війну на свою руку, як і на голос козацької ради, яка іноді перетворювалася на бунтарське віче. Хмельницький зустрічався й з непідпорядкованістю провідників повстання (Кривоніс), а бунт у війську прискорив його смерть.

Правда, визначні індивідуальності (Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах і Мономаховичі, Лев, Хмельницький — згадані вияви непослуху проти нього пояснюються бурхливістю епохи, бо, зрештою, авторитет Хмельницького, як і згодом Мазепи, стояв високо) зуміли, здобути собі пошану. Напр., митр. Іларіон ствердив, що розмірно швидше поширення християнства в Україні завдячу-

валося незаперечному авторитетові Володимира. Церква піднесла авторитет князя; унія намагалася зміцнити авторитет церковної ієрархії. На відміну від галицьких бояр, волинські бояри визначалися великою прихильністю до династії. Авторитет Хмельницького засвідчений численними думами. Всі ці факти вказують на те, що інстинкт, який виявлявся в пошануванні авторитету, можна в українській спільноті поглибити, хоч він в сучасному є незадовільний. Зокрема авторитет одиниці у формі посмертного культу (Шевченко, Петлюра, Коновалець, Чупринка) вказує на певні тенденції, що хоч цей посмертний культ при браку пошанування авторитету живих є частково виявом охоти зрівноважити відчужений підсвідомо національний недолік невідпорядкованості провідникам («надкомпенсат»).

В початковій стадії розвою слідно пошанування авторитетів у відношенні до роду чи, зокрема, до матері, що найшло свій вираз в усній словесності. Характеристичною рисою українця є дуже уважливе ставлення до старших у родині, а голова родини втішається великою пошаною; при цьому не помічається нахилу, щоб голова родини використовував цю пошану до деспотичного ставлення, як це, напр., має місце в росіян.

Пошанування авторитету розвинулося в українців у формі пошанування ідеї, яка набирала сили закону. Навіть людина здобувала значення не завдяки успіхам, становищу, розумові, а передусім, тому, що зуміла підпорядкувати себе ідеї. Звідси пошана до Теодосія Печерського. Взагалі пошана для ченців була здавна властивою для українського народу. Також козакі тішилися загальною пошаною, як оборонці християнської віри. З князів користалися найбільшою любов'ю ті, які підпорядковували свою дію якійсь zasadі, напр., Володимир Мономах, хоч дійшов до влади з явним порушенням прав законних спадкоємців, опер згодом свою владу не на силі, а на довірі.

З особливою силою проявився авторитет ідеї в часи козаччини в обороні православної віри, а згодом «вольностей»; тому користалися прихильністю мас ті інституції, які поставили себе на службу ідеї (братства, низовики). Цю прихильність до ідеї використовували історичні вороги для завоювання України («оборона православ'я» як засіб здобування прихильності для Москви; згодом розраховування на солідарність слов'ян; в наших часах — розраховування на солідарність кляси).

Від часу Визвольних Змагань набрала аксіоматичного характеру ідея самостійництва. В обороні ідеї українці розвивають глибоку жертвовність, якої не можна було сподіватися при їх малій агресивності.

Традиціоналізм. Авторитет з перспективи часу стає основою традиції, що її (як і прямування до визнання авторитету) соціологія вважає за вплив основного інстинкту наслідування. Тісний зв'язок обох нахилів — визнання авторитету іншої людини і традиції — дає підставу гадати, що слаба інтенсивність одного нахилу вказує на незадовільність другого. Припущення це правильне лише почасти; зваживши, що визнання авторитету спирається на інстинкт підпорядкування себе, треба рівночасно пам'ятати, що

визнання авторитету з перспективи часу не вимагає такого підпорядкування. Таким чином можливе явище, коли при незадовільному визнанні авторитету в українців далеко меншою мірою зустрічаємося з браком традиції. Це помітне, м. ін., у загальному культі великих покійників.

На культі минувшини заважила в українців передусім їх належність до індивідуалістичного культурного циклу. Індивідуалізм, що кульмінує в охоті проявитися й у бажанні слави, веде до намагання здійснити засаду: «я не весь помер». Бажання продовжити своє життя поза фізичну смерть мусить вести до історичного способу мислення й зберігання традиції. Український традиціоналізм зміцнює сильно зформований авторитет ідеї й боротьбу за неї. Нарешті, треба відзначити, що донедавна українська нація була виразно селянською нацією, а пов'язання з ріллею зумовлює консерватизм і традиціоналізм. Родова селянська традиція виявилася настільки сильною, що вона досі утримується, не глядячи на спроби викоренити її в умовах большевицької дійсності.

Якщо все ж таки українська філософічна думка завважає, що культ минувшини не досяг в українців особливого виявлення, то це є вислідом того, що українське селянство має колонізаторсько-експансивний характер. Добування плугом щораз то нових просторів зумовляло зміну місця поселення; селянин, виявивши велику любов до управи ріллі, не мав часу належно зростися з своєю землею. Переселення наслідком нових кліматичних і соціологічних умов життя послаблювало традиціоналізм, а міграція, вимагаючи меткості і ініціативності, не давала костеніти одіиченим формам. Крім цього сучасна еволюція йде в напрямі відірвання населення від ріллі. З другого боку, плекання традиції передусім спирається на родову традицію, яка в українців наслідком дворового винародовлення провідної верстви, не дуже розвинена.

Не зважаючи на численні причини ослаблення традиціоналізму, загальну тенденцію можна визначити досить ясно. Про її силу може свідчити процес національного відродження на базі романтичного захоплення Шевченка могилами, або розвиток історичних наук, які розвинулися скоріше і краще від інших дисциплін, спираючися на виразно розвинену традицію княжих і козацьких літописів. Сила тенденції підкреслює важливість основного соціально-го інстинкту українців — самопіднесення і його вияву — індивідуалізму.

Аналіза історичних процесів доводить, що тільки завдяки глибокому відчуттю традиції український народ не перетворився на етнографічну масу, не зважаючи на татарське лихоліття, дворову втрату провідної верстви, часи руїни і століття неволі. Важливо при цьому, що носіями традиції стали широкі народні маси, від незаможної загонової шляхти XV-XVI ст. починаючи і закріпаченим селянством (дід Шевченка) кінчаючи.

Глибоким історичним змістом треба пояснювати відчуття в козацькі часи свого зв'язку з княжою добою (маніфест нововисвячених владик 1621 р.; «Протестація» Йова Борецького; подібні мотиви у віршах К. Саковича «На погреб» Сагайдачного; панегіристи

часів Хмельницького; історична аргументація козацької старшини в розмові з московськими послами). Історичний підклад мав тріумфальний в'їзд Хмельницького до Києва, який не був столицею козацької держави, а проте визнавався центром України. Саме зв'язком із минулим пояснюється обурення, викликане тим, що Москва відмовилася в Андрусові від Києва, тобто відділенням Києва від Гетьманщини. Спроби організації політичного спротиву Росії починалися від поглиблення культу традиції («История Руссов»).

Традиціоналізм ішов іноді так далеко, що набирав небажаних форм. Так, напр., в Україні була в особливій пошані грецька мова (Заповіт гетьмана Сагайдачного передбачав окремі легати на утримання грецьких учителів у київській і львівській школах), при чому братства занедбували панівну в культурнім світі латинську мову. Вишенський виступав взагалі проти світської науки, радячи обмежитися на читанні Св. Письма й богослужбових книг. В XIX столітті занадто міцний консерватизм став джерелом неповажних правописних спорів, а традиціоналізм звертанням уваги на зовнішність іноді загрожує деякою плиткістю й у сучасному.

Заключення щодо традиціоналізму українського народу, пороблені на основі аналізу історичних процесів, находять повне підтвердження у етнографічних дослідках, які підкреслюють архаїчність у виявах матеріальної й духової культури. Вже в типах українських хат слідна архаїчність і одноманітність. Деякі обряди сягають передхристиянських часів, а ритуальні дії нерідко незрозумілі самим виконавцям: їх виконання спирається виключно на традиції. Багато звичаїв (зокрема різдвяно-йорданського циклу) має родово-поминальний характер, що вказує на розвинену родову традицію. Архаїчними є елементи зарівно в народній музиці, що й у вишивці, кераміці, писанках. Джерел цієї традиції можна в деяких випадках дошукуватися ще в палеоліті.

Цікаво відмітити, що традиція народньої духової культури настільки притаманна, що вплив народньої словесности постійно слідний у літературі, і то в рівній мірі в старій, що й у середній чи новій добі.

(Закінчення в наступ. числі)

Праці Української Вільної Академії Наук у Німеччині

СЕРІЯ: КРАЄВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

За редакцією дійсного члена УВАН

Проф. П. Курінного

Проф. П. Курінний

Археологічне минуле Княжого Львова

I. Вступ

Українська громадськість відзначає 700-ту річницю розбудови королем Данилом Романовичем княжого міста Львова на твердиню української культури та опору руїнницьким монголо-московським ордам. В історії України той час мав виключне значення. Під ударами татарських і московських ватажків палаюча Україна мусіла визначити свій дальший історичний шлях: з підступним Сходом чи з християнським Заходом? Шлях неволі, чи шлях вільного розвитку? Шлях зневаги віри й гідності, чи тріумфальний рух у сім'ї європейських народів далі на світлих шляхах культури?

У хвилини спогадів хочеться якнайточніше бачити і пізнати факти минулого в дійсних співвідношеннях і формах.

На жаль, через значну неповноту літературних джерел з історії Львова, а, головне, через те, що вони стали до розпорядимості дослідників не відразу і в недостатньо вивченому стані, в історіографії Львова виникла низка фальшивих ідей, щодо його історії та культури, які тепер заважають широкому загалові прийняти до своїх знань багато нових правдивих фактів львівської історії тому, що вони суперечать уже звичним, відомим фактам і порушують уже давно усталені, звичні концепції. До таких фальшивих здобутків науки належать концепції:

1. Про те, що місто Львів є містом польським, а не українським;
2. Про те, що чужинці є дійсними творцями культурних цінностей Львова;
3. Суперечка про те, ким і коли збудований Львів і в якому саме топографічному пункті;
4. Чи є якісь пам'ятки української культури у Львові і, якщо є, то хто є творцем тої чи іншої пам'ятки, чи будови.

На підставі всіх сучасних дослідів, сьогодні вже вповні ясно, що історія Львова, як міста, починається далеко раніше від року 1253. Тепер є цілковито ясним, що значна кількість українських пам'я-

ток, яка була на терені Львова, у варварський спосіб понищена ворогами українського історичного буття, інші — існують за фальшивими етикетками; приблудним елементам надано перебільшеного штучного значення.

Всі ці проблеми на сьогодні вже перестали бути проблемами. Проте, перший, хто захоче про це сказати, має ту неприємність, що він має довести всі свої тези, а, головне, те, що **правда є правдою**, в той час, як від вигадок не вимагається жадних доказів; а ті його попередники і сучасники, що створили фальшиві теорії, можуть спокійно захищати свої фальшиві твердження посиленням на давні історичні традиції і на загальне їх визнання. З нагоди великої річниці спробую поставити на перегляд обміркування спеціалістів та громади, низку своїх помічень щодо давньої археологічної топографії міста Львова з тим, щоб просвітлити шляхи до розв'язання його справжньої історії.

Я хотів би, щоб мої старання були моїм внеском у справу відсвіження забутої правди без огляду на те, хто і як її потім захоче використати.

II. Природні особливості краю

Фізико-географічні умови західноукраїнських земель мають деякі особливості, що вже давно визначили форми і напрямки етнічного, культурного та економічного розвитку місцевого аборигенного населення і способи його зв'язку з сусідніми економічними районами, безпосередніми сусідами (румунми, угорцями, моравами, німцями, поляками, литовцями, білорусами) та віддаленими країнами — економічними і духовими центрами Західної Європи, Східного Надбалтику, Середземного моря, римсько-візантійського світу, Далекого й Близького Сходу і московського конгломерату, фіно-угорсько-палеоазійських народів.

Терен Західної України складається з кількох відмінних економічних районів, що були відрізані горами або непрохідними лісами від сусідів, і тому рано замкнувся в окремий своєрідний, яскравий вияв культурного розвитку. Вся територія Західної України розпадається на дві виразно відмінні зони: землі басейну річок Дністра, Прута й Серета, що є безпосереднім продовженням українського лісостепу та друга — по басейнах припливів ріки Висли (західній Буг, Вепр та Сян). Ця друга зона є відміною українсько-волинського Полісся. В межах кожної з цих природно-географічних відмін існують ще льокальні особливості, що впливають на розвиток форм господарства. Такими є: Карпатська верховина з її своєрідною скотарсько-лісовою господаркою, Дністрові хліборобські лани та рибальське узбережжя, багністі долини північного Буга з їх безмежними випасами й рибно-пташинними багатствами та плоскорівні з їх лісовими пуццями.

Поміж басейнами цих річок перебігали вододіли так зв «Розточчя», які одночасно були відвічними шляхами сполучень — сталими магістралями, якими переходили торговельні шляхи й переливалися скарби світової культури між Сходом і Заходом, Північню і Середземноморським Півднем.

Між цими льокальними економічними районами була різниця: гори правили за відстойники культур, бойківський лісостеп і надбожжя жили кожне своїм окремим замкненим життям. Розточчя, яким плили світові багатства культури, та йшов потік людей, жило своїм відмінним бурхливим торговельно-виробничим життям, напоювало край усім необхідним та підносило всі його творчі сили на потреби торгу.

Саме тому, що на Розточчі вирій життя був великий, на шляхах його, на певних віддалях, виникали місця відпочинку торговельних людей, корчми і засіки для охорони їх від нападу; на місцях схрещення шляхів ці пункти перепочинку притягали велике скупчення ремісників для ремонту засобів транспорту (в першу чергу клепарів, сидельників, збройників), для обслуги гостей тощо; тут виникали гражди для переховання краму, митниці для збирання з подорожніх податків, великі заїзди для купців — відбувався торг місцевого й чужоземного краму.

Всі ці міжнародні торгові, що мали глибоке коріння в народньому житті цілої околиці, скоро ставали найпишнішими осередками народнього життя і в них його культура сягала вершків та багатства.

А тому, що ці центри виникали на певних, природою уготованих і найбільше придатних для торговельної мети місцях, ніяка сила ніколи не могла їх знищити, ні, навіть, пересунути на інше місце.

Знову й знову вони вставали з попелу й злоби, знову розквітали й знову ставали жертвою грабіжників.

Але народ — «земля» знову напоювали їх животворчим своїм духом і дорібком, а подорожні гості далі й далі розвозили скарби «землі» і славу про неї по далеких світах. Тому так багато має імен місто Львів на всіх мовах світу.

Так у ланцюгові історичної невідхильності постав у тумані віків найскладніший з економічних вузлів та найтоншого культурного мережева на західніх землях, на Розточчі, пункт, що з княжих часів прибрав собі патронімічне ім'я «Львів» і символ лева, як знак історичної місії своєї.

На Розточчі значення місць торгу просто залежало від кількості тих шляхів, що перетиналися в торгові. На ці ж городи падав і обов'язок стерегти землі та купців від нападу сусідів і мандрівних ватаг.

На Розточчі такими економічними вузлами з-перед віків були:

Львів, що стояв на схрещенні шляхів семигородського, угорського, моравського, краківського, балтійського, київського, царгородського і галицького.

Перемишль, що замикав шляхи угорський, моравський та краківський.

Золочів, що стояв на охороні царгородського шляху.

Пілісниськ, що вартував на перехресті гого-таврійського, київського та царгородського шляхів.

Данилів, що стояв на перехресті балто-царгородського та європейсько-багдадського шляхів.

Найбільшим серед цих торгові був Львів.

III. Населення Західньої України є південно-європейського походження

На кожному відтинкові свого історичного розвитку ті компоненти, з яких складалося життя населення, утворювали певну своєрідність, яка в археології та етнографії має назву **культури**. Вона завжди має якусь провідну ознаку, що здебільшого відбиває її етнічну сутність. Позначаючи на мапі місце знаходження цих питомих показників культури, можна завжди окреслити райони розселення людей однакового культурного розвитку і одержати відповідь на всі запитання щодо історії розселення цих людей. Можна також повно виявити той культурний стан, у якому ці люди перебували в той чи інший момент їх історичного життя.

Така досконала реєстрація культур вже зроблена археологією для багатьох країн, для цілої Європи, України та, зокрема, для Західньої України. На підставі цього вивчення ми тепер можемо дати повну картину історичного розвитку людського життя на Розточчі та його культурно-етнічних зв'язків **перед заснуванням Львова**. Всі передісторичні культури Розточчя на Західній Україні можна поділити на три групи:

1. Культури, що були на Розточчі **спільними з цілим європейським світом**;

2. Культури місцеві, що район свого поширення мають лише на терені Розточчя і Західньої України і не трапляються в місцевостях поза басейнами річок Західньої України;

3. Культурні комплекси, що центри свого виникнення та поширення мають **поза територією Розточчя**, часом навіть дуже далеко від нього. На терен Розточчя вони потрапляють час від часу і по своїй сутності є лише **тимчасовими культурними інтрузіями**.

Завдяки пильним дослідкам українських археологів (О. Петрушевич, Б. Януш, К. Гадачек, Юр. Полянський, Яр. Пастернак, М. Смішко) та польських (І. Копержинський, Г. Осовський, К. Пшибишлавський, Л. Козловський, В. Деметрикевич, Т. Сулімирський, В. Антоневич, І. Костржевський) основна реєстрація та впорядкування передісторичних матеріалів про терен західноукраїнських земель вже є закінченими, і ми вже маємо можливість відповісти на запитання про те, як проходило формування культури сучасного основного автохтонного українського населення на цьому терені та визначити, в якій формі і в які часи ця культура зазнавала інтрузій зовні.

Перша група культур, що є **спільною з цілим південним західноєвропейським простором**, відповідає на питання звідки прибуло перше населення на терен Розточчя й якими шляхами. Досі пощастило на терені західноукраїнських земель (в тому числі і Розточчя) зареєструвати такі культури:

1. ашельську — коло міста Бродів (що була в Європі 150 тисяч років перед Р. Хр.);

2. мустьєрську — коло с. Касперівці (100 тисяч років перед Р. Хр.);

3. оріньякську — біля с. Конюшино (60 тисяч років перед Р. Хр.);

4. солотрейську (40.000 років перед Р. Хр.);

5. магдаленську — (16.000 років перед Р. Хр.);

З мезолітичних культур знаємо:

1. азильську (10.000 років перед Р. Хр.);
2. тарденуазьську (8.000 років перед Р. Хр.);

Звідси бачимо, що населення Західньої України (як і цілої України) протягом 140 тисяч років зі 162 тисяч його життя на терені України було західноєвропейського походження (дунайського) як культурно, так і антропологічно.

Лише за азильсько-тарденуазьського часу при рухові своєму на північ поздовж р. північного Буга воно натрапило на населення північноєвропейського походження т. зв. свідерієнської культури, що найкраще досліджена в околицях села Свідри Вельки під Варшавою.

На основі цієї загальноєвропейської культурної єдності виникла перша цілком вже льокальна культура українських земель, т. зв. ямково-гребінцевого неоліту, що на Розточчі тепер відома археологам під назвою надбужанської культури (5.000-2.500 років перед Р. Хр.).

Надбужанська культура вже різко відмінна від неоліту інших країн, але лучиться якнайсильніше з культурою неоліту волинського і київського Полісся, а через них з цілою неолітичною культурою України. Риси цієї неолітичної української культури досі збереглися в вигляді пережитків в народній культурі українців. Селищами надбужанської культури вкритий простір цілого міста Львова. Так Ярослав Пастернак її зареєстрував: на Байках, на Високому Замкові, на Городецькім, Замарстинові, Кайзервальді, Левандівці, Кульпаркові, Погулянці, Залізних Водах, Грибовичах, Кривчичах, Лисиничах і довколишніх селах. Сліди більших осель надбужанської культури спостеріг він між Байками і Кульпарковом та на горі Вроновських.

Надбужанська культура протягом свого довгого існування на землях Розточчя вже мала тимчасові культурні контакти з околішнім світом. Вже сьогодні документально установлені контакти з лівністю:

1. культури моравської стрічкової кераміки (Рокитниця б. Ярослава);
2. балтійського неоліту (напр., на Городецькому передмісті, Янівській вул., у Борщовицях, Грибовичах, Скнилові);
3. трипільської культури (напр., на Янівській вул.);
4. культури шнурової кераміки (шлезького походження — напр., посуд з Брюхович, Красова, Полян, Ракітна та селища у Винниках, Грибовичах, Лисиничах);
5. нордійської культури з Надвисля та Одера (Руда Рожанківська, Міжинець б. Перемишля);
6. мегалітичної культури амфор кулястих та скринькових гробів (звідти ж).

В часі між 2000-1700 роками п. Р. Х. на просторах Західньої України з'являються вже фаянсові вироби з Єгипту, бронзові та золоті вироби — з Кіпру та Семигороду. Від 1.700 до 1.200 р. посилюються зв'язки Розточчя з Тракією, Угорщиною та Італією.

Збагачена цими контактами, автохтонна культура Розточчя, на рещті, набуває того вигляду, що ми знаємо його вже з розкопів у селах Чехи-Висоцьке, т. зв. висоцької культури (800-500 рр. перед Р. Хр.). Тілопальне поховання того часу розкрито Я. Пастернаком

у с. Лисиничах під Львовом р. 1939. Висоцька культура найтісніше була пов'язана з великим центром бронзового виробництва центральної Європи в Луїжцях над Ельбою. Розточчя ж було торговельним шляхом через який лужицькі вироби за якихось 500 років з-перед Р. Хр. досягли вже Чернігівщини, Лубень на Полтавщині, околиць м. Умані на Наддніпрянщині, м. Одеси, а вироби скитійські з Наддніпрянщини сягали аж до Луїжців. Від цього часу торговельний шлях через Розточчя стає постійно функціонуючою артерією, що безперервно наповнює наші краї витворами західноєвропейської культури.

Починаючи від Різдва Христового, до Розточчя досягають вироби римської імперської культури та її провінцій. Ці вироби йдуть з півдня. Натомість з північного заходу Розточчя наповнюється виробами вандальської та венецької культури. Край наповнюється невідомими досі багатствами, які через нього випромінюються на терен цілої України. Проте, основна культура автохтонної людності зберігає свої етнічні показники і своїм оригінальним дорібком бере участь у світовій торгівлі.

У цей час торговельні шляхи Розточчя досягають найбільшої інтенсивності, їх відповідно обладнують, а на перехрестях шляхів виникають гради-кастелі.

Низку таких кастелів на західноукраїнських землях означає на своїй карті географ Клавдій Птолемей (2. століття по Р. Хр.). Одним із тих кастелів — і то чи не найважливішим — був той, що нині знаходиться на терені м. Львова у вигляді його «Середмістя».

Культуру нашого народу з того часу дуже добре можемо пізнати з т. зв. липецької культури, так характеристичної для південнозахідних українських земель та з культури з «сивою керамікою» для Надбужжя.

Купецькі валки з цілого світу пересувалися через ці простори під своєю власною чи місцевою охороною. Культуру одного з таких збройних захоронків цього часу на західноукраїнських землях знаємо з міста Переворська над Сяном. Серед численного потоку купців та воєків в часі з 2-го по 4-те століття по Р. Хр. ми вже бачимо і численні валки готів, вандалів, гепідів тощо.

Культуру місцеву слов'янську — західноукраїнську — з VIII-IX стол. по Р. Хр. вже знаємо тепер з розкопів Яр. Пастернака на городищу біля с. Плісниська.

IV. Коли засновано місто Львів?

Якщо приглянутися до пляну м. Львова, то вразить нас одна обставина. За остаточним висновком сучасних археологів, город Лева (Княж-двір його) був на Лисій Горі. Храми, князем Левом побудовані, стояли на узбережжю р. Полтви під тією ж горою, місто жидівське, вірменське, татарське оточувало княжий двір з заходу та півночі. А найголовніша, найкраща частина, так. зв. тепер Середмістя (кол. кастель) залишається невідомо чийм.

Насправді ж розбудова міст завжди починалася з найкращих для життя околиць, і ті найкращі місця ставали посілістю княжих родин. Як могло статися так, що розбудова м. Львова та ще й самим фундатором його відбулася не за цією закономірністю?

На щастя, ми маємо деякий певний археологічно-топографічний матеріал для відновлення справжньої історії м. Львова.

Галицько-Волинський літопис визначає, що Львів уже існував року 1255-го, бо з нього вже дивилися на пожежу м. Холма, що того року сталася. Отож, він вже існував за життя князя Данила, який, як відомо, помер року 1264-го. Згадка в літопису є лише принагідно випадковою.

На північ від валів Середмістя, зовні їх, бачимо церкви, що належали до двору кн. Лева: костюл титулу Йоанна, в якому, за переказами, є похована княжна угорська Констанція — жінка Лева, церква Марії Сніжної (на Ринковії) та церква св. Миколи. За старим княжим правом, князь міг будувати церкви лише в своєму дворі, дворі, що йому був даний при його шлюбі. Отож, розбудова цього княжого двору Лева могла статися лише після його шлюбу з угорською княжною, в час розбудови його власного окремого двору. За твердим законом княжого права давньої України-Руси, двір синові урізувався або зі садиби батька, або надавався дець поблизу її. Отож, Середмістя не могло належати нікому іншому, як тільки батькові князя Лева, князеві Данилові. На це маємо вказівку і в літопису. Року 1240-го, в час нападу татарів на м. Київ, князь Данило перебував в Уграх. Коли він вертав з Угрів, він зустрів на дорозі силу-силенну людей, що тікали від татарів з Києва. Він не міг проїхати, мусів перечекати навалу, але потім вирішив забрати свою сім'ю і від'їхати з нею до Польщі. Свою сім'ю, — як каже літописець, — він знайшов на річці Полці.

Річка Полка, на мою думку, є р. Полтва, що на ній стоїть м. Львів. Знайти сім'ю на р. Полці не означало, звичайно, знайти її на березі річки, а тому цю вказівку я розумію, як віддалену вказівку на існування сталої княжої оселі кн. Данила на березі р. Полтви, себто на місці сучасного Середмістя у Львові.

Князь Лев одружився після 1246 р., бо лише в цьому році митрополит Кирил одержав згоду короля угорського Бели IV-го на цей шлюб. Якщо рахувати, що перший рік по шлюбі князь Лев прожив у своєму Княж-дворі на Лисій горі і лише тоді почав будувати »Княж-двір нижній«, то розбудова княж-двора поруч батькового двора кн. Данила мусіла відбутися року 1247-го.

Розбудова міста Львова на твердиню протитатарську могла статися лише після відходу татарських орд назад р. 1243-го і була міроприємством для зміцнення краю перед загрозою нової татарської навали. Це найкраще видно з оповідання Галицько-Волинського літопису під роками 1248-1253.

Князь Данило почав озброюватися проти татар дець після року 1248-го, бо ще в цьому році він не насмілювався будувати фортеці, як про це він сам говорить. Іїа пропозицію папи Інокентія IV-го в році 1248-му прийняти корону, великий князь Данило відповів: »Рать татарская не перестаетъ зле живуще съ нами, то како могу прияти венець безъ помощи твоей«. Знаємо далі, що вже року 1252-го вел. князь Данило розтропив орду Куремси — на Волині, а також погромив Болоховські городи, що передалися на бік татар. Лише року 1253-го Данило прийняв корону від папи Інокентія IV-го і цим ствердив, що та причина, з якої він відхилив пропозицію папи в році 1248-му, тепер в р. 1253-му вже не існувала.

Тому я вважаю, що заснування оборонної твердині Львова сталося року 1253-го, коли будування цієї твердині було князем Данилом закінчене і позначене ім'ям його сина Лева. Це був рік повного

духовного піднесення вел. князя Данила і рішености стати збройно на оборону свого краю.

Розбудову міста і храмів князь Данило провадив і значно раніш. Вже їдучи до Орди, кн. Данило шкодував: »зане не утверди бѣ землѣ своєю городы«, а повернувши з Орди, відразу заходився будувати їх і робив це так енергійно, що літопис зафіксував нам цікавий факт: князь Данило не збудував в Холмі високої вежі тому, »бѣ бо грады иныя зиждай противу безбожным татаром, зато не созда ея« (ПСРЛ, ст. 845).

Збудовані городи кн. Данило населявав українськими людьми, це виразно відзначає Галицько-Волинський літопис. В наслідок зруйнування України і Києва, на землі князя Данила тікало багато ремісників — русів: »Идяху день въ день и уноши (підмайстри — П.К.) и мастере всяци бѣжаху изъ татаръ: седельници, и лучници, и тульници, и кузнеци железу, меди, и среблу, и бѣ жизнь наполниша двory о крестѣ града, поле и села«. (ПСРЛ. стб. 843.).

Крім того, князь Данило також запрошував і чужоземців: »призывати прихoxае немце и Русь, иноязычныка (не слов'яни — П.К.) и ляхи«.

Львів, Холм і Володимир стали не лише спадкоємцями київської державної історичної традиції, а в буквальному розумінні були притулком для творчих сил майстрів та діячів Великої Київської Держави. І якщо по всіх містах своїх став будувати вел. кн. Данило храми, то це тому, що в його розпорядженні було багато високого фаху будівничих з Київської Русі, які рубали і клали з цегли церкви та будівлі, а поруч з ними будівники Заходу тесали такі ж храми та будівлі з галицького білого та зеленого холмського каменя.

Отож між Західньою Україною і Східньою існує глибший і далеко міцніший зв'язок, ніж то ми собі досі уявляємо на підставі неповних історичних джерел.

V. Львів княже-королівський

Для відчитання справжньої археологічної історії Львова ми, хоч і не маємо достатньо систематично зібраних серій пам'яток на його терені, проте маємо найважливіше — топографію місцевости, рештки його валів та його монументальні пам'ятки.

Місто Львів лежить над річкою Полтвою, що постає на терені м. Львова від злиття двох струмків біля мосту св. Яна. Той, хто спостерігає Львів тепер, після модерних плянувань, не може відчутти його старої природної своєрідности, від якої так залежало його давнє плянування. На щастя, на старовинних плянах можна дещо побачити.

Львів лежить на південному краю подільської пласкорівні у просторій котловині, утвореній р. Полтвою. Положення його виключне: р. Полтва охоплює простір старого Львова дугою, оберненою на захід і відкритою на схід на київський шлях; вона впадає до північного Бугу, а цей останній несе свої води до Висли. Незначна частина протоків, що є на південь від міста, посилають свої води до р. Дністра. Отож, через місто Львів прямує головний вододіл вод європейських північних і південних і йде він пласкогір'ям: понад Байками, Новим Ставом, Боднарівкою, двірцем Карла Людовика, узгір'ям Янівської Рогатки, Кортумівкою до Клепарова і Головська.

Сама р. Полтва постає на терені м. Львова з кількох струмочків, що зливаються у дві протоки: Пасіку і Сороку.

Струмок Пасіка починається на південносхідньому краю міста, збираючи води з Цетнерівки, Пасік миських та Погулянки, пливе через Погулянку дуже красним розгалуженим яром, а потім входить у широку долину та тече в напрямі північнозахідньому через вулицю Рур, забирає до себе з лівого боку притоку зі ставків: Лиж-в'ярського, Сакраменток і Комелло, а потім скручує на північний схід, перетинає вул. Чарнецького і тут, біля мосту св. Яна проти пляцу Академічного лучиться зі струмком Сорокою.

Струмок Сорока постає на південному заході міста з двох струмочків: Вульки і Снопкова. Вулька пливе з заходу на схід красно вижолобленим яром, що повздовж його йде дорога Вулецька, і в своєму бігові творить сім ставків, що мають своє люстро більшменш на 296.27 мтр. над Адріятицьким морем.

Снопків струмок вилив собі мальовничий яр і збирає води з Снопкова та Софіївки. На ньому утворено штучно став Камінського, чи інакше «Залізні Води». Цей струмок пливе з полудня на північ, лучиться повище давньої рогатки Стрийської зі струмком Вулькою. Так створений потік пливе на північ, злегка на схід вигнутим луком, поруч вулиці Стрийської на незначному від неї віддаленні, ополікує західній підніжок узгір'їв, що є на його правому березі, перетинає вулицю На Скалці, завертає на північний захід і, нарешті, пливе паралельно з вулицею св. Миколая, а під мостом св. Яна лучиться зі струмком Пасікою. Звідси і починається річка Полтва.

Річка Полтва іде в напрямку з півдня на північ глибоким болотним коритом, творячи в своєму ложі острови, а в своїй поймі — озера та далекі рукави. Вона прямує повздовж вулиць Академічної, вздовж валів гетьманських, площі Голуховського, попід ринок Збіжевий, вулицю Місіонерську, перетинає колію залізниці, повертає на північ, а потім на схід та, йдучи поздовж сучасної межі міста, входить до Замарстинова.

Колись багнiste, поросле травою і хащами, багате на птахів, та рибу річище Полтви оберігало м. Львів з півдня, заходу та півночі і давало змогу людям при лихій годині таємними доріжками сховатися в нетрах Полтви від ворога. Від сходу землі Львова були відрізані двома струмками, що зближались своїми верхів'ями коло гори Лева, але несли свої води: один — під назвою Артиш чи Ортиш — від Левової гори на північ у Полтву, а другий, беручи початок від тієї ж гори, плив у південному напрямку таки ж до р. Полтви і впадав до неї біля самої Галицької брами. Ці два струмки, разом з горою Лева, творили східню межу міста. Ще інших два струмочки, що випливали з-під Високого Замку, розтинали площу старого міста (Окольного) на три діляниці: т. зв. селища Вірменське, Татарське (на Папарівці) та Луги.

Особливістю м. Львова є те, що ця, замкнена з усіх боків водою і болотами рівнина, була пополовині розділена пасмом шпичастих гір, що йшли від гори Лева на захід у вигляді ланцюга: гора Лева на сході, Високий Замок — в середині та гора Лиса на сході.

Поза межами цього старого міста були також гори, серед яких є гора — Княж-Двір князя Юрія Левовича, гора Вроновських тощо.

На терені Середмістя Львова від прадавніх часів схрещувалися два відвічних українських шляхи: царгородсько-балтійський та

угорсько-київський. Саме на схрещенні цих двох шляхів, як ми вже згадували, виникло найдавніше поселення ще в II-III-му стол. по Р. Хр., яке, на мою думку, позначено на карті александрійського географа Клавдія Птолемея. Розмір цього поселення був 142 x 120 мтр. і мало воно майже квадратову форму.

За час свого історичного життя Львів мав щонайменше чотири княжих двори, які були в різних місцях, хоч місто саме лишалося завжди єдиною твердинею, бо було поєднане економічними і оборонними інтересами.

Мені здається, що сьогодні вже можна вказати на терені старого Львова місце: 1) княж-двора короля Данила Романовича, з 1240 року і твердині з 1253 р.; 2) перший княж-двір князя Лева Даниловича, уряджений року 1247-го; 3) другий двір того ж таки князя Лева Даниловича, збудований 1248 р.; 4) княж-двір князя Юрія Левовича (1301-1308). На горі Вроновських був, правдоподібно, і п'ятий княж-двір, може найпишніший, але про нього покищо нічого сказати не можна.

За старим княжим правом, кожний князь, що одружував сина, мусів дати йому окреме господарство — його власний княж-двір і волость — засоби до існування. Їх він міг уділити лише зі свого власного княж-двору, чи надати місце для нього поза своїм двором. Це надання залишалось родовою княжою спадщиною «виділеного сина» і переходило до вдови його в разі його смерті, а ним самим могло бути втрачене лише на підставі закону «про поток і розграбування». Князь іменував місто своїм ім'ям, що залишалось за містом назавжди.

Сучасними дослідженнями моїх попередників доведено, що Львів був княжим містом Лева, сина короля Данила Романовича. Встановлено, що його княжі двори були: один на Лисій горі, другий на Старому Ринку на підгір'ю, поруч Середмістя. Середмістя ж, найкраща площа до поселення, в таких разі не могло належати нікому, як лише батькові Лева, самому королеві Данилові (тут, правдоподібно, він знайшов свою сім'ю р. 1240) і тим самим було рідним гніздом князя Лева до його одруження.

Княж-двір і твердиня Данила Романовича. Містився в руїнах кастеля. Це була твердиня майже квадратового пляну з трьома вежами на доїздних брамах: Київській, Галицькій та Краківській. До наших часів збереглася через віки печатка м. Львова з XIV стор., де схематично виображено цей княж-двір з трьома надбрамними вежами. В головній брамі (певне, Київській-Руській) дано постать роздратованого лева, що боронить вхід до брами. Як видно з печатки, стіни брами і вежі було складено з кам'яних бльоків на розчині. Могутні стіни, певне, були оточені ровами з водою.

Внутрішній плян цього княж-двору можна приблизно уявити на підставі найдавнішого пляну міста Львова і аналогії з плянами княжих дворів того часу. Повздовж стін з внутрішнього боку йшли стратегічні вулиці зі всіх чотирьох боків; вони були призначені на рух війська, підвоз харчів та бойових припасів. Біля стін могли бути притули — помешкання для вояків, обслуги та на майстерні. Площа княжого двору була від воріт до воріт розділена магістралями гостинців на четверо, на перехресті яких був торг та чотирькутна площа. Навкруги її стояли княжі будівлі, церкви на ім'я святих покровителів князя, його дружини і дітей. В даному разі,

найправдоподібніше, це були: церква Успіння Богородиці, церква св. Ганни (дружина короля Данила була дочкою князя Мстислава і звалася Ганною).

Майже неправдоподібно, як то тепер подають в описах Львова, щоб на княжому дворі могли мати свою власну церкву якісь сторонні купці вірмени. Найпевніше, що літописна вістка про збудовання вірменської церкви на княж-дворі подає час перебудови цієї церкви, чи побудови її вірменами з доручення князя, або надання її ремісникам значно пізніше, після «поток» княжої родини. А коли це так, то ця церква була княжою, родинною церквою короля Данила і, за звичаєм того часу, мусіла містити портрети фундатора церкви і тіла в ній похованих членів його родини у відповідних місцях. Ця церква могла бути збудована у візантійському стилі лише в XIII стол., коли в розпорядженні короля Данила і його синів були втікачі — живі майстри киево-візантійської будівельної умілости. Напевне можна сказати, що в часі князя Болеслава Тройде-новича і польського короля Казіміра ані вони самі, ані хто інший вже не подумав би будувати церкви не в стилі їх доби.

Опоясаний стінами княж-двір Данила Романовича, як то видно з пізніших плянів м. Львова, поступово заповнювався новим змістом. Спочатку Ринок почали забудовувати новими й новими рядами яток, що незабаром утворили нові вулиці, а на них поставали нові кам'яниці — дома купецької знаті. Так у XIV ст. в Середмісті було 6 повздовжних та 5 поперечних вулиць; на пляні XVIII стор. вже бачимо тих же 6 повздовжних вулиць, але вже 7 поперечних, а в XIX стор. вже 10 поперечних. За цей час відбулося приватне парцелювання міста.

В межах цього двору, перед ратушем, що був збудований пізніше, відбувалися такі історичні події:

Року 1436-го тут одержував данину від Іллі — господаря муля-тнянського — Владислав Вата;

Року 1564-го тут замордовано було Томшу (та його товаришів), що видав туркам на страту князя Дмитра Байду Вишневецького;

Року 1578-го замордовано Івана Підкову;

Року 1582-го замордовано Янкуна — господаря мулятнянського;

Року 1615-го замордовано кілька конфедератів військових.

Вже в пізніші часи багатші купці мали змогу за гроші уміщувати свій крам у сховищах князя та продавати його на ятках, що були розташовані в певних місцях ринку для купців кожного народу. Так з'явилися у Львові вулиці: Руська, Вірменська, Німецька тощо.

Перший двір князя Лева Даниловича був збудований після одруження цього князя (р. 1247-го) на Лисій Горі і, як то подає автор XVII стор. Зиморович, був дерев'яний. Його місце вже твердо зафіксовано тереновими археологічними дослідженнями: це місце сучасного променад-парку, що нависає над Жовківською дорогою та над Підзамчем.

Місце для цього княж-двора було обране нещасливо. Княж-двір не мав води, а буйні вітри взимку завдавали мешканцям палат великих страждань. Лише одну зиму перебував князь у цьому дворі і на весну року 1248-го побудував собі новий «низький двір» на обніжку Лисої Гори, проти Старого Ринку над Жовківським шляхом.

Місце цього замку легко пізнати по трьох безсумнівних показниках: костюлові св. Іоана, що був збудований на честь жінки князя Лева — угорської княжни Констанції; по церкві Марії Сніжної, що була збудована колоністами німцями, та по княжій церкві св. Миколи. Від цього княж-двору вгору дві вулиці. Проти княж-двору був Старий Ринок з мешканнями, ятками і божницями крамарів-жидів, давніх осельників цього ринку.

Від княжого двору Старий Ринок відділяв Жовківський шлях, який, відірвавшись від течії річки Полтви коло Клепарів, ішов по під болота і через них повертав на місто Холм, та іншою своєю галузкою йшов на Жовкву.

Навколо княжих дворів містився «окольний град». Це були хати-гостини та заїзди, де спиналися на час відпочинку, або торгу східні купці. Ця ділянка міста звалася Вірменським селищем і мала свої окремі церкви. Ще далі, на Підзамчю, власне на Папарівці, спиналися татари, і та частина міста звалася Татарським селищем.

Іншою була ситуація розселення людности на схід від княжих дворів. Зі сходу простір Львова рівниною зливався з усім Розточчям в напрямку на Плісниськ. Київ та Чорний Шлях. Але простір самого Львова був відділений від плато, де струїв срібний потік (Пасіка) двома струмками, верхів'я яких сягали підніжжя гори Лева. Між їх верхів'ями було єдине місце, де підводи і пішоходи могли увійти на терен Львова по сухій землі, а не через багна струмків. Просто проти цього входу, вже на терені самого міста стреміла гора Лева, на якій могла міститися сторожа і вести свої спостереження та охорону міста. Дуже можливо, що в'їзд до міста був замкнений вежою-брамою та скріплений по берегах струмків дерев'яною огорожею (палісадом). Гостинець, увійшовши через цю браму, розділявся на чотири рамена: одне — до Руської брами повз струмок, друге — до Старого Ринку, що був на березі Полтви між княж-дворами, третє охоплювало гору Лева, Високий Замок та Лису Гору навколо (теперішня Замкова вулиця) та четверте, що обходило ці самі гори з півночі через Підзамчя.

На цих просторах жило численне руське населення, майстри, що обслуговували львівського князя та прибулих гостей, а на просторах лук випасали скотину купці та таборилися валки возів з товарами. На схилах гір розкинулися княжі вертогради — виноградники, що давали щороку сто бочок вина. Так було в княжі часи, так було і в усі віки потім. Колись всі вулиці та завулки мали своє просте, ділове, функціонально-топографічне найменування: гора Лева, гора Юра, вулиця Замкова, Підвальна, Стрілецька, Клепарів, город Татарський, Вірменський, Низький Замок, вулиця Руська, Жовківська, Галицька тощо і лише потім, після втрати містом незалежности, ті, що захоплювали місто, давали назви не властиві історичному розвитку міста.

На найвищій горі, т. зв. тепер Високому Замкові за князя Лева, певне, стояла дерев'яна вежа, з якої сторожа спостерігала рух на всіх шляхах, що бігли до Львова.

Княж-двір князя Юрія I-го. Подібно до того, як король Данило збудував княж-двір для свого сина Лева, так князь Лев збудував новий княж-двір для князя Юрія, свого сина, що так щасливо, мирно і люблений князував тут, як володар України, протягом 7 років.

Від цього князя до нас збереглася княжа печатка, що нею він скриплював свої грамоти. На ній бачимо пишного князя з великою бородою, довгими вусами та буйною чуприною; він сидить на троні, оздобленому пишною готичною стиллю різьбою. Над ним схилиються звірячі голови. Його чоло оздоблює зубчата дорогоцінна корона; в руках — берло, одяг прикрашений пишними застрібками — круглими бляхами; навкруги голови готичними літерами латинський напис: S - DOMINI - GEORGI - REGIS - RUSIE +; на звороті печатки — зображення Св. Юра на коні і теж напис: S - DOMINI - GEORGI - ...

Князювання Юрія I-го було добою розквіту Галицько-Волинської Русі. В тому часі Львів відвідували і навіть переселилися на постійне життя багато німецьких та італійських митців та ремісників, які розбудовували і оздоблювали місто за княжим пляном. Княж-двір міг бути лише на тому місці, на тому узгір'ї, колись покритому буйним лісом, де донині стоїть храм святого Юра, заслужений спадкоємець власного храму князя Юрія і де нині розбудовані митрополичі палати. Ю. Пелеш подає, що перший монах на цій горі був Василько, син короля Данила. Ніби на прохання Василька, брат Лев збудував на цьому місці року 1280-го дерев'яну каплицю і келії, які згоріли в час нападу поляків року 1340-го (Я. Пастернак: «Наш Львів»).

Від старих пишних будов дотепер нічого не лишилося. Лише розкопами Яр. Пастернак виявив, правдоподібно, рештки найдавнішого храму (ще дерев'яного), що був тут перед кам'яним, та невідомого часу печеру, що колись, може ще в княжий час, стала основою Василіанського монастиря. Княж-двір Юрія I-го займав простір між Краківським і Угорським шляхами; з нього відкривався пишний краєвид на цілий старий Львів. **І чи не тут таки навіки спочив і сам господар — великий князь Юрій — від трудів своїх?**

На князюванні Юрія I-го скінчилася княжа історія Львова. Сини його Андрій та Лев II-гий (1308-1324) перейшли на життя до затишнішого Володимира Волинського, там і померли, там і поховані.

Проте, Львів жив і далі буйним торговельним життям, приманюючи своїм багатством різних хижаків до своїх скарбців по палатах і церквах.

Околиці Львова в княжий час були наповнені селами і хуторами селян та майстернями ремісників, а на узгір'ях довкола височили боярські двори, що своїми багатствами часом конкурували з княжими.

Рoku 1387-го польський король Казімір Великий захопив місто, пограбував його і привласнив скарби князів і королів України-Руси, а для того, щоб закріпитися в місті, знову на руїнах двора Данилового відбудував руїни княжих стін, додавши вежі-рונделі в Середмісті, а для залоги знову відродив гніздо-замок на тій горі, що і досі зветься Високим Замком і вигляд якого знаємо вже з історичних грав'юр міста.

Проте Львів назавжди залишився твердиною української землі та української культури, що її не знищили ані вороги, ані віки.

Проф. Дам'ян Горняткевич

Українські поліхромії на землях Польщі в ягайлонській добі 1393-1557

Українські пам'ятки, спеціально на терені Кракова, можна поділити під оглядом провенієнції на три категорії: 1) пам'ятки, що походять із воєнних виправ польських королів (напр., Болеслава Хороброго на Київ 1018 р., або Казимира Великого на Львів 1340 р.), 2) твори, які постали на місці, виконані українськими мистцями і 3) музейні речі, придбані дорогою дарів або купна. А втім маємо багато доказів, що українська стихія була здавна доволі сильна на заході; це явище годі інакше схарактеризувати, як лише еманациєю української культури на литовські й польські землі. А саме ще в Х ст. зустрічаємо в Кракові сліди українського життя, чи то як вислід релігійних місій (єписк. Прохор і Прокопій), чи політичного процесу (загадочна справа св. Станислава), аж до супрематії української мови на королівському дворі (щонайменше від Ягайла до Жигмонта Августа в XVI в.). Врешті, заснування української друкарні Ш. Фіолем саме в Кракові, на 23 роки перед появою польської друкованої книжки, не може бути звичайним випадком.

Також численні українські поліхромії, які постали на польських землях, не можна пояснювати «українофільськими уподобаннями» Ягайла, за висловами польських істориків. Польське малярство розвинулося дуже пізно, його початок припадає щойно на кінець XVIII ст., отже в середньовіччі воно ще не існувало, під час коли наші живописці мали вже в XI в. за собою такі осяги, як розписи св. Софії, Михайлівського й Кирилівського соборів. Факт, що польські королі доручали виконувати розписи найвизначніших храмів українським мистцям, свідчить найкраще, що тодішня Польща лежала у сфері східних культурних, а не західних впливів.

Про перші українські поліхромії збереглися тільки літописні згадки: в рр. 1393-4 наші живописці виконали розписи спальних кімнат на Вавелю й улюбленої святині Ягайла в Липиці (в святокржиських горах). На жаль — обі ці поліхромії не перетривали до наших часів. Другою, дуже важливою для нас вісткою — це згадка Длугоша, що Ягайло був фундатором розписів трьох костелів: у Гнезні, Сандомірі й Вислиці та Марійської каплиці у вавельській

катедри. Також поліхромії Гнезненська й Марійської каплиці не збереглися досі (цю другу знищено на наказ еп. К. Солтика). Зате в актах королівського двора Ягайла є докладні записки, скільки кованого золота й киновару зужиткували українські малярі під час своєї праці в Лишці й малювання спальних кімнат на Вавельському замку та як їх за цю працю король винагородив.

Натомість збереглися до наших днів три розписи з доби Ягайла: катедри в Сандомирі, костела (т. зв. колеґіяти) у Вислиці, (про які саме згадує й Длугош) і, врешті, костела св. Трійці на замку в Люблині. З цих трьох поліхромій лише люблинська є докладно датована, вона походить з 1415 р., дві інші постали приблизно в тому самому часі. Про хронологічно черговий стінопис маємо знову лише архівні дані: це каплиця св. Трійці у Вавельській катедрі, фундація королеви Софії, четвертої дружини Ягайла (з українського роду Гольшанських), ця каплиця побудована в рр. 1431-1433, а мальована вже після смерті Ягайла. Поліхромія каплиці св. Трійці була вже в XVII ст. дуже занедбана, а згодом зовсім закрита. Зате заціліла дальша каплиця у краківській катедрі, яку побудував син Ягайла Казимир 1461 р., її розпис припадає на 1470 р. Оскільки всі ці поліхромії зв'язані з польськими святинями, остільки остання, що постала в Ягайлонській добі — це одинокка українська церква, а саме Василіянського монастиря в Супраслі, і її опис датований 1557 р.

Малювання костела у Вислиці збереглося лише у невеликих фрагментах, його відкрито в 1917 р. під час відбудови цього храму, знищеного наслідком воєнних подій. Воно обіймає лише стіни святилища (пресвітерії), в головній наві не відкрито ніяких малювань. З більших картин збереглися доволі виразно на полудневій стіні: Стрітєння, Успення Пресв. Богородиці й зняття з хреста, далі на північній стіні: Благовіщення, Різдво, в'їзд до Єрусалиму, Тайна Вечеря, бичування й Розп'яття. В низці дальніх галіографічних композицій бачимо картину Христос перед Пилатом, відтак чимало місця присвячено там іконографії поодиноких святих, отже еремітам, Отцям Церкви, мученикам, діяконам, а, врешті, виступає теж Константин і Єлена. Тільки на деяких картинах залишилися латинські написи, але найчастіше зустрічаємо кириличні написи й тексти. Вислицький стінопис визначається дбайливістю форми, постаті стрункі, граціозні, а кольористична гама в цілому тепла.

Сандомирську поліхромію відкрито випадково. В 1887 р. — відпав один із великих образів, мальований на полотні, завішений у вищій часті святилища і під ним розкрився стінопис; згадка Длугоша про творчість наших мистців у Сандомирі виявилася правдивою. В слід за одною частиною святилища, відчищено й дальші. Найбільшою композицією є там Успення Богородиці, що оперта на Апокрифах, не на Герменей. До визначніших слід зачислити також: Вознесення, Тайну Вечерю, Стрітєння, навернення Закхея, притча про розумні й необережні діви, а, врешті, гостинність Авраама. На жаль, можна мати поважні застереження щодо відновлення цих малювань, реставратори покрили їх здебільша новою поволокою красок, відретушували їх, а кириличні написи усунули, залишаючи натомість лише латинські.

Костел св. Трійці в Люблині побудовано в 1395 р., а розмальовано в 1415 р. Цей розпис, виконаний малярем Андрієм, має наскрізь виїмкову вартість, його іконографічні концепції незвичайно сміливі, виявляють відхилення від традиційних досягнень. Також під технічним оглядом вони стоять високо. До найцікавіших картин слід зачислити: Тайну Вечерю, сцену наругування (з мінісценціями розпису башт київської св. Софії), причастія Апостолів, Юда продає Ісуса (з перевагою демонологічних мотивів).

Каплиця Чесного Хреста постала в 1461 р. як симетричне доповнення каплиці св. Трійці, а в 9 літ опісля Казимир Ягайлович казав прикрасити її поліхромією. Чисто готійську архітектуру не легко було погодити з візантійським стінописом, а все ж таки наші малярі виконали й це завдання по-мистецьки. На стелі бачимо не Пантократора (як у Люблині й Сандомирі), лише Богородицю зі символами євангелістів та в оточенні 9-ти хорів ангелів. Гатіографічні сцени не виявляють відхилень від правил Герменей, за виїмком картини Благовіщення, де зображено маленького Ісуса над постаттю Матері Божої. Серед поодиноких святих бачимо, між іншими, також св. Антонія й Теодосія Печерських. Всі написи в каплиці Чесного Хреста (як і в люблинській поліхромії) виключно кириличні.

Супральський монастир побудований у перших роках XVI в., тамошня церква виявляє оборонний тип — твердині. Її стінопис збережений добре, обіймає картини Старого й Нового Завіту. Вивінування церкви багате, її окрашують гарні бароккові престולי й стилевий іконостас.

Значіння цих поліхромій для історії українського мистецтва й нашої культури незвичайно великі. Це, перш усього сліди нашої культурної місії на Заході. Попри це бачимо в них твори чималої мистецької вартості з тієї доби, коли на східних українських землях не зустрічаємо ні одного стінного розпису, а після пам'яток з XIII ст., являються в Києві щойно поліхромії з доби Петра Могили й гетьмана Самойловича, отже з XVII віку.

Їх характер західньо-український, дуже зближений до стінопису в Лаврові. Також аналіза написів не насуває ніяких сумнівів щодо культурної приналежності цих пам'яток нашого мистецтва.

Проф. д-р П. Кованконський

Війни і фінанси

(Англія і Сполучені Штати Америки)

(4)

Третій рік війни

Третій рік війни (від 31. 8. 1941 р. до 29. 8. 1942 р.) ознаменований такими подіями на фронті: Англія і США діяльно готувались до наступу в Європі. 22 червня 1941 р. Гітлер почав війну з Советським Союзом і, природно, послабив тиск на союзників. Німці швидко просувались в ССРСР і здавалось, що війна незабаром закінчиться. 20 жовтня 1941 р. німці були на 60 км. від Москви. Але даліше їх просування припинилось і становище їх швидко погіршувалось. Сталін просить підтримки в союзників. 26 лютого 1942 р., закон Рузвелта про позики і оренду поширюється на ССРСР. ССРСР переходить у наступ. У серпні 1942 р. відбувається воєнна нарада в Москві Сталіна, Черчіла і Гарімана. В червні 1942 р. Черчіл їде у Вашингтон на нараду. Ця нарада Черчіла і Рузвелта закінчилася висновком, що почати наступ на заході вони ще не можуть і замість того опрацювали план великої воєнної операції в північній Африці осінню 1942 р. В Африці становище було дуже нестійке. Африканський корпус Роммеля в кінці березня 1941 р. атакував британські війська і завдав англійцям чималої поразки. У Лондоні це викликало великі турботи і вирішено було вжити контрзаходи. У листопаді 1941 р. підійшли новозеландські війська і Роммеля притиснено, але не розгромлено і він у травні 1942 р. розпочав сильний наступ, який закінчився новою поразкою союзників. Німці, розвиваючи наступ, дійшли до Аль-Аламейна, що є в 100 км. від Александрії. Проте, Роммель у цій операції так сильно виснажився, що дальший його рух, не зважаючи на всі спроби, не вдався. Тоді Черчіл, перелітаючи Каїр (він летів до Москви), дав особисті вказівки і реорганізував вище командування, призначивши головним командувачем ген. Александера, а командувачем 8 армії ген. Монтгомері. План звільнення північної Африки був накреслений ще на нараді Черчіла і Рузвелта в 1940 р. і остаточно вирішений після подорожі Черчіла у Вашингтон. 8 листопада суходільна американська армія, підтримана англійською флотом і авіацією, висадилась відразу в багатьох місцях узбережжя і німці були розгромлені. Тоді німці направились у Туніс, куди союзники не висаджувались, але довго не могли втриматися і в період 20 березня — 12 травня 1942 р. були остаточно розгромлені. В операціях брали участь американські, французькі і англійські війська. На той час виявилось поліпшення становища союзників на морі. В квітні 1943 р. після потоплення багатьох підводних човнів німців, втрати союзників на морі сильно скоротились.

Події на воєнному фронті вимагали від Англії великих матеріальних жертв і сильної моральної витримки. В квітні 1942 р. міністер фінансів Вуд у двогодинній промові в парламенті повідомив про неминучість збільшення воєнних витрат. Ці витрати так швидко зростали, що всякі прогнози ставали трудними. Первісний план англійського воєнного бюджету на 1940-41 р. передбачав 1,23 млрд. ф. витрат. Але скоро це виявилось далеким від дійсності і після низки поправок чисел Вуд дав у нижній палаті суму втричі більшу, а саме 3.884 млн. ф. ст. Уже на початку першого півріччя витрати становили 1.283 млн. ф., тобто більше, як передбачалось на цілий рік. У другому півріччі з 1 жовтня 1940 р. по 31 березня 1941 р. витрати становили 2,6 млрд. ф. ст. Великі дефіцити доводилось покривати позиками (внутрішніми) різного роду, як наприклад, сертифікати заощадження на суму 360 млн. ф., національні свідоцтва скарбниці — 592 млн. ф., бони заощадження — 89 млн. ф., свідоцтва скарбниці — 430 млн. ф. і ін., разом на суму 1.674 млн. ф. Але ще залишалось покрити біля 1 млрд. ф. (788 млн.), які міністер фінансів розраховував покрити (іншими засобами), очевидно, просто банківським кредитом. Прибутковий податок підвищився до 50 % чистого прибутку. Оподаткування великих прибутків доходило в окремих випадках 97 %. В наслідок зниження суми обкладання, з'явилось ще 2 млн. нових платників прибуткового податку. Це збільшило прибуток ще на суму 475 млн. ф. Збільшення податку не зачіпило горішні верстви населення. Головний тягар перенесено було на посереднє оподаткування. Наприклад, оподаткування тютюну повинно було дати додаткового прибутку 98,9 млн. ф., алкоголю — 7,9 млн. ф., мито на довізне пиво — 40,8 млн. ф., а разом 147,6 млн. ф., що становило 25 % зростання всіх прибутків. Посереднє оподаткування звичайно при його збільшенні підвищує ціни, зменшує споживання оподаткованих речей і не дає сподіваних прибутків. Проте, цього явища в Англії не помічено. Очевидно, у населення в силу нових прибутків, одержаних від війни, утворились деякі грошові нагромадження. Таке ж явище помічено в Англії і за першої світової війни. Податок на пиво завжди був в Англії найефективнішим джерелом після прибуткового податку. За ним ішов прибуток від оподаткування тютюну і третє місце займали податки на спиртні напої. Міністер фінансів повідомив, що витрати зростають на 510 млн. ф. проти минулого року. Витрати треба оцінювати в 5.286 млн. ф., з яких біля 4.500 млн. ф. повинні бути витрачені в середині країни. Залишається несплаченим постачання від США життєвими харчами, озброєнням і воєнними матеріалами. Минулого року, — за словами Вуда, — допомога США за законом про позику і оренду була подана майже на 600 млн. ф. і тепер щомісяця США постачають на 100 млн. ф., з яких більша частина надходить до Англії. Для нового року заборгованість США становить біля мільярда фунтів, з яких майже пів мільярда припадає на Англію. Справжній бюджет становить 6 $\frac{3}{4}$ млрд. ф. при 7,3 млрд. ф. народнього прибутку в новому фінансовому році. Отже, фінансовий стан держави був важким. Податки за повного напруження могли дати тільки 2,4 млрд. ф., тобто майже третину всіх витрат, але ці податки забирали в населення $\frac{1}{3}$ народнього прибутку.

Деякі англійські часописи, наприклад «Manchester Guardian» і «Financial News» вказують на непогодження у фінансовій системі міністра Вуда. Найбільші нападки викликала система субвенцій. Вона полягала, як відомо, в тому, що підприємства повинні продавати вироби за визначені ціни. Для покриття втрат держава видавала підприємствам субвенції. Рівнобіжно з цим збільшувались податки. Часопис «Manchester Guardian» вважає це психологічною помилкою попереднього міністра фінансів лорда Сімона, яку, проте, продовжує і Вуд. «Якщо новий фінансовий плян знову хибує на те ж, то доведеться Черчілеві швидко шукати нового канцлера скарбниці». Часопис «Financial News» пише: «З одного боку державна скарбниця видає мільйони, щоб підтримати ціни на чай, а з другого боку обтяжує його оподаткуванням. Ціна хліба знижується, а проте, не вживають ніяких заходів проти марнотравного витрачання цього важливого для харчування продукту, бо немає раціонування». Що раціонування конечно, це усвідомлювало багато, але вільнолюбні англійці його всіляко уникали. Ми говорили вже про те, що на початку війни канцлер скарбниці обіцяв не запроваджувати ніяких обмежень господарської діяльності громадян.

Подасмо дані про англійські фінанси в третьому році війни.

Від 31. 8. 1941 р. по 29. 8. 1942 р. (в мільйонах ф. ст.):

Витрати	5.099
Повернення позик	16
Різні статі нетто	8
Сума витрат	6.107
Прибутки	
Податки	2.166
У $\frac{0}{100}$ до витрат	42,5
Пожертви канадського уряду	141
Інші джерела	133
Сума	2.440
Надходження з Фонду Damage Fund	4
Надходження від позик	2.663
Сума прибутків	5.107
Стан боргу на 30. 8. 41.:	
Поточний борг	3.223
Інші внутрішні позики	8.320
Зовнішній борг	1.060
Разом	12.607

Порівняно з попереднім роком сталися такі зміни: витрати зросли на 610 млн. ф., прибутки від податків — на 592 млн. ф. і цього було досить, щоб покрити зростання витрат. Участь податків у бюджеті зросла з 35,91 % в минулому році до 42,51 % в поточному, третьому році війни. У складі державного боргу зменшилась сума знову випущеного поточного боргу коштом посилення інших внутрішніх боргів, що становить додатний факт. У всякому разі фінансовий стан виявився сприятливішим, ніж про це заявляла німецька пропаганда.

Щодо США, то президент Рузвельт після свого переобрання, устами свого міністра фінансів Моргентава повідомив про принципи фінансової політики. Їх можна звести до чотирьох пунктів: 1) Збільшення узаконненої суми заборгованості з 49 до 60-65 млрд. дол., що вимагало затвердження сенату. 2) Дальше підвищення податків, але не на речі споживання, а посилення оподаткування прибутковим податком і податком на корпорації. 3) Скасування податкової свободи для громадських позик, що випущені союзним урядом, окремими штатами, містами і комунальним господарством. 4) Збалансування державних прибутків і витрат без дефіциту неможливе. Ця точна, ясна програма могла б здаватися затажкою для країни, якби 7 грудня 1945 р. Японія не напала на американську флоту і не завдала їй великої втрати. Це було в третій рік світової війни і США були вимушені вступити в цю війну. Які ж були фінанси США напередодні цих подій? Візьмемо дані про виконання бюджету на 1939 р. і передбачення на 1940 і 1941 рр. Щоб не переобтяжувати великою кількістю чисел, ми даємо тільки ті дані, які характеризують собою бюджет, яким він був до моменту початку війни, а потім порівняємо ці дані, коли війна з світу можливостей перейшла в світ дійсності*).

Статті прибутків і витрат	В млрд. дол.		
	Виконання за 1939 р.	Передбачення на 1940	1941
Загальна сума прибутків	5.668	5.704	6.151
Головніші з них:			
Прибутковий податок	2.182	1.953	2.302
Податок із спадщини	332	358	321
Податок на тютюн	580	615	664
Мита	319	283	273
Загальна сума витрат	8.708	9.099	8.424
Головніші з них:			
Громадські роботи	505	688	641
Підшукування праці	2.612	1.810	1.248
Аграрна допомога	1.243	1.317	904
Соціальне забезпечення	347	378	437
Сплата відсотків по позиках	941	1.050	1.100
Цивільне управління	916	994	952
Національна оборона	1.539	1.359	1.140
У тому числі: воєнна флотія	659	723	852
Армія	480	637	688
Додаток на оборону	—	160	300
Дефіцит бюджету	3.040	4.395	2.273
Виразування в кредитивний фонд	502	537	603
Цілий дефіцит	3.542	3.932	2.876
Покриття дефіциту:			
Збільшення державного боргу	3.280	2.782	1.716
Іншими операціями	262	1.150	1.160

*) Дані взято з таблиці, надрукованої в «Monthly Bank Letter», The National City Bank of New-York, Febr., 1940.

Ці бюджети, беручи в тому й бюджет 1941 р., не є бюджетами війни, бо при їх укладанні Сполучені Штати ще не оголосили війни, але світ воював і бюджети США це відбили на собі. Та обставина, що проект бюджету на 1941 р. виявляє деяке зменшення витрат, пояснюється тим, що була здійснена економія у витратах на управління і витратах соціального характеру, (аграрна допомога, підшування праці, громадські роботи) з тим передбаченням, що збільшення бюджету вимагатиме багато робітників і безробіття зменшиться, допомогу сільському господарству також можна зменшити з огляду на державні заготівлі харчів для армії. Загальні скорочення такі:

на допомогу безробітним	562	млн. дол.
на допомогу сільському господарству	413	—, —, —
на громадські роботи	46	—, —, —
на допомогу юнацтву	72	—, —, —
Разом скорочено	на 1.134	—, —, —

Скорочення були без будь-якої шкоди для фронту і запілля. Коштом цих скорочень збільшено витрати на армію, флоту, авіацію, соціальне страхування, сплату витрат по позиках, загалом на 429 млн. дол. Все це зменшило дефіцит і загальний розмір бюджету. В межах самих бюджетів знайдено було засоби для фінансування війни, це зріст національного прибутку, бо під час війни ростуть заробітки робітників, фермерів і зиски підприємств.

Проте, вступ США у війну вимагав нових великих асигнувань. 1 липня Рузвелт доповідає конгресові про бюджет на 1942 р. і вказує на зростання прибутків, раніше зовсім не передбачених. Це зростання було надзвичайним. Порівнюючи ті дані, які ми навели вище, як передбачення, так і ті числа, що їх подав Рузвелт у липні 1941 р., ми бачимо*):

Статті			(в мил. дол.)	
	1940 рік		1941 рік	
	Передбачені справжн. + або —		Передбач. справ. + або —	
Прибутки	5.704	5.387	— 317	6.151 7.607 + 1,456
Витрати	9.099	8.998	— 101	8.424 12.710 + 4,286

Прибутки не могли зростати так швидко і на потрібну суму. Дефіцит у 1941 р. зріс до 5.103 млн. дол. і державний борг підвищився до 50 млрд. дол. Витрати на озброєння становили 6,3 млрд. дол. і повинні були збільшитися в чотири рази наступного року. Очевидно, нестачі засобів не було. Виникла небезпека, що промисловість не впорається з швидким зростом замовлень. Рузвелт видав розпорядження, щоб підприємства негайно припинили виробництво автомобілів для туристів, електрохолодників і цивільних радіоприймачів та перейшли на військову продукцію. Ці швидкозростаючі витрати означали посилення продукції, зростання числа робітників, зменшення безробіття, загальне пожвавлення господарського і політичного життя. Але Рузвелтові довелося зустріти і нові труднощі. Під впливом агітації противників політики Рузвелта з одного боку, а з другого боку, німецьких агітаторів — в країні весь

*) Ці числа були потім дещо уточнені і показані нами в прикінцевому розділі.

час виникали страйки, що заважали промисловості розгорнутися швидким темпом. Проте неодноразове переобрання Рузвельта свідчило, що маса на боці Рузвельта. Виникла інша небезпека, з якою було важко боротись — небезпека інфляції. Вартість життя весь час зростала, потрібно було зменшувати активну купівельну силу мас шляхом оподаткування, пропаганди заощаджень, запровадженням примусових заощаджень і передплати на позики. Факт підступного початку війни без оголошення її Японією настільки обурих громадську думку США, що конгрес 8 грудня голосував за війну з Японією тільки при одному голосі проти. Але Японія захопила ініціативу і дуже швидко мала абсолютну перевагу на Тихому океані. Не зважаючи на великий успіх японців на морі і німців на суходолі, союзники не зневірилися вести війну до кінця. Рузвельт і Черчіл координували спільні дії проти Осі, і в січні 1942 р. у Вашингтоні, в присутності делегатів 26 націй, було закладено Союз Об'єднаних Націй. Гітлер сподівався, що вступ Японії у війну примусить США перенести центр своєї ваги з Європи на Далекий Схід. Проте, цього не сталося. Інститут Галлюпа повідомив про результати референдуму, за яким дві третини громадської думки США вважали головним ворогом Гітлера, і тільки 15 % американських громадян мали за небезпечнішого противника Японію. 16 грудня 1940 р. Рузвельт виступив із своїм першим посланням конгресові про озброєння, він вимагав дозволу на призначення 1.182 млн. дол. для потреб національної оборони. У другому посланні 31 травня 1940 р. «для пришвидшення національної оборони» він зажадав ще 1.287 млн. дол., у своєму третьому посланні 10 липня 1940 р. Рузвельт так заявив: «Якщо США взагалі повинні мати оборону, то вони повинні мати повну оборону», і вимагав ще 4.848 млн. дол. Конгрес не тільки не відмовив у цій сумі, але визнав її малою і визначив до кінця серпня 1940 р. збільшити суму на озброєння до 10 млрд. дол., а потім до кінця 1940 р. збільшив її до 17 млрд. дол. У новому 1941 р. президент просить конгрес асигнувати 28 млрд. дол. Газета «Times» у передовій статті 12 квітня 1941 р. писала таке: «Суми, передбачені для оборони, так потворні, що ніхто не може уявити собі їх ваги». Далі газета наводить числа нових і нових асигнувань від конгресу. 27 березня 1941 р. на з'їзді National Industrial Conference Board у Нью-Йорку називали суму загальних витрат до 100 млрд. дол. і це було близько до істини. Американські банкірські кола не злякалися наступних грандіозних витрат на війну. Jesse Jung, учасник з'їзду, заявив перед представниками банків 18 лютого 1941 р.: «Ми перебуваємо біля війни, ми готуємося до цього наперед. Якщо ж щонебудь треба робити, то треба викидати гроші». Міністер фінансів Моргентав 12 лютого 1941 р. повідомив у сенаті, що витрати на озброєння, оскільки їх не можна буде покрити коштом заощадження, будуть розподілені приблизно між податками ($\frac{2}{3}$) і позиками ($\frac{1}{3}$). Таке ж пояснення він дав і в конгресі 17 квітня. Розрахунок на податки базувався на передбаченні, що виготовлення озброєнь збільшує загальну продукційність національної економіки і тому зростають прибутки від податків. Уже в поточному 1940-41 рр. повинно було надійти передбачених прибутків більше на 0,5 млрд. дол. Національний дохід за оцінкою департаменту торгівлі повинен зрости: в 1939 р. до 70 млрд. дол., в 1940 р. — понад 74 млрд. дол., в 1941 р. — майже до 80 млрд. дол. і в 1942 р. — до 90-

95 млрд. дол. Прибутки союзнного уряду від податків всіх родів у бюджетному 1940-41 р., за даними президента, повинні зрости проти минулого року на 1,5 млрд. дол. Прибутки державної скарбниці від 1 червня 1940 р. до 15 квітня 1941 р. становили 5.563 млн. дол. проти 4.589 млн. дол. за той же відтинок часу минулого року. З них прибутки від податків виносили 4.778 млн. дол. проти 3.489 млн. доларів в минулому році. 9 жовтня 1941 р. було видано новий закон про обкладання збільшеного зиску. Потім були збільшені взагалі ці податки і виявилось можливим у бюджетному 1940-41 р. покрити дві третини загальних витрат прибутками від податків. Особливу увагу звернули на питання про «Disinvestment». Під цим терміном розуміли вилучення засобів, грошових запасів з окремих господарств на покриття державних витрат. Ці засоби досі були в запасі або замороженому стані і тепер повинні були надійти в державну скарбницю. Ці засоби лежать як резерви, чекаючи збільшення податків або для купівлі довготривалих продуктів харчування. Дасмо таблицю прибутків, витрат, дефіцитів і способів їх покриття:

Мільярди доларів

Статті прибутків і витрат	календарн. 1942 р.	Фінансові роки	
		1942-43	1943-44
Воєнні витрати	49,9	72	97
Загальні витрати бюджету	56	78	104
Прибутки	16,3	22	38
Дефіцит	39,6	56	66
Потреба держави в кредиті	43,2	58	71
З цієї суми одержано кредиту без зменшення заощаджень	4	4	5
Чистий дефіцит	39,3	54	56
Дефіцит покрито коштом:			
заощадження окремих осіб	26,9	34	46
Те ж — з громадських коштів:	3,8	4	5
Disinvestment	1,8	8	10
Те ж з-за кордону	—0,5	0	0
Капіталоутворення фірм	3,6	4	4
Резерви підприємств	—1,8	0	0
Сальдо оподаткованих фірм	5,3	4	1

Таблиця показує весь механізм фінансування війни. Воєнні витрати зростають з надзвичайною швидкістю, прибутки за повного напруження не в стані покрити ці витрати навіть на $\frac{1}{3}$ частину, зростає державний кредит і покривається внутрішніми заощадженнями людности і громадських організацій. В 1943-44 рр., при чистому дефіциті в 60 млрд. дол. (він виявився більше, а саме 71 млрд.) заощадження людности і мобілізація громадських засобів покрили 51 млн. дол. (46 + 5) і, крім того, Disinvestment дає 10 млрд. Внутрішні державні борги випускають у вигляді бонів або нот. Вони були короткотермінові і давали невеликі відсотки: $\frac{3}{4}\%$, $2\frac{1}{2}\%$, $\frac{7}{8}\%$, $1\frac{1}{8}\%$ і т. д. Населення швидко розкуповувало ці вартісні папери. Наприклад, 9 квітня 1941 р. державна скарбниця запропонувала дві серії нот R. F. C. (Reconstruction Finance

Corporation) на 300 млн. дол. Випущені під гарантією уряду ноти першої серії (V) мали обіг до жовтня 1942 р. і давали $7\frac{7}{8}\%$, а ноти другої серії (V) до 15 липня 1943 р. і давали $1\frac{1}{8}\%$. Попит на другу серію був більший, як на першу і протягом одного дня було покрито в десять разів більше запропонованої суми. При цьому передплатник першої серії міг одержати 12 % передплатної суми, а передплатник другої серії тільки 9 % передплатної суми.

Всі національні банки разом мали на 1 грудня 1940 р. кругло 15,823 млрд. дол. вартісних паперів союзного уряду, а товариства забезпечення життя, — понад 5 млрд. дол. Успіх державних позик серед широких мас населення переконав уряд, що можна, минаючи посередників, просто звернутися до населення. 1 травня 1940 р., державна скарбниця розпочала реалізацію нової позики на нових засадах. З цього дня до продажу нових бонів двох зразків було залучено 16 тис. поштових філій.

Бони продавали також федеративні резервні банки, як і інші банки. Для залучення дрібних покупців продавали на пошті ощадні марки вартістю 10, 25, 50 центів, а також — 1 і 5 дол. Марки наклеювали на ощадні книжки, які обмінювали після нагромодження певної суми на «Savings Bonds». Бони були випущені в трьох серіях. Перша серія мала купюри в 25, 50, 100, 500 і 1.000 доларів і їх продавали за 75 % номінальної вартості. Ці бони не передавали іншим особам, бо вони надходили в обмін на ощадні книжки. Їх треба сплатити в травні 1951 року. Другу серію (F) продавали за 74 % номінальної вартості і вона мала обіг протягом 12 років, її купюри: 100, 500, 1.000, 5.000, 10.000 дол. Третю серію (G) продавали за номінальну ціну. Вона мала обіг 12 років і давала 2,5 %, купюри її були такі ж, як і в другій серії.

Початок календарного 1942 р. ознаменований особливою подією. 1-го січня у Вашингтоні утворено було Союз Об'єднаних Націй у складі 26 націй. Нації, які підписали декларацію, зобов'язались спрямувати всі свої ресурси проти Осі і не укладати сепаратного миру. У воєнному розумінні це давало небагато, але як фактор становлення на громадську думку декларація ще більше зміцніла становище Рузвелта. 6 січня він виголошує в конгресі промову, в якій говорить: США будуть провадити війну на всіх фронтах, а не тільки проти Японії. Цього разу ми вирішили не тільки виграти війну, але і безпеку світу, яка з цього виникає. У бюджет 1942 р. президент вносить великі витрати на озброєння. За один рік треба збудувати 6 тис. літаків, 45 тис. танків, 8 млн. корабельного тоннажу. На наступний рік він передбачає 125 тис. літаків, 75 тис. танків, 10 млн. тонн корабельного тоннажу. Триває посилене комплектування армії. На початку 1942 р. покликано 9 млн. осіб, а до кінця цього року зараховано до армії 4 млн. вояків. 23 лютого підписано нову англо-американську угоду про позики і оренду. США завдають удар за ударом Японії на морі. 51 японських воєнних кораблів вибули з ладу і серед них багато авіаматок. США повернули собі морське панування і могли почати наступ. 29 липня відбувся перший повітряний напад американців на Німеччину. Спробна висадка 19 січня в Д'єппі дала багато матеріалу генеральним штабам Англії і США для майбутньої висадки на західному фронті. У першій половині січня (з 14 по 26) 1943 р. відбулося побачення Рузвелта з Черчілем в Касаблянці, яке вирішило долю вій-

ни: було сформульовано вимогу «безумовної капітуляції ворога»; «Союзники вважають, що така капітуляція повинна бути базою для ідеологічного винищення тоталітаризму». Воєнна промисловість США щодня міцніла. Якщо американці в 1942 р. будували пересічно 4 тис. літаків на місяць, то в травні 1943 р. вони випускали їх по 7 тис. на місяць. Вдало йшла боротьба з німецькими підводними човнами і літом 1943 р. можна було говорити, що підводна війна майже закінчена. Американські літаки засипали Німеччину бомбами.

У посланні президента Рузвелта конгресові 13 січня 1944 р. подано дані про витрати США на війну. Увесь період війни поділено на чотири фази: приготування, оборона, виступ, наступ. Перша фаза зветься приготуванням (від липня 1940 до кінця листопада 1941 р.). За цей час витрачено 9,8 млрд. дол., з яких пішло на озброєння 50 %, на військо 30 % і на будівлі та спорудження 20 %.

Друга фаза починається з моменту нападу Японії на флоту США, з грудня 1941 р. і закінчується в жовтні 1942 р. Ця фаза зветься оборонна. Витрати протягом цієї фази сильно зросли. Було витрачено 45,7 млрд. дол. на такі потреби: озброєння 50 %, військо — 22 %, будівлі і спорудження — 22 %.

Про третю і четверту фазу будемо говорити нижче.

Четвертий рік війни (30. 8. 39 до 28.8. 43 р.)

Цей рік був поворотним пунктом в історії всієї війни. Німеччина за допомогою Іспанії намагає ґрунт можливості укладання миру. Посередництво в цьому напрямку пропонує еспанський міністер закордонних справ, а потім Франко заявляє про те, що війна дійшла до такого стану, коли протилежні сили урівноважуються і жадну з сторін не можна вважати переможною і треба якнайшвидше укласти мир (9 травня 1943 р.). Але було пізно. 30 червня Черчил виголошує промову в Лондоні, в ній відзначив великі успіхи на морі і на суходолі, які звели до мінімуму підводну небезпеку від Німеччини. Він також відзначив успіхи повітряної війни. Потім він повідомив, що ще до осені буде створено другий фронт. Всередині літа 1943 р. англійці і американці опанували Сіцилію і ця воєнна операція мала важливі наслідки: вона викликала крах фашизму в Італії і падіння Мусоліні. Після завзятих суперечок велика фашистська рада засудила політику Муссоліні в співпраці з Німеччиною. Юрби народу почали вимагати миру і демократичного устрою.

Від 11 до 24 серпня 1943 р. тривала в Квібеку конференція англійських і американських керівників. Ізоляціоністи виступили знову і вимагали, щоб США більше уваги приділили війні з Японією, ніж Європі. Але союзники відчували вже свою силу і на чергу було поставлено питання завоювання Європи. Союзники закінчували своє готування до вирішального наступу. Успіхи на фронтах викликали і досягнення в економічній галузі. Податки, особливо прибутковий, надходили добре. Витрати швидко зростають, але це зростання свідчить про перемогу. В першій половині фінансового 1942-43 р. прибутків надійшло на 400 млн. ф. більше, ніж за той же період минулого року. Це зменшило дефіцит. Взагалі по-

датки набувають у бюджеті переважної ваги. Податок на пиво підносять до 2 пенсів за шклянку, а на віски — до 4 п. за пляшку, на тютюн — до 10 шил. за фунт. Податки на розваги подвоюють. Податок на обіг з товарів незагального вжитку підносять з 33,1 % до 66,2 %. Населення охоче передплатує позики і державний борг швидко зростає. Все це дає змогу закінчити рік з міцними фінансами. Правда, населення надзвичайно переобтяжене, витрати доходять 80 % народнього прибутку. Згідно опублікованих даних про розмір податкового тягару і його розподілу в Англії, податки, включаючи соціальні і комунальні збори, становили на одну особу населення в довоєнний час 5 ф. 19 шил., 1937-38 рр., коли почалось посилене озброєння, ця цифра виросла до 24 ф. 16 шил. на особу, а в бюджеті 1941-42 р. до 51 ф. 14 шил.

Ось дані за четвертий рік війни:

Від 30. 8. 1942 по 28. 8. 1943 р		Міл. фун.
Витрати	.	5,750
Повернення витрат	.	15
Різні статті нетто	.	14
Сума витрат		5,751
Прибутки	.	2,842
Податки	.	2,664
У % до витрат	.	46,3
Пожертви Канадського уряду	.	83
Інші джерела	.	95
Сума		2,842
З фонду War Damage	.	9
Надходження від позик	.	2,900
Сума прибутків		5,751
Стан державного боргу на 29. 8. 1942 р.:		
Поточний борг	.	3,593
Інші внутрішні борги	.	10,356
Зовнішні борги	.	1,298
Разом		15,247

Порівняно з попереднім роком державний борг збільшився на 2.600 млн. ф. ст., збільшення відбулося головню коштом внутрішніх боргів. На перше місце в бюджеті серед прибутків вийшли податки, які дали майже половину витрат (46,3 %).

(Далі буде)

“НАМ ЛИШИЛОСЯ СМІЛИВЕ СЛОВО”

(Рядками листів сл. п. ген.-полк. М. Омеляновича-Павленка)

— Називайте мене просто дідусем, — сказав, подаючи на привітання руку.

— Сотнику, подайте мої очі, нехай подивлюся на дівчат.

— Це молодий, генерале.

— То подайте, сотнику, окуляри, нехай подивлюся на молодичок.

На столі розгорнена якась стара карта, якісь папери. Невже ж він і в гостях працює? Чи може за старим звичаєм військовика без карти і паперів не може обійтися. Ні, ми праці не перервали, він не має біля себе окулярів.

— Обов'язково завітаю, усміхалися добрячі сірі очі сивого-сивого дідуса.

Мені конечно хотілося поглянути на профіль, щоб упевнитися в його тотожності з чорним силуетом вершника на обкладинці брошури «Генерал-полковник М. Омелянович-Павленко» з написом: »6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р. Силует Командарма Зимового Походу Отамана М. Омеляновича-Павленка».

Хто б подумав, що в маленькому будиночку під горою, в гостинній хаті сотника української армії, знайшов собі затишний куточок носій колишньої величі і слави Головний Командир Української Галицької Армії у війні проти поляків у рр. 1918-1919, Командарм легендарного Зимового Походу, в сучасному напівзабута українським суспільством постать. Мимоволі промайнула думка: невже ця людина пережила свою славу?

За вікнами шаруділа легкою позолотою рання осінь 1951 року...

* * *

Вдруге зустрілася я з Дідусем кілька днів пізніше на вечорі, влаштованому для нього Осередком СУМ-у в Льєжі (Бельгія). Було більше часу приглянутись і прислухатись розмовам і розповідям. Щирість, неперевершена щирість і доброта... Тягар літ ліг на плечі, але душа лишилась молодою і бадьорою.

— Я не старий, я завжди почував себе молодим, і тепер також. Вражала висока інтелігентність, шляхетність і скромність. Без кінця хотілося слухати його оповідань, живих оповідань про все те, про що лише частинно можна прочитати на не дуже численних сторінках у нашій літературі, про все, що діялось в Україні в буревійних роках 1917-21.

В життєписі читаємо: «Михайло Омелянович-Павленко народився 8 грудня (ст. ст.) 1878 року в м. Тбілісі на Кавказі, в родині традиційних військовиків. Батько його Володимир Омелянович-Павленко, нащадок дунайських козаків, був офіцером, а пізніше генералом артилерії. Мати — Олександра — з роду княжна Руссева-Корчешаєва з Толявіз — Грузія».

Військову кар'єру почав ще в російсько-японській війні 1904-5 рр., де за хоробрість дістав 4 нагороди.

Не то з іронією, не то з гордістю згадує своє перебування у військовій школі в Петербурзі:

— Начальник любив мене за мої здібності, але при кожній нагоді не забував сказати: «Вот хахля». Аж як перейняв команду «Зимовим Походом» і бив москалів на всіх фронтах, тоді відчував, що віддячую за начальника йменування мене «хяхлям».

Не можна було не помітити, які душевні терпіння справляє йому слабкість зору. З великим напруженням брав чарку до рук з близько піднесеної підставки. Надто скромне притерте убрання та стареньке взуття говорило про великий матеріальний недостаток цієї непересічної людини. Коли сумівці вручили подарунок у вигляді гарного чорного убрання та ще деяких дрібніших речей, наш Дідусь був зворушений до сліз. Одначе, після зв'язаних з цим «церемоній», почуття гумору, властиве його молодечій бадьорості, знайшло свій вияв у наспівуванні: «Тепер я турок — не козак...»

Питаннями змусили Дідуся дещо розкрити своє справді невідрадне матеріальне становище в Парижі. А мешкання?

— Добрий господар пса не тримав би в такій буді.

Сумівці запропонували йому постійну щомісячну грошову допомогу. Дідусь оповідає, що чужинці пропонували йому великі гроші, як поміч, але він не взяв: «Від чужого не хочу мільйонів, а від свого візьму п'ятака». Дідусь любив молодь, переборюючи всі життєві труднощі, живе ідеями, поривами молодих. За один вечір виросла міцна тривала дружба.

Сотник української армії, повертаючись думками в минуле, оповідає так:

— «Це було в 1911 р. на полковому святі у Варшаві, де були присутні найвизначніші старшини царської армії. Ми, підстаршини, що майже випадково потрапили до залі, сиділи у віддаленому кутку, ну і пильнували своїх чарок. З'явився гумор. Треба щось заспівати, як звичай велить. Отож, не думаючи, ми затягнули: «Ой, на горі, там жінці жнуть». Незабаром на залі все втихло, і ми помітили, що до нас іде незнайомий старшина. Наша пісня обірвалась так швидко, як і почалась. Ми чекали великої неприємності. І як же ж ми здивувалися, коли старшина заговорив до нас українською (хоч ламаною, але українською) мовою. Сказав, що він любить українські пісні і просив ще співати, а сам відійшов і щось пояснював іншим старшинам. Це був М. Омелянович-Павленко, він командував Лейб-Гвардійським Волинським піхотним полком. Ми перетворилися в артистів-співаків, всі були дуже захоплені, а полкові дами самі запросили нас до танцю.

Пізніше, аж в 1918 р. в Харкові, коли українізувався наш полк, ми знову зустріли колишнього незнайомого старшину Омеляновича-Павленка. Він мав уже ранг генерала».

Як лицар української армії з заслугами найвищого ступеня ген.-полк. М. Омелянович-Павленко в 1921 р. був призначений Радою Республіки на пост військового міністра, командувачем Армії УНР. На еміграції видав багато наукових праць на військові теми. Великою мірою причинився до збагачення української військової мемуаристики.

* * *

Між ген-полк. М. Омеляновичем-Павленком і Осередком СУМ-у зав'язалося щире і жваве листування, яке тривало аж до останніх днів життя Командарма. В одному з листів написано: «Не маємо атомової зброї — нам залишилося сміливе слово». Це й спонукало мене до опублікування цікавих уривків з листів ген.-полк. М. Омеляновича-Павленка, одного з найвизначніших представників елітної верстви старої генерації, яка поступово від нас відходить. У багатьох випадках буває так, що за життя навіть до загальноновизнаних авторитетів мало прислухаються та недостатньо аналізують висловлювані ними думки. Ці листи для українського суспільства тим цікавіші і цінніші, що вони є певною мірою трибуною, з якої говорив Командарм, проходячи останній етап свого життя, а думки висловлені в них кидають світло на різні явища багатогранного еміґраційного життя.

Париж, 30. 10. 51.

До Управи Відділу СУМ-у у Львєжі.

Почуваю за свій обов'язок подякувати всім Сумівцям за все те, чого я був свідком, перебуваючи у Вас на гостині та рефераті.

Щиро бажаю, аби у згоді з Комбатантами Сумівці і далі зміцнювали свої лави і завжди були готові линути на наші безкраї лани. А тим часом, хай Доля хоронить Вас від усього злого.

Слава Батьківщині! Слава Вашим струнким лавам!

В дисципліні сила!

Ваш М. Омелянович-Павленко

В листі з 10. 12. 51. ген.-полк. М. Омелянович-Павленко згадує про альбом, що його він одержав від Осередку: «Ваш (сумівський) альбом лежить у мене на столі. Показав і покажу також чужинцям».

Осередок СУМ-у з приватних датків групи сумівців створив фонд допомоги ген.-полк. М. Омеляновичеві-Павленкові. Першу посылку грошей було передано через Редакцію «Українця-Часу».

29. 12. 51.

Дарунок Ваш через Редакцію «Українця-Часу» я ще не одержав. Саме вчора був я в Редакції і там мені симпатичний веселий Упіст (мого росту, брюнет, кругленький) сказав, що сьогодні буде бачити на з'їзді пана, що має приїхати з Бельгії, і там певно довідається і за Вашу засилку. Результат мені повідомить.

Моє нове приміщення в тому самому домі. Моя хата дуже скромненька, до речі, ще далеко не закінчена. Під курить, вікна і двері не перешкоджають вітру проникати до хати і т. д.

Моя поїздка до Англії трохи затримується, бо я виставив вимогу бути з рефератами гостем всіх вояків, зокрема Дивізії і СУМ-у...

Моє перебування в Бельгії звернуло увагу широких кіл нашого свідомого громадянства. Одних занепокоїло, другі щиро тішаються. Я ж персонально завжди буду згадувати про все, що бачив і чув, з радістю і пієтизмом.

Пишу вам напередодні нового 1952 року, який заповідає бути бурхливим. Отже, всім, всім, а зокрема Вам, нашій молоді, треба бути на поготові. Лише динаміка молоді (дай нам, Боже, більше її) та досвід вояків — Комбатантів, Упістів — може дати результати тривало-успішні; доба солом'яного вогню за нами...

Щиро Ваш М. Омелянович-Павленко

Париж, 5. 1. 52.

Високоповажані Побратими з СУМ-у!

Вчора я одержав переказ (4000), а сьогодні мені передали засилку Вашу через Ред. «У. Ч.» (5425). Сердечно дякую. Може колись, коли Українська Держава припише мані належну ренту, я зможу з Вами всіма вирівняти мій борг, а тим часом щире вояцьке спасибі.

Я часто згадую мій побут між Вами, а особливо вечір, коли мені було передано костюм, а також ті пропозиції, які мені були зроблені. Я їх добре оцінив. Я б дуже хотів мати список всіх цих Сумівців, які там були. Ваш альбом у мене на столі, і часто наші і чужинці розглядають та діляться своїми враженнями, звичайно красними.

Коли цей лист дійде до Вас, то Ви, любі друзі, святкуватимете наше українське Різдво, тому вітаю і бажаю, щоб Ваші молоді очі якнайскоріше побачили наш Рідний Край, якому ще Братство Св. Методія пророкувало стати Державою-Маткою для інших вільних народів Сходу...

Рік 1952 буде роком великих подій, а може і потрясень. Будьмо готові, хай кожний з Вас буде для слабших малоосвідомлених крайнів моральною фортецею. Хай всі, пам'ятають, що любов до Батьківщини та до українців-побратимів є тим двигуном, що змете всі перешкоди на шляху українських когорт до Волі, до Слави, до Безсмертя. Поможі Вам, друзі, у цьому Св. Архангел Михаїл, Св. Юрій та Пречиста Мати...

Ваш М. Омелянович-Павленко

Париж, 4. 2. 52.

Дорогі Побратими Сумівці!

Засилку Вашу (5000) одержав, щиро дякую. Тут в особах сот. Вернигори та ред. Чайковського знайшов я нових приятелів, і як мені дуже тяжко, я йду до них і мені якось легше.

Тим часом не можу ще Вам написати, але я подав великого і рішального листа до нового Голови Р. М. д-ра Степ. Барана.

Вчора один з тих, що перечитали мій твір «Зимовий Похід», зголосив, що готов дати на нове видання 200 тис. фр., з тим, щоб вони йому пізніше повернулися... Два попередні видання вичерпані давно. На мій погляд 10 тис. примірників можливо видати знов. Я, як гонорар, хочу лише певну кількість примірників. Напишіть свою думку.

Ваш М. Омелянович-Павленко

В міжчасі почала бути актуальною справа переходу ген.-полк. М. Омеляновича-Павленка на сталий побут у дім для старих. Не маючи найменшого бажання продовжувати свою працю в домі для старих, ген.-полк. Омелянович-Павленко кількакратно звертається до сумівців, щоб ті висловили свою думку в зв'язку з цією справою. Сумівці підтримували думку генерала та, щоб покращати матеріальну ситуацію, збільшили грошову допомогу. Це скріпило в генерала надію на краще завтра, а в листі до «Головної Управи Союзу Українських Інвалідів» у Німеччині з дня 24. 1. 52. він з приводу цього між іншим пише:

«З окремим почуттям подяки я згадую про моє коротке перебування в Бельгії, де все вояцтво, громадянство і зокрема молодь (сумівці) зробили моє перебування між ними одним великим довгим святом. Факт, що 15 сумівців запропонували мені вибрати когось з них за сина, з метою оформлення певних турбот зо мною в дальшій житті, вартий особливого відзначення. Хай

ці рядки будуть їм подякою за добрий намір. Лепта їх (хоч невелика, але стала рента), сумівців Льежу, є для мене вказівкою, який високий дух пошани до старших живе в цій організації, якій я щиро бажаю дальших успіхів.

Тепер, що далі? За два місяці буде відкритий дім для старих, не молодших 65 років, дім для українців і грузинів. Передо мною лежить питання, що робити? Не є в традиціях жадного війська засилати вояків, які після сучасних обставин не в силі заробити для себе на хліб, до цих домів. Інша річ, дім для вояків!

Я передбачав цю хвилю, бо про урядову допомогу нашого Центру, при сучасному стані речей, не приходиться й думати...»

На зворотній стороні копії дописано: Дорогі Приятелі, засилаю Вам копію листа мого до Гол. Упр. У. І., аби Ви були поінформовані. З часопису «Українець-Час» довідуюсь, що СУД матиме у Брюсселі Конгрес. Щиро у ці турботні дні бажаю успіхів.

Щиро Ваш М. Омелянович-Павленко

Ще під час перебування генерала в Льежі велася розмова про konieczність лікування зору, вчисляючи евентуальну потребу операції. Лікування відтягалось через брак матеріальних засобів. Тоді сумівці в одному з листів запропонували покрити кошти операції та рішуче відраджували від дому для старих.

Ось уривки з листа, який був відповіддю на думки сумівців:

27. 2. 52.

Дорогі Приятелі!

Не відповідав на Ваш цінний лист, бо все, так би мовити, збирався з духом, як би так краще відписати, але, зрештою, вирішив написати Вам коротким реченням — хай Вам Пан Бог віддячить сторичею.

Тепер до справ: ... Я такої ж думки, щодо дому старців, а тому я виголосив Панам, що до дому старців піду тоді, коли п. Президент і його старі міністри, аби не обтяжувати скарбниці, теж підуть до дому старців.

Пробую до Англії, маючи на увазі, що там є Дивізія і Сумівці, але звідти — ні слуху, ні духу. Думають, чи пустити козла в огорог.

... Слава Богу, надворі весна — буде тепліше.

До відома (Приятелям):

Ніхто не зможе з ген. М. Омеляновича-Павленка зробити Свадебного (Чехов) генерала.

Генерали з доби Визвольних Змагань мають право на державну ренту.

Без достоту Стара Гвардія — ніщо.

Наша стратегія: обличчям на схід; рухоме тривале запілля; здоровий мілітарний дух.

Ваш М. Омелянович-Павленко

Лист до Голови О. СУМ-у датований 14. 3. 52. з поміткою «Довірно» не опубліковується.

22. 3. 52.

Щиро дякую за Вашу засилку. Ліки вже купив і вживаю.

Із Нью-Йорку одержав сильно потішаючі інформації. До них, Комбатантів, дійшов Ваш лист до мене, який всіх зворушив. (Листа до Нью-Йорку вислав сам ген.-полк. М. Омелянович-Павленко. — О. М.).

Постановили:

- 1) Оподаткувати себе для сталої ренти,
- 2) Скласти з трьох членів Комітет, аби шукав засоби для перевидання моїх творів, в першу чергу «Зимового Походу». Початки добрі.

З Нью-Йорку пишуть, що хотіли б мене бачити в Бельгії, так само не хочуть і чути за дім для старих.

У Франції помешкань немає... а в моєму теперішньому помешканні за місяць буде краще, але все це лише поганий провізорій...

Щиро Ваш М. Омелянович-Павленко

24. 4. 52.

ВП. П. Голово, Дорогі Побратими —

Вчора ми одержали Вашу цінну (3 пакунки) засилку. Цих запасів нам вистарчить на довгий час. Щиро дякуємо.

На жаль, до мене причепилася ще одна хвороба... Я думаю, що в мене не одна хвороба, а кілька. За два тижні все буде відомо, і може обійдеться без операції.

Урядова особа в міністерстві випитувала мене, що я думаю робити далі, коли не хочу до старечого дому. Я натякнув на певні можливості і просив мені дати ще 2 місяці. Я думаю, що за цей термін все виясниться.

... До речі, сьогодні о 6-й вечора буде у нас п. Воскобійник, яке його поставлення урядове, не знаю, але знаю, що в УРДІ він більша риба. Буду з ним говорити у справі реорганізації Європейського Об'єднання Комбатантів. Напишу, що і як.

Прошу всіх вітати

від М. Омеляновича-Павленка

14. 5. 52.

Дорогий П. Голово,

Ваші листи з прилогою я одержав своєчасно, але тяжкі хвороби виключають можливість писати і думати.

... Як сонце, мені краще.

В суботу був запрошений до Комбатантів Шалету (?) (нечітко написано — О. Л.). Приймали красно, але якраз великий приступ хвороби знищив мені всю радість. Як я доїхав до хати, не знаю.

Маю велику пошту, важливу, але мушу мовчати. Закінчуючи, бажаю всього доброго, дякую за засилку.

Прошу запитати М. Секр. Комб., чому не висилає плаща (Плащ залишився в Льезжі ще від осені, бо Комбатанти подарували генералові зимовий плащ — О. Л.). Скоро буде сонце, а я другого літнього плаща не маю.

Щасти Боже

Ваш М. Омелянович-Павленко

Це був його останній лист.

26 травня на адресу голови О. СУМ-у прийшов лист від дружини генерала пані Марії Омелянович-Павленко, в якому повідомлялося, що «Ген.-полк. М. Омелянович-Павленко від 18. 5. 52. в шпиталі і дуже тяжко хворий».

За кілька днів Осередок СУМ-у зібрав гроші на лікування.

Цвіла весна, і якось радісно було, повертаючись до хати з відтинком поштового чека на 10 тис. франків. Та вже на порозі соняшну радість розбила болюча вістка:

— Вже нашому Дідусеві не треба грошей... Відійшов 29 травня...

А ще так недавно він писав: »у нас весна, і в нашій скромній хаті більше світла і тепла«.

О. Лубська

П Е Р Е М О Г А

(Спогади*)

Присвячую моїй покійній, незабутній
дружині й співробітниці.

I

Це було 29 грудня в м. Полтаві. В залі, переповненій вщерть студентами й викладачами, сидів Юрій Петрович і не знав, чи перед ним дійсність, чи тяжкий сон. На естраді виступали один по одному його співробітники, викладачі інституту та аспіранти. В більшості це були його учні. Ще два-три дні тому всі вони були його приятелями й всіляко виявляли пошану до нього, свого старого професора. А тепер вони виходили на естраду з його книжками і статтями в руках, ставали коло погруддя Сталіна та з захватом, що здавався зовсім щирим, ганьбили свого вчителя й учорашнього приятеля. Вичитуючи уривки з його творів, вони називали його ворогом народу, зрадником, брехуном і потайним агентом капіталізму. Знизуючи плечима, вони дивувались, як можна було друкувати такі нікчемні та шкідливі книжки. З такими промовами виступало чоловік п'ятнадцять. Все це тяглося годин п'ять. Нарешті виступив директор інституту. Ще недавно в цій самій залі при цьому ж самому ж самому натовпі студентів і викладачів він називав Юрія Петровича першим ударником і кращим професором інституту. Тепер же він приєднувався до того, що сказав «колектив» і, з свого боку, навів декілька уривків з творів професора, які ніби свідчили про його хитро приховану зрадницьку роботу на користь капіталізму.

— Що ви скажете на це, громадянине Горовий? — звернувся він до професора.

Влідий підвівся той з свого місця і, хитаючись, зійшов на естраду. Стомленими очима він глянув у глибину залі на масу студентів і жажнувся. Майже двадцять років у цьому інституті читав він свої лекції молоді, яка, здавалось, його шанувала й любила, ловила кожне його слово, а тепер він бачив перед собою багато зовсім чужих облич, у яких відбивалась ворожнеча й обурення, а в деякого навіть злорадство.

В грудях професора наче все обірвалось, і він глухо промовив:

— Я можу тільки сказати, що все те, що я чув про себе, — неправда. Я не думаю, щоб вірили цим вигадкам навіть ті, що ганьбили мене.

З естради почулись протести. «Він ображає весь колектив!... Йому не місце в інституті!».

Протести підтримали дехто з студентів. Найбільше кричали студенти — партійці й комсомольці. «Прихвостень капіталістів! Зрадник... Геть з інституту!» — кричали вони.

Директор підвівся з свого місця і простяг руку. Стало тихо.

*) Деякі прізвища та ймення змінені. — Автор

»Громадянин Горовий, будучи викритим, не тільки не визнав своїх провин, але до того ще й дозволив собі образити колектив інституту. Отже я цілком приєднуюсь до думки студентів і викладачів, що йому не місце в нашому інституті. Прошу занести це в протокол. Об'являю збори закінченими».

Похиливши голову, ішов як сомнабула старий професор із залі, а кругом його лунало: »Буржуйський полигач, шкідник, зрадник... Геть з інституту!«

II

Не бачучи ні будинків, ні вулиць, прийшов додому Юрій Петрович. Дружина глянула на нього і все зрозуміла. Вона навіть не розпитувала його, бо бачила, в якому він стані

— Тебе так довго не було, — сказала вона чоловікові. Оріся вже лягла спати... Сідай повечеряєм.

— Не хочу... Я ляжу спати.

Приголомшений до нестями тим, що сталося, він спочатку лежав без всяких думок, з єдиним бажанням заснути. А потім у його свідомості, як у тяжкому кошмарі, почали один по одному випливати образи з минулого вечора. Вони все більш і більш давили йому на мозок, розривали йому груди. Ось на естраді стоїть його учень і приятель, молодий професор літератури Циганенко. З роблено поважним виразом обличчя, з штучним патосом у голосі, він найбрутальніше ганьбить свого вчителя. Старий робить зусилля, щоб прогнати цей образ, а він все стоїть перед очима і настирливо наближається, наче хоче ввійти в його душу. Професор різко перевертається на другий бік. Образ щезає, але зразу ж виринає постать директора Койнаша, з обличчям пройдисвіта. Куди дітись від цієї ганьби? В голові залунав несамовитий голос: »Ворог народу, буржуйський прихвостень... Геть його, геть!«

Професор в нестерпній муці ворочається на ліжку, стогнучи: »яка ганьба, яка ганьба«. Як він тепер вийде на вулицю, як він буде дивитись людям у вічі, зганьблений, обпліваний? Як після цього він може жити?...

Суха, маленька рука лягла на чоло професора.

— Про що ти думаєш, Юрику? — спитала дружина, сидячи на ліжку чоловіка.

Йому стало невимовно соромно. Як він міг забути про неї, що протягом довгих років була йому вірним другом і товаришем, і так віддатися відчаєві.

— Ти мовиш? Може засвітити електрику?...

Катерина вернулася до чоловіка, знову сіла коло нього й подивилась йому в вічі. Її жахнуло те, що вона побачила там.

— Ну, скажи мені, чого ти так мучишся?

— Мене облили поміями і як шкідника, ворога народу, вигнали з інституту.

— Хіба ти не чекав цього? Скільки вже чесних людей запламовано, звільнено, як і тебе, з інституту! А скільки заарештовано, засладо, скільки розстріляно! Хто залишився з твоїх старих приятелів? Було б навіть дивно, коли б тебе не зачепили.

— Це все так, але як я вийду на люди? На мене будуть пальцями тикати?

— Любий Юрику, та хто ж буде тикати? Всякі негідники, підлабузники та може ті, що тебе не знають і будуть вірити брехні.

— Але таких дуже багато.

— Не думай, що їх уже так багато. У тебе було багато приятелів і серед викладачів і серед студентів. Не може бути, щоб протягом одного вечора вони стали твоїми ворогами. Це все робиться з наказу... Не думаю, щоб навіть Койнаш, який, напевно, найбільше ганьбив тебе, робив це щиро. А тим більше не могли щиро ганьбити тебе твої аспіранти і студенти. Все це наслідок страшного большевицького терору, що примушує людей приховувати свої думки й почуття і носити машкару, бо за кожним слідкують сексоти... Можливо, що тих, хто від тебе відвернеться, буде багато, та що тобі до них?

Він хотів сказати: »тяжко бути самотнім«. Але подивився в її очі, сповнені своєрідної глибокої любови, яку знає лише старість, і замовк. Йому стало ясно, що він гірко образив цю любов, яка зросла й зміцніла в спільних radoщах і стражданнях, спільних перемогах і поразках.

— Сором, Юрику, — казала далі Катерина, ніби вгадуючи його думку. Тримай вище голову... Не впадай у відчай... Нам з тобою не вперше залишатись самотніми... Повір мені, все буде гаразд... А тепер, Юрику, заспокойся й засни... Не варта вони того, щоб із-за них так мучитись.

Вона поцілувала його в чоло, погасила світло й лягла в ліжку. Професор трохи заспокоївся, а проте довго ще не міг заснути. Він думав про свою дружину, що в найтяжчі моменти його життя була для нього єдиною підпорою... Майбутнє вже не здавалось таким жахливо безпорадним.

III

Коли на другий день Юрій Петрович прокинувся, його першою думкою було швиденько одягтись, поспішати і йти в інститут. Але він згадав вчорашнє і відчув себе як риба, викинута на берег. Треба сидіти дома, не з'являтись на людські очі...

Днів три він не виходив з дому. Але в душі зароджувався протест — чого це так?... Наперекір усьому він вийде з дому й проїдеться по вулицях міста. В чім його провина і чого йому червоніти?

Він надів плаща й узявся за шапку. »Куди ти, Юрику?« — спитала дружина.

— Думаю трохи погулять.

— Ну й добре, не спізнись же на обід.

Бадьоро вийшов професор з дому. Він намагався тримати себе так, начебто нічого не трапилось. На головній вулиці він здалеку побачив свого приятеля з будівельного інституту й дуже зрадів йому. Але той затримав ходу, спочатку похилив голову, а потім почав довго чогось дивитись на вивіски і повернув на другий бік вулиці. Професорові стало боляче, захотілось вернутись додому. Але він переміг себе і пішов далі... Ось вітрина з газетою. Коло неї душ з десять людей щось уважно читають. На обличчях здивування, а у деякого задоволення з якоїсь сенсації. Якось мимоволі підійшов до вітрини й професор. »Ворога викрито«, — прочитав він назву статті в газеті. »Це про мене«, подумав він, почервонів і зробив крок, щоб йти додому. Але знову пересилив себе й почав проглядати статтю. Написав її директор інституту. Він виставив у ній старого професора хитрим і дуже небезпечним ворогом трудящих, якого своєчасно викрив колектив інституту й викинув з своїх лав.

Чоловік, що стояв поруч з професором, від часу до часу косо поглядав на нього. Коли старий проглянув газету й попрямував додому, він почув за своєю спиною:

— Оце той самий »шкідник«, що про нього написано.

— От зараза . . . Ще й по вулиці ходить.

Професор напружив усі сили, щоб стримати почуття образи, яке палило йому мозок і серце. Чим більше він наближався до свого помешкання, тим важче було стримувати себе.

Прийшов він додому зовсім знесилений. Катерина й тепер не стала ні про ніщо розпитувати, а тільки сказала:

— Іди, мабуть, полеж. Тобі треба спочити.

Юрій Петрович хотів прилягти на канапці, але дружина умовила його роздягтись і лягти в ліжко.

IV

Горілиць нерухомо лежав професор і, нічого не бачучи, дививсь в одну точку. Його душу й тіло охопила велика туга. Вона то стихала, то знову зростала, доводячи його до відчаю й розпачу. В нього було таке почуття, ніби він з дружиною й дочкою залишилися у маленькому колі, а кругом їх безмежне море свідомо ворожих або ж обдурених людей, пройнятих ненавистю й презирством до нього. У розпачі думав про те, як він у повній самотності буде жити з своєю родиною. Він згадував минуле, і воно здавалось йому довгим ланцюгом помилок, жертвою яких став не лише він, а разом з ним і його родина.

Куди дівалась безмежна веселість дружини? Злидні, голодання, а, головне, вічні переслідування і страх перед арештом і знищенням наклали передчасні зморшки на її обличчя й примусили замовкнути її радісний сміх. У неї залишилась ще бадьорість, але яких героїчних зусиль коштує вона.

Перед обідом професор хотів встати з ліжка, але відчув дуже велику слабість.

— Лежи, лежи Юрику . . . Тобі треба добре спочинуту . . . Аби тільки ти був здоровий, все буде гаразд . . . Не турбуйся, — казала дружина і як дитину вкривала чоловіка ковдрою. А проте перед вечером він переборов свою слабість і, не зважаючи на протести жінки, встав з ліжка й одягся.

Коли на дворі стало зовсім темно, хтось легенько постукав у сінешні двері. Через хвилинку легкою ходою в хату ввійшла молода, гарна з себе жінка з роблено безжурним і навіть веселим обличчям. Вона озирнулась по хаті і з підкресленою приязню привіталась до господарів. Це була дружина молодого професора літератури. Обое вони були учнями Юрія Петровича, — здавалось друзями його родини. Весело щебечучи, молода жінка розпитувала про здоров'я старого професора, розказувала, яку вона замовила собі сукню, а потім, якомсь несподівано сумним голосом промовила.

— А ви знаєте, мій Василь цілий день сьогодні плакав. Так йому жаль Юрія Петровича. Я вже його заспокоювала, а він все плаче . . .

Старий професор з обуренням підвівся з крісла і важкими кроками почав ходити по кімнаті. Перед його очима знову стояв чорнявий вчений, що з патосом ганьбив свого колишнього вчителя.

— Я не дивуюсь цьому, — з усмішкою сказала Катерина. Ваш чоловік не тільки співробітник і учень Юрія Петровича по інститу-

ту. Вони ж з вашим чоловіком на початку революції працювали в союзі «Українська культура». Ваш чоловік був тоді ще юнаком і керував «молодим українським громадянством». З нього був дуже добрий керівник. Як він умів організувати міську й сільську молодь!

Молода жінка зблідла.

— Що ви, що ви? — замахала вона руками... Це ж було давно. Та й який він там керівник? Ніколи він керівником не був. Я ж знаю... Це ви помиляєтесь, Катерино Васильовно.

— Та ви не бійтесь... Ми нікому про це не скажемо... Ми ж з Юрієм Петровичем старі люди й колишні учні старої школи.

Переляк зразу ж щез з обличчя молодої жінки, по ньому розлилось приємне заспокоєння. Можна було думати, що за цим вона й прийшла до Горових.

— Я зовсім цього не боюсь... Хіба ж я вас не знаю?.. Але тепер такі люди...

— Людмила Івановно, — звернулась до гості Катерина.

— А чому не «Люда»? Ви ж завжди мене так звали.

— Ну, добре. Мені, Людо, пригадується одна розмова з вами. Це було років п'ять тому. Ваш чоловік тільки почав викладати в інституті. Ви, пам'ятаю, прийшли одного вечора до мене дуже-дуже стурбованою й розказали мені таке: Покликали вашого чоловіка в ГПУ і сказали йому: «Ми знаємо ваше минуле й сучасне, але справа йде про ваше майбутнє. Воно може піти двома шляхами. Перший такий: Ви, здібний викладач, з нашою допомогою і підтримкою років через 3-4 робитесь професором. З вас вийде блискучий професор, ми це знаємо, товаришу Циганенко. Ви набудете в інституті великого авторитету, будете одержувати велику платню, їздитимете щороку з родиною на курорт... Це один шлях. А другий... ми навіть не хочем про нього казати. Ви й самі його добре уявляєте, — це виключно від вас залежить. Але, щоб ваше життя пішло першим шляхом, для цього треба, щоб ви з нами працювали...»

Ви тоді казали мені, що ваш чоловік не дав зразу відповіді і був дуже стурбований цією розмовою. Після того ми з вами не балакали на цю тему... Я зовсім забула про нашу розмову, а тепер я згадала її... Але, як дивно збулося це пророкування робітника ГПУ! Ваш чоловік такий молодий, уже два роки керує катедрою, мало того, він декан факультету, йому, ще зовсім молодому вченому, доручено керівництво аспірантурою.

— Катерино Васильовно, здивувалась молода жінка. Я нічого вам цього не казала... Це, мабуть, хтось інший казав і зовсім не про Васю. Ви пригадайте, Катерино Васильовно.

— Я тепер пригадую... це мені розказувала наївна ще напівдівчина — напівжінка Люда, а тепер зі мною розмовляє жінка впливового й поважного професора.

Молода жінка почервоніла й почала шукати нових тем для розмови. А старий професор нервово ходив по хаті з почуттям обурення, що все більш і більш наростало. Перед його очима стояв цей зрадник, що з-за кар'єри готовий був продати рідного батька.

— Що думаєте робити далі, Юрію Петровичу? — з виразом щирого співчуття запитала молода жінка.

— Що ж робити? — відповіла Катерина. Треба захищати свої права.

— От тільки цього не треба робити . . . Ми думали про це з Васюю. Не треба нікуди скаржитись.

— Ви все ж таки боїтесь, щоб Юрій Петрович чогось не сказав . .

— Ні, що ви? Ми ж тільки бажаєм, щоб Юрію Петровичу було найкраще . . . Він дуже багато зробив . . . Треба вже відпочити. Служба тепер така трудна й турботна. От, як мій татко: залишив службу й тепер допомагає мамі по господарству.

Кров раптом ударила в голову професора. Він хотів крикнути: »Геть з моєї хати!« Але в очах йому потемніло. Він показав рукою на двері, захитався й упав на стілець.

V

Хворів Юрій Петрович більше місяця. Але повільно одужуючи тілом, він разом з тим одужував і душею. Гострі й пекучі почуття поволі поступалися перед спокійною думкою. Нові прикrostі не викликали вже відчаю і розпачу, а примушували думати й шукати якогось виходу з тяжкого стану.

А прикrostей було багато. З півроку тому його дочка Оріся познайомилася з молодим інженером. Скоро знайомство перейшло в кохання. Старого професора радувало щастя дочки. Він милувався, коли вона, розмовляючи з вродливим юнаком, розливалась сріблястим сміхом, що нагадував сміх Катерини. Йому приємно було дивитись, коли молоді люди, схилившись пліч-о-пліч над столом, розглядали малюнки в книжці або світлин в альбомі. З великою насолодою він слухав, коли юнак грав на скрипці, а донька акомпаньовала йому на роялі. Але після того, як з професором трапилося нещастя, інженер перестав ходити до Горових.

Професор бачив, що донька сумує і з кожним днем все більш в'яне, але не хотів своїми балачками роз'ятрювати її рани. Мовчала й Катерина і тільки з жалем дивилась на дочку.

Але одного разу професор побачив на обличчі Орісі таке невимовне страждання, що не витримав і спитав: »Дитинко моя, що з тобою?«

Оріся раптом закрила обличчя руками і швидко пішла в другу кімнату. Звідтіля професор почув ридання, повні безмежного горя й відчаю. Чув він також, як до ліжка дочки підійшла Катерина і ніжно втішала її. Але не допомогла і ласка матері. Тільки тоді, як горе вилилось сльозами і знесило душу і тіло, дівчина замовкла. Через декілька днів Оріся знову прийшла в сльозах. Вона лягла на канапку і безнадійно плакала. До неї підійшла мати і спитала:

— Що трапилось?

— Пропало мое життя! — вигукнула дівчина, занурилась у подушку і гірко заридала.

Виявилось, що її зняли з роботи, як дочку »шкідника«. Увечорі, коли Оріся пішла до подруги, професор довго радився з жінкою, що робити з дочкою. Вирішили, що їй треба виїхати з України і в чужих краях шукати роботи.

Не легко було прийти до цього рішення, але професор бачив, що іншого виходу немає.

Днів через п'ять Горові проводжали дочку в далеку дорогу. Сумні були проводи. Молода дівчина їхала кудись у невідоме, а старі батьки залишались самотніми.

(Закінчення в наст. числі)

З сучасної поезії в Україні

В попередньому числі »В. Ш.« в короткій примітці »Чи в Україні є поети?« ми звернули увагу на питання української поезії в Україні під сучасну пору. Одночасно, вияснивши чому, помістили ми декілька віршів сучасних підсоветських поетів-українців. Це зразки переважно з лірики, в якій, як ми зазначували, ще найменше московсько-большевицької »казьонщини«. В цьому числі »В. Ш.«, для повноти образу, подаємо знову декілька віршів.

Редакція

Пилип Моренець

* * *

Над містом неба голубинь безмежна,
По місту травень соняшний дзвенить.
Іду щасливий, радісно-бентежний,
Від чого — сам не можу зрозуміть.

Прохожі всі мені святкові, милі,
Трамвай не давить гуркотом своїм,
Мені весни зеленобілі хвилі
Об серпе б'ються іменем твоїм.

* * *

ВЕЧІРНЯ ЗІРКА

Коли у дощ, не знаючи спокою,
Ти в стіні любов приносила мені,
І я сунув гарячою рукою
Волюгі коси, ніжні і сумні.

Сьогодні з поля запахи матірки,
Ні спать лягти, ні лампу засвітить.
Я задивляюсь на вечірню зірку,
Вона, як ти: сміється і тремтить.

* * *

Терень Масенко

КЛЕНОВИЙ ЛИСТОК

Кленовий лист пливе, спадає,
Синіє висота.
Беру його і прикладаю
На змучені уста.

Серпневе небо, як безодня
У світанкову рань.
І заспокоїливо-холодна
Листка шовкова ткани.

Тобі на пам'ять подарую.
У книгу поклади
Живий листок... Як завирує
Весна, — його знайди

І поцілуй. Тоді прилине
Світанку висота.
І ти подумай на хвилину,
Що то — мої уста.

* * *

Оксана Іваненко

ЛІТО

Як цвіли каштани переможно
В цю весняну зустріч з рідним мі-
стом!

Я хотіла цілувати кожне
Це лапате, це зелене листя.

Я ходила, я бродила містом.
Байдуже, що спорожніла хата,
Бо на вулицях сережки та намиста
Почали дерева одягати.

Це були усмішки і привіти
Після зим нестерпної розлуки.
Як хотіла я тебе зустріти,
Вдвох іти, побравшись за руки.

Одцвіли задумливі каштани,
Поскидали пух легкий тополі.
І невже колись той день настане,
Що чекати й вірити доволі?

Наступило тепле рідне літо.
Може це мое останнє літо?
І не треба більш себе дурити,
Повороту вже немає звідти.

Польова там пошта невідома
І ніяка звістка не долине.
Звідти не вертаються додому,
Не милуються на небо сине.

Так, не жовкни, листя, передчасно,
Може я не зможу більш радіти
Ні світанкам київським прекрасним,
Ні алеям тихим, ані квітам.

Зупиніться, не минайте зовсім,
Дні чекання, й не збавляйте сили.
Прийде безнадійна моя осінь,
Заквітчає десь загублені могили.

* * *

В КРАЮ ДИТИНСТВА

В надвечірньому сонці палає ріка,
Золоті очерети дзвенять над водою...
Тужно крикнула чайка. Прудка і легка
Збила золото хвиль та й бувала такою.
А ріка ж, як ріка — звичайнісінька Реть.
Мовчазні і бездумні стоять верболози.
Чорний човен. Коряга. Сухий очерет.
І на схилених вербах »зозулині сльози«...
Тут дитинство мое на зеленій ріці,
До таємниць і чар ненаситне і спрагле,
Серед квітів бродило, дзвінке і засмагле,
По коліна забрьохане в синій росі.
І дитяча голівка не знала спокою,
І чого б його чайкам над плесом ридать?!..
Дні пройшли. І роки пронеслись надо мною
І лиш тут, над річкою,
все така ж благодать.
... Жабуринням запахло, вологим і прілим,
Кольорів мерехтливих зазмер водограй...
Тихо плине ріка в зачарований край,
Ще й донині не пізнаний розумом зрілим.
А ріка ж, як ріка — звичайнісінька Реть.
Мовчазні і бездумні стоять верболози.
Знявся вітер. Зітхнув золотий очерет,
Впали в полум'я плеса »зозулині сльози«;
Обпаливши об огненну воду крило
І пірнувши в блакитну небес прохолоду,
Дню жаліється чайка. Та скинуте в воду
Догоряє кленове на плесі весло.

* * *

Оксана Іваненко

ЧИ ТИ МЕНЕ ПІЗНАЄШ...

Чи ти мене пізнаєш, як двері я відкрию,
Чи ти помітиш зразу, що я уже не та,
І зовсім вже не схожа на ту юнацьку мрію,
Що виплекав у серці у молоді літа.
Сивинки-павутинки заплутались в волоссі,
Морщинки-павутинки лягли по днях гірких,
І то тобі наснилося, колись тобі здалося,
Що я, твоя кохана, найкраща од усіх.
І мабуть засміятись я весело не зможу,
Стоятиму я мовчки, розгублена така,
Та може ще любішою, та може ще дорожчою
Мене обніме ніжно твоя міцна рука.

* * *

Володимир Булаєнко

З КНИГИ ПОЕЗІЙ »ДНІ КРОВІ І МЕЧА«

Віддівтали бузкові світанки,
Сірі ночі повзли, як кроти.
І тачанки, тачанки, тачанки
Рвались з вітром в буремві світи.
Половіли жита, йшли обози,
І хмарки поспішали на бій.
Ти стояла при битій дорозі
У косинці, як сон, голубій.
Крізь роки мені образ твій сниться,
Вночі привидом дивним встає.
В твою душу — Холодну криницю,
Впало серце гаряче моє.

* * *

Б. Калина

Одної доби

(Оповідання — закінчення)

Раптом щось зашуміло. Якийсь великий птах перелетів. Пастушенко повів за ним своїм зором. Птах прилетів над колибу, сів на смереку, не високо від землі і вп'яв свої великі очі в землю.

— О, — подумав Пастушенко, кажуть, що пугач вдень не бачить, а він от.

Пугач кинувся на землю, вхопив мишу і назад на гіл्लю. Звідтіля полетів далше.

— Знає, де добичу собі шукати. Так, там відпадки кухонні, там миші з'являються, — подумав.

Проворність. Боротьба за харчі. Боротьба за життя. Хто менше проворний, той падає жертвою... І в своїй пам'яті відтворював пугачів вид, його сірочорнобіляві пера, його величезні чорні окуляри кругом очей, проворні рухи його голови то трошки вбік, то знов униз...

Раптом надбіг з-за колиби задиханий Пара.

— Друже провідник, большевики! По обох боках звору підходять большевики долини. Зі стійки бачив я їх добре.

Пастушенко зірвався, вхопив папашку, мапник, наметку і кількома кроками був вже в колибі

— Всі до своїх призначень! — шепотом скомандував. — Відступ вгору, напрям — гущаки!

Нечипайло, Мурах, Пара, Шалапут зараз таки від колиби сипнули чергами вниз, щоб спинити большевиків і примусити їх залягти.

Борис з Гуком розтрясли архів, полили бензиною і запалили. Решта всі схопили, що призначене, і вирвалися вгору. Кільканадцять кроків підбігли щосили. Далі тільки скорими кроками і руками дряпалися вгору. Тим важче було, бо земля розмокла і розсувалася під ногами. Нога що поховзнеться, то спізнений крок, то висмоктування сил. Пастушенко споглянув вниз.

Щомить, — постріли.

Мурах, Нечипайло, Пара, Шалапут відступають вгору, стріляючи в подинку. Табір в диму. Ген внизу поміж смереками мигають большевицькі постаті. Змірив віддаль і вниз, і вбік до гущаків.

Гирло, — шепнув провідник і рукою дав знак.

Гирло зрозумів, став за смереку і дав постріл вниз понад голови тих, що внизу відступали. Те саме вчинив провідник. Гирло давав

постріли — приговорював: »Бий, поків бийси!« Нечипайло споглянув вгору, зрозумів. Тепер черга на них щодуху рвати взад поза лінію, провідник — Гирло.

— В задну лінію, друзі! — шепнув Нечипайло. Він майже приляг до обочі і кривульками подряпався від смереки до смереки. За ним у розсипній і інші друзі. Дісталися в задну лінію і знову змінили провідника та Гирла. Пастушенко пустився здоганяти дружину. Здігнав, вхопив її під руки і поправцював у молодий смерічник. В гущаках шепнув:

— Старатися губити слід! Йдемо навскіс! Не хитати смерічками! Не йти змійкою, а в розсип!

За яких 200 метрів спинився в гущаках, цмокнув на близьких і шепнув: »Перепочити!«

Зійшлися докупі: Черемха, Борис, Гирло, Гук.

— Що хто вхопив?

— Я машину і свою торбу, — важко дихаючи відповів Борис.

— Я наплечник з папером і свою торбу, і сокиру — якби відзвітував Гук.

— Я наплечник з кукурудзенков, малий казанок і торбу, — додав Гирло.

— А наметки є? — спитав провідник, стягаючи свою з плеча, що її кінцем зачіпив був через себе за пояс.

Кожний мацнувся за свій пояс ззаду.

— Є! Обидві ватянки залишилися в таборі, — сказав Гук.

— Марниця! Добре, що машина при нас і папір. Йдемо даліше, друзі!

— Ще не видати наших? — випрямився Борис і став зазирати в смеречаний молодник. Знайшлися в грубій лісі. Похрещений був. Треба було продиратися то помежи суччя, то через колоди, то по-під них. Найгірше те, що на розмоклим ґрунті залишалися сліди.

— Йдем ще вище вгору, там скалля, може згубимо сліди, — рішив провідник.

Нагло Гирло показав рукою долину. Всі відрухово залягли. Гук став за смереку і зазирає.

— Чотири. Це мабуть наші.

— Друже Гирло і Гук, залишіть наплечники з мукою і папером нам, а самі зйдіть обережно дещо вниз і перевірте. Якщо це большевики, і завважили б вас, то дайте в них постріл і, віддбиваючись, подайтесь по обочі на схід. Ми тоді підемо вгору.

За деякий час Гирло і Гук вернули зі своїми.

Колись, з незнать якої гіркої нужди як приїхало двоє-троє з рідні додому, не бувало, здається, більшої втіхи й радощів, як оце в друзів, що їх розлучили гаспидські кулі. Ідея. В ній і любов, і дружність, і саможертва за друзі свої.

— Цілі всі? — запитав радісно провідник.

— Цілі, друже провідник.

— Так ідемо! Аби ще трохи даліше! Аби слід згубити, — вирішив провідник. — Йдемо похідним маршем: забезпечення передні, задні і бічні, в середині нікого. І розбилися лісом у невеличких відстанях.

Через якої півгодини провідник спинив похід.

— Тут заховаємо машину і папір. Друзі Борис і Гук, візьміться за це діло!

Завинули в наметку, заховали, замаскували і подалися даліше.

— Йдемо під Воронячий верх, на долину, де було умовлено.

Йшли не тільки ноги, але й очі, вуха і голова. Голова поверталася навсібіч. Увага й напруга — це вже невід'ємні товариші кожного революціонера. Хід наче в ката, щоб ані галузка під ногами не хруснула. Та й моху не можна здерти, та й камінь, що вивернувся зі свого ложа, назад завертали... Українська праприрода шепче українському революціонерові: »Шануй мене, а я тебе збережу для нашої спільної ідеї«.

Гори наче б на осі оберталися. Дивишся — перед очима стріляє верх у небо. Тільки ти перейшов зворик, а вже верх десь зник. З'явився величезний ровище. Ровище налився даллю. Мерехтлива даль змішалася з теплою блакиттю і почувалася ген-ген аж вдарилась у мутносині шапки »на завісах«. Похвилювалися карпатські простори і простори. В них — таємничість, над ними — сонце.

Минеш зворик і знову ліс, дрімучий ліс, а в лісі наче б чотири стіни. Така гущавина, такі виверті, такі трупи від вітролому — що й нічого казати. Зруби повдягались у малинниччя. Малини як вхоплять тебе в свої обняття... Ой як важко ними продиратися. А вони регочуться, регочуться до тебе червінню своїх ягід. Ваблять: »Я твоя вся...«

Продершиш малинниччям, то знову край зрубу синь борівок хапає за очі. Кричать: »Ти спраглий, а ми спрагу проганяєм; тільки зігнися до нас!«

— Нема часу, — відповіла душа. — Нам треба даліше і даліше...

— Куди даліше? — вміщується думка. — Нам на українській землі нема »даліше«. Нам тільки існує »духом стійкіше« і »ширше«, »умом глибше і вище«.

Ось знов звір глибочезний-глибочезний. Потік переверти біжить і клекотить. Ні, це не звір, а долина. Передні рукою дали знак — тихо і обережно сходити. А тут як на тее — ступаєш ногою і нема землі. З-під ніг земля втікає десь стрімко вниз. Добре, що і дрібна і густа бучина. Є за що вхопитися. Це — хід руками. Врешті добре, що вже всі внизу. А то руки геть чисто охляли. Тихо. Тільки потік по своєму верещить. Наслухали, наслухали... Тиша.

— Мурах! — шепнув провідник і моргнув.

Мурах кількома кроками тільки чалап, чалап через потік і заляг по другім боці в зеленій буйній траві з »зарядкою« напоготові. Вмить всі враз зірвалися та в потік, чимпшвидше в густу бучину по тім боці. Ніби легше стало, що вже на другім боці. Але поспіх і стрімка стіна знов валяться тягарем на тебе. Руки і ноги так і вискакують з тебе, а ти всього на всього піднісся на кількадесят сантиметрів.

— Друже Черемхо, хапайтеся за мого кріса, — шепнув Нечипайло і підтяг її вгору. — Тепер ставайте на цей корінь.

Один одному наставляє руки, зброю, і підтягає до себе. То зіпду підпирає. Може з-на десять метрів піднеслися. Кожний заперся ногами в корінь і, стоячи, ніби положився і дихав, важко дихав.

З друга Черемхи — тільки снасть на обличчі. Очі підкрасилися темінню. На лицях — видолінки. Навколо попри вуха і через чоло — запалена пасмуга. Губи засмагли. Носик потоншав. Та в очах її іскриться завзяття і снага перемогти.

— Ну, друзі, ще трохи зібрати сил, щоб дещо далі видряпатися. Добре, що ми вже по цім боці долини, — заговорив провідник.

Рванулася дев'ятка зі всіх сил. Сопіли, дихали, тягнулися поспішно, підпихалися. Дібралися дещо вище.

— Перепочиваємо, друзі!

Кожний гепнувся до землі, як колода.

— Друже Черемхо, у вас руки і ноги шьї йї? У мене їх вжьи нима. Не чую їх. Дивеса на тотому Божьому світі. Та шьє чьоловік ані трохи не старий. Та шьє май трохи путері у ногах чую. Та шьє нїби дужьий. Здаеси, шьо то ми перештрикнути почьєрез Попа Йвана або почьєрез Попадю, лишньєн мах! А то мой, тпrrr! Сьийкий-такий берїжьок, диви, мой, а він ми ноги йїк би відотьїв. Ого, з мене вжьи старий дедьо! Але я шьє тоти ноги попримоцовую. Йїк олінь буду.

— Не реви, не реви! — докинув йому на потїху Мурах. — Не старий ти ще бек, не старий. Не їв полуденку, та й охляв.

— Слухай, Гирле, — на потїху йому Шалапут, — скрути мені папіроску таку тоненьку, а довгу.

— Та ек ти скручу, йїк ми руки відінемо. Скрутиси сам. Мені неня шьє малим вповідала: »Йїк не бізуєш втьїти си кулеші, то не їжь!«

— Ой, якби я тепер напевсі води, напевсі! — немов би заголосив Мурах.

— О, гезде-гезде недалечько поточьок — вода, йїк з чюркальця. Штрикни та й напийси. — зараз же тицьнув раду Гирло. — Або, знаєш шьо? Ньї, ньї, ньї, маю май крапшю раду для тебе. Ти напоївєс в потоці свої ходаки водою. Типер відуєш з них воду і напийси на здоровйичко.

— Ха, ха, ха! — засміялися іншї.

Шалапут, щоб відгризтися, тільки запитався:

— Ти знав Панька?

— Слухай, Гирле, — підсміхаючись зачіпив Нечипайло. — Може б ти заспївав:

Ой не вчєра тото було, не вчєра, не вчєра,
Як мнє любка цюлувала кожного вчєра.

— Ей де, брьї, — тужно протягає слово за словом Гирло. — Таки йїк би мнє гєздєчки цюлувала, то, відай, шьо цєс камїнь. Ані повернувбиси, ані усиком не моргнув бих. Але йкий стид! Помарикуй си: вона цюлує, а ти руков йї обнєти ані руєш.

— Але якби так дєс недалєчко і несподівано бабахнув пострїл, то руки й ноги зараз ожили б, — докинув Шалапут.

— Ой, таки правду вповідает. Того зараз дєс така путєра в тобї берєси, зараз кріс — в руках, палець — на цвик, очі наперед, вуха набоки, а ноги або зальїгають. або скачут, йїк в тотого конє, шьо го вївсом годуют. Бий, покїв бйїси, смйїси, покїв смйїиси! — Очі в Гирла зрєбїлиєс велїкї, на обличчя вискочїла повага. А то, бува, рїдко коли можнє в нього пізнати, чи смїєтьєс він, чи поважно говорїтьє.

— Так, так братку, — засмїявєс Мурах. — Папашку на плєчі, а ноги на чергу.

— Ба ци, йїк тра, то тра. То тобї браччіку, не фронт. То партизанька справа. Повстанєць дє можє бити, там бйї, а дє не силє, там

пшизає. — Тут вже повстанська честь і гордість заговорили з Гирла.

— Куримо, хлопці! — Це вже Гук наздогад Мураха. — Друже провідник, можна курити? — запитав Гук.

— Куріть.

— А я тобі на кілометр дим зачую, — ніби заперечив Борис.

— Ну, бо в тебе до того й відповідна посудина! Ха, ха, ха! — зареготався сповага Гук.

— А хіба я брешу? — прискорився з відповіддю Борис. — Слухай, Паро, ти тямииш, як ми йшли Чернівкою, і я на два кілометри зачув дим з ватри.

— Куріть, друзі. Зараз йдемо далше, — заговорив провідник. — Це вже досить далеко від старого постою. Треба нам дістатися під Воронячий верх. Звідтам недалеко наплечник з мукою, що його заховав друг Пара, як захворів по дорозі. Там побудемо кілька днів і поведемо розвідку.

Йшли то вгору, то вниз, то нетрями, то узбіччями. Пастушенко помагав дружині в ході, як міг. Та як помагати? Взяв за підруку, але зараз же суха галузь розділила їх. Як і підійшли разом кілька кроків, то каміння, то ями, закриті мохом, то коріння, мов гаддя, розлучали їх. Раді були їй помагати у важких мандрах всі стрільці, та ходу в горах ніяк не підміняєш, ані не злегниш. Щонайможливіше, в прикрих місцях підтягали її. Часто відпочивали через друга Черемху.

Спинилися й на обід. Була це галявина з рясними борівками.

— Пасемося, браччіки! — скрикнув на радощах Гирло й замовк. Через весь час «попасу» не відзивався ані словом. Щиро «пасся».

Зовсім, як журавлі в їх лету. Злягли на харчове поле, виставили стійку, а самі взялися за харчунок.

— Перед вечором добилися на місце. Дрімучий ліс, як і всюди. Кришталева вода трискає із скали. Зимна-зимна. Вмить завелосся повстанське господарство. Місце на ватру. Побіч — велика купа сухого ріща. Набоці — подовгувате місце сьак-так рівне, застелене смеречиною. Це — постіль. Не перед ватрою вона, а обіч, бо смеречина пирскає іскрами і палить одіння, що попаде, а найпаче долюбляє наметки. Не встигне черговий обернутися, підситити ватру ріщам, а вже треба мерщій хапати вуглик зі сплячого.

— Як ваші сили, друже Черемхо? — запитав Нечипайло.

— Хіба скажу, як друг Гирло, — відповіла. — В мене вже немає ні рук, ні ніг. Не чую ніг. Під цю гору йшла я вже більше волею, аніж ногами.

Пастушенко постелив наметку.

— Положися отак, ногами вгору. Швидше відпочиватимуть ноги.

— Як прикро, друже Нечипайло, бути в революційному гурті і впасти на силах. Всі ви дужі, рвучкі, як ті потоки, а я вам тепер тільки тягар.

— Що це вам на думку спало, друже Черемхо? — заперечив Нечипайло. — Зайво так думаєте. Ви ж та сама українська кров, що за неї ми життя важимо. Ви й українська революціонерська кров. У вас, у мене, і в кожному революціонерові палахтить революційна дружність. «Один за всіх, всі за одного». Ми всі — одна дружня сім'я. Скільки в наших лавах було вже героївств »за дру-

зі своїм! Мене самого, як знаєте, раненого пірвав мій чотовий і він на плечах з обстрілу большевицької засідки... Незадовго буде ватра, загірється, прийдете до сил.

— А я порадив би вам, — додав Борис, — помити ноги зимною водою. Вже тоді, як буде ватра...

Гук приніс оберемок баранячих ріжків.

— Будемо мати вечерю! — радісно викрикнув. — Зваримо кулеші, помастимо грибами. Чи буває в світі краща страва?

— Чыкай, чыкай, чыкай! — закректав, як сорока, Гирло. — Усего йиден казанок. Йик же ти звариш кулешю і гриби?

Гук, ніби заскочений, став і мовчить.

— А елиця би ти втяла! Чи ти тамуватий, чи вдаеш тамуватого? — скрикнув. — Та же ти на кулеші вигнався ото, ек елиця. Наперед вару кулешу і викидаю її на тацу. Он диви, яке широке листя в молочію і в чемериці. Потім вару гриби. Кулеша за той час встигла. Потім до грибів кидаю кулешу, потім все разом смажу, потім сідаю, потім витягаю ложку...

— Потім я їм, — перервав Гирло. — Ба, але казанок малий. Усего на нас двох, а решта шьо. Витрішшье очі, ну і шьо?

— Дивіть, який він дбайливий за інших! — скрикнув Пара.

— Маємо ніч. Хіба за ніч не обернем п'ять черг? — діловито поставився Гук. — Гирле, Борисе, Паро, берітсі харити гриби, і виполощіт. Я піду і ще назбираю. Там знайшов я їх царство.

Стемніло. Спалахнула ватра. З одного боку подалеки — груба колода. Вигідна лавка. До неї дочепили впоперек конар. Вийшли лавиці з місцем »на покуті«. Одні позасідали на лавицях, інші полягали довкруги ватри, підстеливши чатини. Для друга Черемхи вистелили високу м'яку канапу, щоб вигідно відпочивала.

Тріскотами випнялася ватра вгору. Десь набрала споршкованої міді і порозсипала в тім затишку поміж дев'ять революціонерів. Найбільше наложила на кожне обличчя. Маляр — та ватра, ще й мастакуватий. Очі кожному попідводила на темно, білки бронзово потягнула, а в темні чоловічки по яскравій жаринці вложила. І колонісся закреслила, і обидві губи товстезною лінією споїла. В кого зморшка крадькома вдень тяглася молодечим лицем, то ще й підсилила. Провідникові положила всі rischi у міжбрів'я і підбронзила їх енергією та завзяттям. На обличчі зломила теж дві глибокі риси, а на чолі три гнучкі борозни виорала. Черемсі у лицеві видолінки наложила гідности і люб'язности, а в очі — незламність і віру. Нечипайлові підкреслила чоло розвагою, Мурахові — розмахом »ту був, ту нема, гей-га!« Гирлові розширила губи від вуха до вуха, а на зуби положила його примівку »бий, поків бйиси, смійси, поків смієси!« І кожного дальшого ватра бронзово обнімала і витягала його душу на лице, розгрівала її своїм теплом і коїла своєю благістю.

— Паро, давай патиччьи! Нехай нашья ватра данцує і нашу хату звисельє! — гукнув Гирло. — Шьи тотя ватра держьи мене при революції!

— А більше ніщо? — запитав Шалапут.

— Ет, зараз хотівбис, шьоб я тьи »Декалог« чи »На зміну« вікладав! — і затагнув:

Ой забрала тая вода всі перекладочьки,
Не маю ким передати листа до любочьки.

— Ей, ти Гуче, — ніби нагадався Гирло, — ватра горьї, а їсти не варьї!

— Пожди, не поспішай, — віднехотя з-під лоба, з-під носа віддав йому Гук. — Нехай ватра капку грані надрібнить. Хіба що ти маєш смак на попіл і вуглики в кулеші, то тобі з охотою таку страву вивару.

— Ньї, ньї! Йийбо! Йик то ти так годен думати наперед? Йийбо, ти генієльний, йик московцький Станька-Ванька!

— Буде завтра погода, — заговорив Пара. — Чуєте, як потік в долині шумить.

— А на нашім поді, аді, зорйита повіштрикували, йик тоти дробїята, — докинув швидко Гирло.

Мимохіть всі звернули свої голови вгору. Навкруги — темна стіна зі смerek. Здолу гілля, ще освічене, понаставляло свої довгі пальці понад ватрою, ніби гріється. Вгорі сторчать обриси смereчаних вершків, а там, ще вище насяїлися зорі.

— Друже провідник, — замислено звернувся Нечипайло, — сьогодні яскраво накреслили ви українську душу там на полянці в зливі соняшного світла. Там ви сказали, що вертає вже давня величня подоба української душі. Мені не дають спокою чорні плями на ній. Я собі не можу уявити, як може нині виродитися такий українець, та чи один такий о, як Олесь Гончар. Недавно читав я його «Прапороносці». Як би москаль писав, трясця йому в печінки. Не дивувався б. У них багацько погані Бог натворив. А той Гончар перепоров мені душу. »Нам — пише він — доведеться боротись проти ідійотського »Траяська Романія Маре«, тобто хай живе велика Румунія. То »Романія Маре« коєа його, а велика Росія ні.

Хараша страна Балгарія,
А Расея лутше всех!

— Помагає москалеві ревіти старий Гончар. А що його власна Україна як держава зовсім не існує, то його ця чорна дійсність не обходить. Він себе ототожнює вже з москалем. »Нам — каже — доведеться боротись . . . і так дальше — проти румунського шовінізму«, а московського розжареного шовінізму в Україні, на шкірі українського народу він не хоче бачити! Що це за душа, скажіть мені, друже провідник. Як такі душі можуть нині ще виплоджуватися в Україні?

— Слушна ваша заввага, друже Нечипайло, — підтвердив Пастушенко. — Так, московський большевик верещить на весь світ про свою Москву, Волгу, захлинається диким Петром. Такий москаль розпалює дикий шовінізм »Расея лутше всех«. Москаль, німець, англієць родяться з правом любити свого тата, маму, сім'ю, свій народ. Але українцеві до цих природних почуттів зась. Для мільйонів українців, що люблять свою землю з Києвом, Дніпром, Дністром, Тисою, Кубанню і зі своїми предками, що напували її своїм потом, що захищали її своєю кров'ю, Москва ще від часів медвежошкірого Петра видумала сніжну смерть в сибірських нетрях. Для українця має вона сьогодні слова шовінізм, буржуазний націоналізм, запроданство і вислідну — МГБ-Сибір. Українця заставляє вона силою любити свою заржавілу душу. »Вдавай, а любити мусиш!« Така діалектика ніде в світі не прийнялася, тільки в Москві. Така й вивернена її душа. Там розсудку немає . . . Такому москалеві еди-

ний лік — московська дубіна. По лобі його! Це найуспішніший успіх. Тому й «дубіну» видумав був московський революціонер. Може московське дно інше, але чом той нарід — таке послушне знаряддя свої вельмож? Московська держава — це не тільки закала України, але й Європи, цілого світу! Он Америка за 200 років громадянських свобод як дигнула цивілізацію вперед! А Москва 600 років сіє тільки трупи й трупи... Вже 600 років. Та ж ці черв'яки живляться гнилизною і сьогодні ще й напускають тієї гнилизни цілому світові! Московське дно, чомусь того не добачає.

А з гончарами, це грізна українська трагедія. Це яничари. Він і москалі — це вже «ми». Москаль каже рвати на шкamatтя українську душу і тіло, і такий Гончар рве. Потім повзе, гнеться в три дуги перед москалем і запитує ласкавенько: «А чи, бува, не замало, товаришу Нікітка?» — «Да Олесь, — поклепав Нікітка Олесь по плечу. — Можна ще по-сильніше. Дамо медалю і хорошо пошаматять». Заричав від щастя Олесь. — Його, саме його Нікітка поклепав по плечу! — Вискочив Олесь від Нікітки, вишкірив свої ікли, що йому виплекала Москва, і просто між свій народ.

Грізна наша трагедія — ото яничарство. Москва вихапує з українського народу що здібнішу молодь, бреше їй про всякі московські нісенітниці, запалює її московським духом, заціплює московським сказом, а потім її, як скажених собак, нацьковує на її власний український народ. Так, багато нашої молоді пояничарилось — оті комсомольці, стрибки, партійці. Так, це найчорніші плями на душі нашого народу.

Зразу думає собі такий юнак: «Е, надоїла вже мені большевицька впертість. Не дають мені спокою з тим комсомолом ні вдень, ні вночі! Хіба я щось пошкоджу комусь тим, що підпишу заяву вступу?» Підписав і починається. Зразу тільки збори і шкалювання на зборах, отім невеличке завдання — допомогти, наприклад, малювати заклики, потім, якщо це на селі, піти і пригадати колгоспникові про завтрішню роботу, а в місті — скликати десять хат на сходинах. І покотиться так, і покотиться щораз глибше. Як же буде отягатися, тоді — МГБ, шантаж, загроза тюрмою, Сибіром і так далі. Зломлять його волю. Юнак скочуватиметься аж до агента, доносителя на своїх рідних братів, а потім до партійця, аж до скаженої собаки. Його гризе національне українське сумління, та щоб втекти від крику власної душі, тікає до москаля і хапається за московську соломку.

В нас, на старшинській школі «Олені» в 1944 році, був осетинець, поручник Кацо. Його — малого сироту захопили були большевики в свої руки і виховали. Скінчив большевицьку старшинську школу, на фронті попав у німецький полон. Втік і пристав до нашого руху. Всіх дивував своєю запеклістю в боях з німцями і большевицькими партизанами-колпаківцями. А що виявив ще й значні здібності і знання військової тактики, призначили його старшиною-вишкільником до нашої старшинської школи. Не просякла до його душі за два роки наша ідеологія — «воля народам», валити Росію в ім'я свободи для поневолених народів. Перекотився большевицький фронт, прийшло в терен большевицьке управління і Кацо втік до большевиків та ще й навів большевиків на табір. Він же не москаль. Він бачив на Заході інше життя, може і чув там про свободу людини і народів. Він попав у вир української боротьби за свободу. Він певно поміж українцями пізнав, що це за огидна потвора ця

Москва в нинішніх часах. І що його потягло до москалів і Москви? Муху, що вигодувалася на гнилизні, надить завжди задух гнилизни, хоч би тут неабиякі пахощі доброї їжі розносилися. Яничари це страшна погань у XX-м сторіччі. Це власне Москва відгребала в турків, а за допомогою сучасних виховних наук поглибила. Оце саме ті, «лампочки», «літаки», «радіо», «парова машина», що їх винайшла Москва. З яничарами вибирається вона на підбій світу.

— Але на підлоті, як босий на леду, кожний мусить карк скрутити. Скрутить і Москва! — вигукнув запальчиво Шалапут.

— Може яничарів Москва виховує, що і не свідомі якого вони роду. То чи їх можна поставити на рівні зі зрадниками? — запитав Пара.

— Це власне ніщо інше, тільки зрадники свого народу, — підтвердив провідник. — Такий Гончар, такий комсомолец чи істребитель, такий партієць — вони всі свідомі того, що походять з української крові. Вони говорять, вони пишуть українською мовою. Кожний такий зрадник свідомий, яких огидних злочинів на наказ москаля допускається він день-у-день на своєму народі. Він бачить, як народ опирається, як бореться за своє, як гине мільйонами; він бачить як москаль топче українську душу, як замкнув народові уста і тисне його до землі, як мільйонами викорчує його з рідної землі — він все те бачить, а нависоки помагає. Він чує, що це все зло, що цілий світ репетує проти дикунства Москви, та все таки за медалі і за нікітчине поклепання реп'яхом держиться ведмежої шкури. Тим підліша душа гончарів і йому подібних.

— Друже провідник, вечеря на двох готова, — перервав Гук. — Чи подавати вам?

— Будь ласка. Але може в трійку засядемо до казанка, швидше пройде черга для всіх. Як хто буде голоден, то вдруге зачнемо. — Присів Пастушенко до дружини і попросив Нечипайла на третього.

Пара до ватри докинув хмизу таки спору купу.

— Як ватра, то нехай буде ватра! — ніби на виправдання своєї роботи додав Пара. — Тепер вона не варить вечері, то нехай високо нам палахтить. Хай робить «дух» у нашій хаті!

— А ще, правда ваша, друже Паро, — їдачи став далі ще продовжувати свою думку провідник, — забирають москалі і немовлят чужих народів. Забрали так еспанських і грецьких дітей і виховують у себе. Їх приготовляють до майбутньої гнилої роботи між іншими народами.

— Але ви говорите, друже провідник, а не їсьте, — перебив йому Нечипайло, — ми з'їмо, а ви будете голодні.

— Нічого, їдьте. Буде ще друга черга. — Майже несвідомо набрав ложку кулеші і став далі продовжувати. — Між українцями часто вбивають батьків, або вивозять у безвісті, а немовлят грабують у Московщину. забирають теж немовлят-сиріт з каторжних таборів. Тих дітей виховують по своїх яслах на москалів і ними збільшують силу московського народу. Це теж московський винахід у XX-м сторіччі!

Ватра трискала силою. Затріпотіла і затріскотіла. Начоси полум'я замиготіли один перед одним. Як би переганялися, хто скорше і хто вище. От космик підскачить, лизьне смеречаної гіллі і знов

униз, от другий і третій. Що за перемоги, що за поспіх! Ясне, тепле життя. Бо рух — то життя. Осьдечки купа ріща лежить, тихо, спокійно, ніби смерть. Ось візьмеш трошки тієї смерти, долучиш до ватри, і знов рух, тепло, що гей! Ватра припекла.

— Ей, брїи, май дуже ватра лоскоцьи колючкома по траві! — піднявся Гирло. — Нема ради, мусай взад!

За ним, як на команду, всі відсунулися трохи даліше. Теплінь гладкими, ніжношовковими рученятами стала гладити своїх гостей по обличчі, по вухах, по руках. А далі тихесенько взялася засновувати шовковими нитками очі. Тихо, непомітно прилягали голови одна по другій до чатини і засипляли. Тільки Гук підсичував ватрі їжу і для друзів готовив їжу. Будив, годував і відсилав кожного на постіль.

Десь по півночі Черемха важко застогнала і поворохнулася. Черговий Борис, докидаючи хмизу до ватри подумав: »Мабуть сниться щось Черемсі«. Та ні, стогнання дужчає.

— Що вам друже Черемхо? — запитав.

— Мабуть шлунок у мене болить, — простогнала. — Болить, що місця собі не маю.

Від тієї розмови пробудився Пастушенко.

— Що тобі, що тобі, Черемо?

— Болить у шлунку, під грудьми, корчі... Може це від грибів? — ледве стогне Черемха.

Вся сім'я стала на ноги.

— Друже Паро, маєте в аптеці які ліки на шлункові болі? — запитав Пастушенко.

— Ні, друже провідник, — відповів Пара. — Є тільки аспірина, кальцекс, порошки проти голівного болю, і все.

— Може на очищення що є?

— Нема, друже провідник.

— Якщо б від грибів, — розважає Нечипайло, — то ще хтось з нас захворів би. Всі ми цю саму страву їли. Ні, не гриби в цьому — причина.

Безрадно друзі опустили голови. Нічим поратувати. Наметками накривали друга Черемху.

Може вгріється, та полегшає.

Сідали коло ватри, та прутиками віднехотя і безцільно підштовхували вуглики, то повертали голови в бік Черемхи.

Пастушенко не відступав від дружини. Голову її положив на свою ліву руку, правою горнув до себе.

Черемха в'ється в болях. Затиснула зуби, щоб ні стогону зі себе не видати. Та тіло само пручається. Деколи вона тільки боляче, люб'язно прошепче.

— Йой, Степаночку...

І далі пручання...

Волею перемагай біль, Любо, — натискає кожне слово Пастушенко, ніби силуючись своєю волю спрягти з Черемшиною проти цього болю. — Медицина і такі ліки визнає...

Довгі і важкі хвилини слимаками повзли в лісову темінь. З темного лісу набрив важкий тягар, розклався навколо по смереках і зляг на повстанські душі. Давив їх донизу. Навкруги сумного ба-

гаття курили, і дим сумом снувався довкола їх зажурених голів.

Та болить в його серце й голова,

Помирає чумаченько, а роду нема...

Десь ні звідси, ні звідти навіялися Борисові на думку важкі слова й протяжна сумовита мелодія. Що не відганяє їх, що не стрясає головою, а вони вперто, впертіше всвердлювалися в його душу.

— Друже провідник, — підступив Нечипайло і поволі воліче слово за словом, — а може це болі матері, що настає?

Провідник підняв бистро голову і вп'явся очима в Нечипайла.

— Не час би то ще.

— Нинішній хід такий зразу нагальний, а потім такий важкий, а до того майже цілий день... А перестрілка... Не може це все разом вплинути на тіло і на духа? Надмірне перевиснаження...

Пастушкові зв'язався вихор у думках... — Може й так. І що тут чинити б?

Ні, він у тому ділі не свідомий, ні його друзі, ані сама дружина. Став основніше розпитувати дружину про біль.

— Може й так, друже Нечипайло, — розвів безрадно руками.

— Гей, друзі, чим хутше води загрийте! — звернувся Нечипайло.

Пастушенко з Нечипайлом стали радитись над тим, на чому обидва не знаються.

— Знаю тільки, друже провідник, що при цій помочі треба вважати дуже на чистоту, бо бувають часті отруювання крові.

— Паро, півголосом гукнув Нечипайло, — злий, а навіть вимий кольтонською водою ножички і переведи їх через вогонь. Кусень білої нитки замочи також в кольтонську воду і висуши при вогні. А ви, друже провідник, добре вимийте руки. Будьте доброї надії. Наші трипільці не мали сьогоднішніх лікарів, а розвели на славу наш рід! Природа і життя — це щось величне і незбагненне!

Просувалися важкі і напружені хвилини. Притишком пирскала невелика ватра. Схвилювання злягло на мідяні обличчя. Стогін Черемхи клався коло неї.

Світла! — затурбовано подав Нечипайло.

Підсілили ватру. Блиск оповився довкола смерік, заметушився по смеречаних відземках і по землі.

Просувалися важкі й напружені хвилини.

Почувся лагідношовковий звук. Життя прийшло!

Заворушилась сім'я. Вмить пощезали і невидний тяжкий тягар, і напруга, і схвилювання, і лінівні хвилини...

— Загрити ще казанок води — гукнув весело Нечипайло.

Воду загрили, і білу сорочку на пеленки подерли і обмили козака-повстанця. І в пелени, і в светер, і в наметку обвили, та перев'язковим сувійчиком вповили і матері звернули:

— Оце сина вам звертаємо, і від щирих сердець здоровимо! Ваш син зродився вольним, не рабом! Зродився в українським вертепі, де ще мерзка большевицька нога не ходжала і землі не збруджала. Ваш син зродився у вирі боротьби за волю! Благословляємо його шлях: »Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за Неї!«

Передали українській матері сина. Мати ослабленою рукою зробила хрест над своїм сином і приклала свою голову до голівки.

— Син... мій син...

Щось нового в серці матері зринуло. Зринуло і послувалося тендітною ниткою в майбутнє. Матерня любов... замріяла... і заспівала... нечутною і невидною думкою, заспівала повстанської колискової:

Ти зростає міцним, завзятим,
Ми здобудем тобі волю...
А не верне мама з татом,
Ставай, сину, ти до бою.
Люлі, люлі, мій синочку,
Спи повстанська дитино...

Благословилося на світ. Заснула мати, син заснув, друзі поснули, лиш черговий чував, і провідник-батько не дремав.

— Друже Мурах, свитає, погасить вогонь... Підшукайте в лісі дві воринки з-на два метри довгі. Ось наметка, її кінці поприв'я-зуйте до воринок. На всякий випадок, хай будуть носилки. Потім станете на стійці у віддалі яких десять метрів.

Сонце спиналося на дибки і підносилося понад Воронячий верх. Табір важко заснув. Вчорашній день і ця ніч притолочили всіх їх важким сном. Вже Гирло на стійці повертав головою на всі боки і зорив...

Пробудився малий повстанець і заплакав. Заворохнулася мати, зірвався батько.

— Лежи спокійно, Любо! Тобі ж щонайменше одну добу навзнак лежати і ні ворохнутися. Я заколишу.

Та синові голосу прибуває і дужче береться голосити.

— Переповий, — ледве подала мати. — Певно якась неविгода йому... — Переповив батько, колише злегенька, та син не вгає...

Що це? Якись постаті мигають поміж смереки. Там і там... Гирло напружив зір: так, большевики йдуть розстрільною. Дав постріл.

Табір вмить зірвався на ноги. Прискочив Гирло.

— Большевики підходять зправа.

Пастушенко миготом зважив положення і терен. Верх стрімкий, зо 50 метрів на ліво — неширокий зруб. Далі молодий ліс. З права і просто вниз — долина і потік.

— Дружину на носилки! Напряма через зруб! Чвірка Нечипайла заслонює відступ! — скомандував Пастушенко.

Пастушенко, Шалапут, Гук, Борис вхопили носилки і рванули вперед.

Чвірка дала чергу, щоб спинити ворога. Заклекотів ліс від олов'яного дзижчання. Нечипайло з друзями відступають від смереки до смереки, пильно слідкують за рухами ворога. Півколом підбігають ворожі постаті поміж смереками. З одного і другого крила відірвалося по двох і скачуть вперед. Видно до зрубу правцюють.

— Друзі, стріляйте влучно! Використовуйте кожний прозір у лісі на большевика! — подав Нечипайло. Оглянувся за провідником. Вже в зрубі. Поволі відступають Нечипайло з друзями і шлють постріли за пострілами. Большевики наближаються. Нечипайло з друзями опинився перед зрубом. Залягли.

— Мурах, стріляй вниз, щоб на зруб не впустити. Пара — вго-

ру, ми, Гирле — наперед себе в ліс! — холоднокрівно ділить роботу Нечипайло. — Відстань між нами по 5 метрів.

За цей час друга чвірка продиралася малинниччям. як у стоячу воду завглибшки по пахи, залізли в захаращений простір. Всяке пруття, приземні батоги, малини обвиваються довкола ніг і цупко припинюють. Задні з носилками стали на камінь, передні бурхнули в якусь заглибину. Від шарпань, наглих рухів то вгору, то донизу дитина стала заходитись від плачу. Мати без сил, ледь-ледь підвелася на бік, груддю своєю втищує дитя. Не помагає. Кулі запінькали понад їх голови.

— Ще трохи, друзі, ще, ще! — додає сил собі і друзям Пастушенко. Грубезна і довжезна колода, що заросла пруттям і малинами, протяглася впоперек. Ніяк виминути. Через неї напрям. Передні кінці носилок сперли на неї. Пастушенко на череві миттю плигнув і опинився по другім боці. — Перелізайте, друже Гук!

Раптом від краю зрубу, де Нечипайло спинював напір, понеслися: »Слава Україні!« і зараз — вибух ручної гранати. Пастушенко глянув туди. Тільки клуб куряви наставився до сонця. Зрозумів — мабуть Мурахів голос.

Втім згори зі зрубу сипнулися черги. Пастушенко відрухово пригнувся. Гук впав до землі. Впали носилки з Черемхою, що їх піддержували Борис і Шалапут.

— Ой! — зойкнув Борис. — Рука!

Шалапут повалився в малини.

— Друже Шалапут, друже Шалапут, — ніби будив його здалека Пастушенко.

Борис присів коло Шалапута.

— Шалапут убитий! — подав Борис.

Пастушенко оглянувся. Гук лежить у малинах. Потьмарився світ Пастушенкові. Майнуло через думку: »Дружина на МГБ... торттури... син... яничар... москаль...

Вихопив з кабури пістоль і в голову коханої дружини — один, і в любого сина — другий постріл...

Прискочив Гук з криком:

— Друже провідник! Україна... Ваше завдання ще не викінчене! Он два большевики продираються до нас!

— Вогонь! — скрикнув Пастушенко.

Пастушенко з фінки, Гук з десятизарядки післали цільні черги. Заревли вгорі два вороги.

Пастушенко перескочив через колоду до Бориса.

Беріть, друже Гук! — і перекинув йому через колоду десятизарядку. Припав до матері і сина.

Гаряча любов пригнула матірню голову до синовій і застигла на гарячому сонці.

— Любо, сину! Дорогі! — скрикнув Пастушенко. Я... — увірвався голос і застряг десь у кришталевих глибинах Пастушенкової душі.

Припав поцілунками до їх обоїх... Відірвався, вхопив Бориса під здорову руку і потяг через колоду.

— Відстрілюйтесь, друже Гук!

То лізли, то повзли, то падали, то вставали...

Молоді смереки своїм густим віттям обняли трьох друзів, стулилися і закрили перед ворогом.

— Друзе Гук, ви ранений? — запитав Пастушенко.

— Ні, тільки торба подіравлена.

— А я думав, що ви вбиті, тоді, як впали ви в малини.

— Ми були в збитій купі. Іванам легко було в нас ціляти. Посипались черги. Того й заляг я.

— Як ваша рана, друже Борис? — запитав Пастушенко.

— Дістав нижче ліктя. Сильний біль чую. Мабуть кість покритшена. Рука без влади.

Роздягли. Розривну дістав. Завинули. Борис взявся тесати дощину для руки.

Провідник сів і вперся душею об гущу смеречану. Хтось вид його на чорно підмальовував... Хтось заїхав плугом і виорює борозни на його обличчі, глибокі, ламані, чорні, попід очі, по лиці, по чолі...

— Щось то діється з нашими друзями?.. Друзі, завтра вранці підсунемось... Може клятий ворог не знайде і не заграбує наших дорогих... Похоронимо...

Рвучко встав.

— Але на ідею нема зброї!.. Не вб'є нам її Москва! Йдемо друзі! Як сонце, ясніє перед нами українська душа, український народ. Для нього наша ідея! Для нього ми! Етика нашої підпільної зброї інша, як етика воєнної зброї. Москва — динозавр, та ми — муравлі. Ідемо вдиратися на лоб того великана, вдень і вночі. Ідемо всвердлюватися, всвердлюватися в його мозок, в його очі, вуха. Всвердлюватися, всвердлюватися, аж він вивернеться і протягне свої лапи. Ми засвятуємо над ним. Мусимо! Заживе Україна!

— Україно, мою трагедію складаю тобі в жертву! Ви, майбутні, збагніть мій струс! Чи міг я інакше?

Сонце злилося з українськими просторами у величню Україну.

В горішніх блакиттях розпластав свої дужі крила беркут і заширяв, закружляв...

Сонце і Україна...

Лев Т. Орлигора

МАТИ

На світанку виходила сумно
з села

В чисте поле синів зустрічать...
В невідоме дорога широка лягла,
В невідоме хмарини біжать...

Тільки виють сердиті на місяць вовки,

Телеграфні ридують дороги;
Вігерець заплітає рідненькі стежки,
Ні, напевно вже їм не прийти...

І молилась до зір на холодній стернаї,

І стискалося серце її...
Деся край світу сини на якутській землі

Вже рахують години свої...

О, пошли, милий Боже, їм силу таку,

Щоб орлами вернулись вони...
І заплакану бідну матусю свою
Привітали, як квіти весни!

* * *

Борис Антоненко-Давидович

Смерть

(3)

З-під старих, пожовклих, де-не-де заляпаних кавою сторінок, таких знайомих із далекого дитинства — «Родіни», «Вокруг света», «Ниви» випливали спогади. Вони асоціювали з безліччю днів, таких затишних і запашних. Ці журнали немов щоденник. Наївні, трохи дурнуваті, але такі прості, такі близькі, такі свої, як те все, що було, що вже ніколи, ніколи не вернеться. На такі ж самі малюнки дивився покійний батько, дивилась мати, що невідомо де тепер, як і чому живе ще й досі, дивився, нарешті, він сам. Дивився тоді, коли амплітуда життя вимірювалась гімназіяльним табелем, коли життя бігло певно, безтурботно й весело, як санки після пороші...

Горобенко допізна роздивлявся в журнали й серед пороку книжок тихо, без каяття, без самоосуду яструпились його дитячі спогади.

Одного вечора, покидаючи кімнату, він з острахом згадав, що все ж таки рано чи пізно, а книжок тут не стане. Прийде час, і їх розтягнуть по бібліотеках, рознесуть по школах, розкрадуть — хіба може що вцілити від цієї «загальної руїни», від того велетенського незримого плуга, що вперто оре останні облоги минулого!..

І стало боляче за книжки. Це ж вони — останнє «речове», що тріскаками перелетіло через піну, уступи й хвилі порогів революції. Це ж вони тільки можуть потаємці, в чотирьох стінах похмурої, вогкої кімнати розповісти так багато, багато! Тільки вони...

Горобенкові несвідомо хотілося якомога довше вдержати книжки в народі. Він не нагадував про них нікому, а тільки старанно привозив до цього капища все нові й нові.

Позавчора він повісив на дверях власного замка, а сьогодні, крім того, підпер двері лавою.

VII

Уже сутеніло, коли Горобенко повернувся додому. Він хутко роззувся, швиргонув у куток брудні чоботи і тільки що хотів розтягнутись на ліжку, як у двері постукало.

— Увійдіть. Хто там?

Двері тихенько одчинила Параска Федотовна, а за нею з вечірнього присмерку виглянула чиясь сива голова.

— Іздесь до вас прийшли, — вона знову зникла за дверима, щоб дати пройти до кімнати сивій голові: — Пожалуйте, вони вдома січас...

Кость Горобенко накинув френча й ступив до дверей.

— Можна? Спасибі... Дозвольте, Конstantинe Петровичу, до вас з проханням... Впізнали мене? Я, бачите, до вас у одній справі...

Кость не впізнав його одразу. В сивому, мохнатому волоссі, в перев'язаній носовою хусткою щоці і, нарешті, в похиленій напе-

ред, якійсь занадто нужденній, мало не жебрачій, постаті — його годі було пізнати.

Кость присунув йому дзиглика й хвятькома глянув у лице.

— Прощу сідати.

— Спасибі, спасибі... — Його спина зігнулась ще більше, здавалось, від неї ось-ось одваляться руки, покотиться геть собі голова, і його ноги полохливо затупцяти на одному місці, коли він грузко сів, підмощуючи під себе старе пальто. — Захворів, знаєте: зуби й печінка... Ви мені вибачте, що я вас, Конstantине Петровичу...

Горобенко підозріло нашорошився. Чого прийшов цей колишній купець, брат того вихриста купця, що держав його рідну тітку? Він так само вихрист і, очевидно, така ж сама наволоч, як той.

— Так тут, Конstantине Петровичу, одне діло, але...

Горобенка неприємно вразило це величання по-батькові. Раніш, коли він зустрічався з ним ще гімназистом раз на рік у тітки на іменинах, цей купець кидав йому з милости дві-три слові, називаючи тільки «Костиком». Підлабузнюється тепер чогось... І Горобенко нашорошився ще більше. Він з прихованою огидою подивився на дрane, зовсім непотрібне вліті пальто його, тремтячі скарлючені пальці й сухо промовив:

— Я вас слухаю, прощу.

— А ви все ще й досі — по-українському... Пам'ятаю, як ви колись у Варвари Миколаївни декламували Шевченка... »Бють пороги«, чи як воно?.. ха-хе... — Старий запобігливо засміявся штучним дрібненьким смішком, і це вже зовсім розсердило Горобенка. Цю родичівську фамільярність і всякі там спогади треба вести. Він різко перетнув його смішок:

— Це ви обличте. І Варвара Миколаївна зовсім ні до чого. Що, власне, вам від мене треба?

Горобенко запустив розчепірені пальці в чуба й рішуче подивився старому в вічі. Але старий зволікав. Він усіма способами хотів відтягнути те найголовніше, по що він прийшов сюди, до цього проклятого від усіх порядних людей міста більшовика, який був колись звичайним, тихим гімназистом.

Старому хотілось зробити якусь словесну підготовку, розм'якшити шкіряне серце комуніста, показати йому всі дірки свого удозтва, довести йому, що він тепер уже не купець, а такий самий пролетарій, як і всі, спробувати ще бренькнути на родичівській струні — допомагають же інші комісари своїм родичам від усяких реквізицій та вселень. Старий злякано проковтнув останню трель смішка й засипався на стільці. Потім винувато й принизливо, як собака перед ударом хазяйського нагая, розтягнув на зморщеному лиці лагідну усмішку:

— Вибачте, вибачте, Конstantине Петровичу... Це так якось к слову прийшло, — минулі часи, знаєте, згадалось... Все воно ще, здається, так недавно було... і тьотя ваша, батько...

Від столу, що біля вікна, зачувся грубий нетерплячий Горобенків голос:

— Я не маю часу вас довго слухати, кажіть про діло.

Старий зовсім розгубився й з одчаю раптом просто, без манівців і нятяків перейшов до самої суті.

Горобенко, схилившись головою до столу, нетерпляче дивився з-під краю долоні на перев'язану щоку. А старий уже жестикулював руками і верз таку знайому вже й остогидлу мороку про піяніно.

Ага, в нього реквізувала наросвіта піяніно? Прекрасно. Так і треба. Він, розуміється, хоче, щоб піяніно повернули назад. Його Оля в консерваторію хотіла колись поступити. Звісно, звісно... Він просить, щоб Кость, власне, оцей солодкий на його вустах — «Константин Петрович» поклопотався за нього в наросвіті... Він же комуніст і, дарма що далекий, а все ж таки родич йому. Він благає пожаліти його: це ж піяніно остання втіха. Дещо з речей забрали в них, дещо довелося попродати, щоб якось жити далі, а піяніно — Олічка ж так чудово грає... Голос старого тремтів і зворушливо хрипів; коли б не присмерк, що майже зовсім заволік усю кімнату, то, певно, на його очах можна було б побачити сльози.

На мить щось схоже на жалість заворушилось Горобенкові в грудях, але зараз же це згасло й перейшло на ще більше обурення. Він устав, поклав долоню на стіл і категорично промовив:

— Ви надаремно все це мені кажете. Піяніно одібрано у вас правильно. Інакше й не могло бути. Я так само зробив би на місці наросвіти.

Старий тріпонувся на стільці й похашцем, оскільки це дозволяли йому кволі, скарлючені ноги, встав і собі.

— Константине Петровичу! Я вас прошу! Будьте ласкаві!.. Простіть...

Від цього останнього «простіть» Кость зашарівся. «Простіть?» За що? За те, що сволочи наживались раніш. По Нижніх-Новгородах, Казанях та Харковах вештались з ярмарку на ярмарок, щоб зайвого карбованця вилупити! Може «простіть» — за гордовиту тітку, що воло одростила на вихристових баришах? Або за приниженого плазуна батька, що нишком мріяв, мабуть, зрівнятися із сестрою в достатках? За це — «простіть»?

Горобенко засунув у кишені штанів руки й широко розставив босі ноги.

— Невже, громадянин Полтавський, — він умисно уникнув імени та по-батькові і «громадянин» сказав поволі, з притиском: — неville ви, справді, гадаєте, що я буду боронити буржуазію, хоч би навіть і родичів мого батька?

— Ну, яка там «буржуазія»! Ви ж самі бачите, як нам тепер приходитьс'я... — Старий похопився й знову пустив у голосі сльозу:

— Константине Петровичу, ви вже допоможіть нам...

— Кажу вам рішуче, що цього ніколи не може бути. Розумієте? Я — комуніст! Невже ви цього не знали?...

Старий подався наперед і простер до Горобенка руки.

— Я розумію, звичайно... Ви переконані... За ідею свою, так би мовити... Але...

Старий запнувся, сьорбнув носом повітря й прудко поліз до кишені, намагаючись по шву пальта своїми тремтячими пальцями туди дорогу. Горобенко здригнув і від несподіванки аж ступив назад. «Хоче дати гроші?! Хабаря?...»

Він майже крикнув:

— Слушайте, вийдіть, будь ласка, з моєї квартири. І взагалі раз і назавжди прошу вас припинити ці візити. Для розмов є установа...

Старий видобув із кишені брудну, засякану носову хусточку й витер нею заплакані очі. Потім мовчки, гулко стукаючи своїми шкарбунами по підлозі, він вийшов зігнутий із кімнати.

Перше, ніж він доплентався до порога, в коритарі, за дверима щось рипнуло й зашуршало. То поспішала до себе Параска Федотівна, що пожадливо, затаївши дихання, підслуховувала коло дверей їхню розмову.

VIII

Секретар наросвіті занадто вічливо схилився до завідувачевого крісла й поклав на стіл протоколи. Він зробив це так тихенько й обережно, ніби боявся, що протоколи можуть розсипатись, як той цяцьковий, картковий будинок.

— Прошу, Іване Йосиповичу... Це все засідання педради. Ви, пробачте, — вони ще російською мовою, але знаєте...

Голос у секретаря набрав тону інтимності і сховався до нашіптування: »Цей наш педтехнікум — взагалі того... Його доведеться підтягнути. Старий елемент усе залишився, спеці...« — Секретар на виправдання педтехнікуму розвів долонями і скорчив гримасу.

Іван Радченко неохайно почав листати протоколи, не помічаючи секретаревого старання. Він хутко бігав по рядках своїми прищупленими короткозорими очима, і за кожною сторінкою з його великого рота вилітали гомінки зауваження:

— ... Буза!.. Яке може бути »матеріальне становище педагогів« на засіданні педради?!.. І знов ось наливають... А це що?.. Що за е-р-р-р-унда?!

Радченків голос неприємно тріщав у вухах і заповнював усю кімнату, ніби в приміщенні хтось роздирав надвое сухі соснові плахи.

Радченко швиргонув набік останній протокол і взяв олівця; потім раптом стукнув кулаком по столі і, не обертаючись до секретаря, запитав:

— Да... чуть не забув. А якою мовою викладають в технікумі?

Секретар переступив з ноги на ногу й побожно взяв у руки останній протокол.

— Це в них, бачите, Іване Йосиповичу, взагалі, не унормовано ще. Немає певної установки. Я ще товаришеві Кудрявцеву, як він завідував у нас, казав, що Ханова треба убрати... Він, узагалі, зовсім не на місці, а до того ж...

Радченко грубо перебив:

— Я питаю — якою мовою викладають? — і здивовано глянув на секретаря сірими водяними очима. Секретар зупинився на півслові, але зараз же опам'ятався й притихлим голосом відповів:

— Дехто з педагогів — українською, а інші ще й досі російською.

Радченко схопив телефонну рурку й кинув секретареві:

— Напишіть наказ: з нового академічного року до обіду всім педагогам викладати лекції по-українському, а після обіду — по-російському... Ясно? Кінчено!.. Товаришко! 1-15... Оргінстр? Слушай, Семьонов, у тебя, кажется есть...

Секретар зібрав протоколи й запитав несміливо в Радченка:

— Може краще написати, щоб усі по-українському? Їх, узагалі, треба нажати...

Радченко сердито подивився на секретаря, але нічого не відповів і бурмотів собі в рурку далі. Секретар під тим поглядом зів'яв і навшпиньки вийшов з кабінету.

Горобенко уважно вивчав Радченкове обличчя. Це обличчя жваво мінилось — брови, очі, рот, підборіддя і навіть волосся з вухами ввесь час рухались, — і через це здавалось, що перед Радченком — не телефонна рурка, а тут з боку з ним сперечається жива людина, або в іншому разі — це говорить сам із собою небезпечний божевільний.

Це не подобалось Горобенкові, але він ще пильніше почав удивлятися у Радченкове обличчя:

»Що за один цей Радченко?»

Це питання виринуло зовсім нелогічно, бо Горобенко з чуток уже знав дещо про нього.

Його прислано сюди з губернії — де він мав, здається, якісь зв'язки, приятелів і друзів. Радченко — з колишніх боротьбістів і, очевидно, що після ліквідації боротьбізму для нього зникли всякі національні попередження. Він має свою притаманну рису — скрізь і завжди робити галас. Ще що? Його звичка без церемонії нишпорити в чужих паперах і занадто голосно говорити видає його за людину незалежну і таки досить нахабну. Чого саме він опинився в повітовій глушині, — того ніхто не знає. Партійний середняк поставився до нього запобігливо, але обережно.

Радченком перестали безпосередньо цікавитись, його втягнули в колегію місцевих »Известий — Вістей Уездного Паркома, Исполкома и Профсовета«, призначили на завнаросвіти, привичаїлись не зважати на рипи й тріск його голосу і тільки на партзборах, коли Радченко виступав із словом, до президії йшли записки — додержуватись регламенту. Радченко ще тільки тиждень у організації, але він став уже »свій« за всіма його хибами, негативами й позитивами.

А проте, це все, власне кажучи, не важно. Є друге щось. Горобенко підпер пальцями скроню, прищулив очі і зрозумів:

Радченко має стати за рефлектора, що освітлюватиме його, Костеву, національну сторону. Це кумедно, дивно й смішно, але це — так. Поки Горобенко був тут один »за українця«, ця сторона не випиналась назовні, її можна було цькувати й нищити в самому собі. Але тепер, коли з'явився цей Радченко, що має здібність одразу у всіх стати »своїм«, — усе піде по-іншому. Радченкове перебування в організації буде екраном кожного Горобенкового руху.

Кость Горобенко тужно подумав: »як би було добре, коли б Радченка тут не було...« Він глянув на його вишкірені міцні, великі зуби й у думці додав: ... »коли б його не було взагалі, не існувало б зовсім« ...

Радченко гулко поклав на апарат рурку й присунувся до стола.

— Да... так ось, товаришу Горобенко... візьміться читати на учительських курсах укромову.

Горобенко потер чоло і стомлено сказав:

— Я не почуваю себе фахівцем, не можна ж виступати дилетантом.

— Що значить »дилетантом«? — Радченко підвів здивовано густі брови: — нам треба сюди послати хоч одного свого. На курсах немає жадного комуніста.

Горобенко хотів був іще заперечити, але Радченко стукнув, як звичайно, долонею по столі й не дав йому казати.

— Не посилати ж туди петлюрівця! Ясно? Кінчено. Договориється про години з Хановим.

Радченко нагинав на американський темп і боровся за швидкість.

Він хотів уже кудись бігти, але задеренчав телефон, і в кімнаті затріщало Радченкове »Алло!«. Рурка тріскотіла, але нічого не казала. Радченко вилаявся і кинув рурку на стіл. Потім схопив портфель та кепку й метнувся до загальної канцелярії. Коло дверей він круто обернувся й наспіх кинув Горобенкові:

— Да! Нам ще треба домовитись із вами про політосвіту на околицях... Чорт знає що таке — нічого не робиться!.. — І лаючись до себе далі, Радченко вискочив за двері. Горобенко вийшов на вулицю. Опівденне сонце розлило на вулиці задуху й лінощі, але Горобенко йшов задоволений, що навколо, з кінцем, стало тихо й не рипить в усі Радченків голос. А втім, зморена думка ще не могла одчепитись від Радченка й волочилась за ним. Ось стоїть цей Радченко на кущих ногах і вилупив баньки, готовий вилаятись... Кого це нагадає Радченко?.. Ага! дитяча казка про пригоди крокодила й хороброго гімназиста Ваню:

По уліцям ходіл
Бальшой крокоділ.
Он ходіл,
По-турецкі гаваріл,
А по-турецкі гаваріть —
Здесь воспрещается.

Справді, Радченко своїм довгим ротом, лупатими сірими очима з гостренькими чоловічками й непропорційним тулубом скидається на крокодила. Певно, його в школі так і дрили. Власне — в семінарії. Радченко ж попович. Та він навіть і не Радченко, а, як дізналась відкілясь Славина, — Вознесенський. Радченко — це тільки псевдонім. І то не дарма. Це від рада. Розуміється — робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

На розі вулиці Горобенко зупинився і глянув на годинника. Було вже на п'яту. Він звернув ліворуч у бокову вулицю й пішов гнилим дощаним пішоходом.

Перед ним несподівано виринув повітрокомісар Дробот.

— Здоров, сукин син!

Дробот навзмах ляснув своєю лопатою-долонею об суху Горобенкову руку, і з його одкритого рота пахнуло самогоном.

Горобенко в першу мить не збагнув причини Дроботової фамільярності і навіть зупинився. Дроботова долоня ляскала його по плечі, і Дробот ні з того, ні з сього запитав:

— Чапаєш?

Горобенко посміхнувся.

— Валяй зі мною до Чернишова!

Дробот взяв Горобенка за лікоть і потягнув уперед. Його п'яне дихання трохи неприємно лоскотало Горобенкові праву щоку, але

йому раптом захотілось піти до Чернишова, і він навіть прискорив кроки.

У Чернишова вже гуло. Коли вони з'явилися на порозі оповитій густим тютюновим димом кімнати, присутні заворушилися. Миша Чернишов застиг у неприродній позі, ховаючи за заляпану скатертину кудись глибоко під стіл свою ліву руку, і похолов дивився на двері. Упевнившись, що, крім Горобенка й Дробота, більше нікого немає, він миттю змінився. Голосно зареготав і тріумфально витягнув з-під стола за шийки дві напіввипиті пляшки.

— Ну й гади! Ну й гади ползучі! Отак паніку нагнать!

Несторенко швиргонув чоботом на бік зім'яту доріжку на підлозі й зачепив виделкою хвоста від оселедця.

— Да, це дійствительно: походка в Дробота — чисто Кричєєв іде.

— Ну, а як Кричєєв, то що? — Горобенко почув голос Дружиніна і здивувався. Кого-кого, а Дружиніна він не сподівався тут бачити. Дружинін скрутив «козину лапку» й закупив. Його піднесенний трохи голос був незвичайно гострий: він був п'яний; Дружинін — п'яний? Але Дружинін наче догадувався про Горобєнкові думки, хоч і не дивився на нього. Він сказав до Несторєнка:

— Що мені Кричєєв — настоятель, а я монах, чи що? Да, люблю випити і пішли б вони всі...

— В програмі нашої партії немає, що самогон не можна пити! — захіхікав Миша Чернишов, але Дружинін перебив його:

— Не в тім річ. Я тільки ось про що: не брєши. П'єш — говори, що п'ю! А не ховайся, сволоч, із пляшкою під столом! Від того, що ти випив своє — шкоди не буде. Але шануйся, потому інакше ти...

Миша Чернишов радісно вставив:

— Інакше ти — гад ползучий!

— Солов'я баснями не кормять, — загудів густим басом Дробот і налив собі півшклянки. — Я, брат, сьогодні перші триста пудів разьворстки з Михайлівської волости вижав.

Дробот перехилив шклянку й, не моргнувши, випив.

Потім обтер підстрижені біляві вуса і сказав чергового продкомівського дотепа:

— Із пальца хлеба не висосєш, — викачай його із кулака!

Дробот поклав на коліна свого товстого, набитого паперами портфєля й заходився рвати руками оселедця.

Несторєнко підсунувся до Чернишова й повернувся до перерваної розмови:

— Так я все ж не понімаю: як це Маркс може наскочити на землю? Такого ж, сколько земля существует, зроду не було.

Миша Чернишов умісне виправив:

— Не «Маркс», а «Марс», Несторєнко, — планета така. Розумієш?

— Ну да, я понімаю, що планета, только для чого ж їй на землю летіти?

Горобєнко сам до себе засміявся. Але зараз же похопився й посерьознішав:

— «Це страшєнне міщанство — сміятись із неписьменности людини».

Несторенка щось турбувало з Марсом, і він далі допитувався в Чернишова:

— І що ж це — впаде і може знищити усе?

Миша Чернишов ще з тих часів, коли він був за учня в друкарні Повзера, мав загострений потяг до всього надзвичайного і неприродного. Його вабили людські й тваринячі потвори з багатьма ногами, двома головами, одним оком або й зовсім без очей, сім'яські близнята, жінка з бородою. Миша Чернишов страшенно цікавився колись, чому комета Галлея так і не стукнулася, кінець-кінцем, із землею, як це припускалося. Власне, комета Галлея і розчарувала його. Через це Чернишов не вірив тепер у Марса, одначе перед Несторенком він розводив найсумніші перспективи.

— Да, брат, Марс це тобі не фунт ізюму. Ти тільки подумай, Несторенко: летить тобі, скажемо, ота штука, разів у тисячу більша від землі, раптом — бац! І ніяких іспанцев!

Чернишов пояснив це, стукнувши себе по лобі, і додав:

— О! І ні чорта тоді не залишиться...

Несторенко перепитав:

— Не залишиться?

Чернишов ображено відповів:

— А ти ж думав: спробуй лишень стукнути так!

Несторенко схилив на руку голову і журно замислився. Дробот обвів очима кімнату, немов шукав когось, і вередливо сказав:

— А чому це я Попинаки не бачу?

Миша Чернишов заговтузився на канапі.

— Чорт же його знає цього Попинаку... Він і хлопець, скажуть би, бойовий і з паркомськими в той же час крутиться...

— Єрунда, — авторитетно заявив Дробот: — Попинаку треба було притягнути.

Несторенко задзвенів під столом острогами і вирішив уставити до розмови і своє:

— Я бачив Попинаку сьогодні вранці з отим Радченком — їхали комхозівською бричкою.

Миша Чернишов раптом стрепенувся:

— От Радченка, товариші, треба було...

— Не люблю його — хлюст, — безапеляційно відповів Дробот, намазуючи шматок житнього хліба густим липовим медом. Чернишов завзято виступив проти:

— Абсурд! Нічого подібного... Це пока — парень. До нього треба тільки підійти. Але ось що цікаве... — У Чернишова знову прокинувся його нахил до всього неприродного, і він захоплено, трохи навіть таємниче вхопився за свого об'єкта.

— Хлопець, як хлопець, ну, тільки нещасливу руку на баб має. Подумати тільки — трьох баб перевів...

Несторенка це заінтригувало, він підсунув до Чернишова стільця і, витягнувши з коміра наперед невелику з чорним чубом і маленькими зеленими очима голову, запитав:

— То есть, як трьох баб?

Чернишов радісно пояснив:

— Структура в нього особлива. Поки ще вагітна його жінка — нічого, а як тільки нащот пологів починається, так і точка... У

Харкові на весні третя жінка в лікарні померла. Щипцями дитину мертву витягнули.

Несторенко знову задзвенів острогами і вражений промовив:

— Он воно як!..

Дробот їв, смакуючи мед. Він старанно жував міцними щелепами і злизував краечки, з яких поволі сповзали долу великі медові краплі. Одначе кілька крапель вислизнуло з-під язика, впало на коліна і тихо лягнуло об портфель. За хвилину це повторилось удруге. Горобенко помітив ці густі блискучі плями на тьмяній шкірі товстого портфеля й згадав про перші триста пудів розкладки з Михайлівської волости. Він зненацька подумав: «А цікаво, чи й мед беруть із пасічників у розкладку...»

Миша Чернишов пригадав Дроботу характеристику Радченкову і жваво закінчив:

— Нет! Хлопець, можна сказати, «на ять». Кругом шістнадцять. Хіба що на «мові» іноді балакає. Чернишов, усміхаючись, подивився на Горобенка, і за ним немов з команди, всі повернули туди свої голови.

Горобенко зникнув і не знайшов одразу що б відповісти.

Дробот утер скатертиною липкі руки і, пустивши до свого баса трохи інтимності, важко підійшов до Горобенка.

— Скажи, Горобенку, це правда, що ти в дев'ятсот вісімнадцятому розстрілював у Києві матросів?

Горобенко штучно посміхнувся, але твердо відповів:

— Ні.

Проте, піймавши скісний, суворий Несторенків погляд, він безсилий затамувати внутрішнє хвилювання, звернувся до Дробота: — Я не розумію тільки, що це за питання?

Дробот засунув глибоко в кишені руки й широко розкарячив ноги. На його масних вустах грала лукава усмішка.

— Признайся — було ж це?

Горобенко незручно задер до Дробота голову:

— Що за дурниці? Чому це раптом...

Дробот розсердився:

— А тому, що ти сукин син!..

Горобенко густо зашарівся і підвівся на ноги.

— Що це значить, товаришу?

Миша Чернишов став серйозно побоюватись сварки й через те поспішив устати з канапи й дійти до них.

— Що за волинка, не розумію! Ша! ти, гаде ползучий, сядь, — він жартома штовхнув Дробота, і той зарипів на стільці.

Миша Чернишов обернувся до Горобенка:

— Жени їх, гадів, у шию!... Ну, був колись за «самостійну», так що ж!

З кутка несподівано заговорив мовчазний і похмурий Дружинін. Через те, що він довго перед цим не озивався жадним словом, усі тепер уважно повернулись до його голосу.

— Що там розбирати — був, не був! Ну, а хоч би й був, то що, краще: чи те, що він наш товариш тепер, чи щоб він і досі залишився шовіністичним самостійником? Білісінських або зовсім чорних людей нема, брат; люди, як приглянутись, — побільше будуть сірі...

Ніхто не відповідав на Дружинінові слова, але напружена атмосфера в кімнаті одразу розрядилась і зникла.

Горобенкові хотілось щиро потиснути Дружинінові руку.

ІХ

Лекція на вчительських курсах мала початись о десятій, а зараз була тільки дев'ята. Це, власне, по урядовому — дев'ята, а насправді, за соняшним рухом — на шосту.

Щомісяця перекручували стрілки на годиннику, й годинник поволі втрачав свою силу колишнього адміністративного глагола. Люди одходили в далечинь віків і орієнтувались на сонце. На його чудовий, веселий схід і сумний, але не менше прекрасний захід.

Пожовклі і на лиці й на душах своїх, висохлі, як старий архівний папір, колишні урядовці, теперішні радслужбовці установ, уперше побачили сонце у всій його величній красі.

Ім бракувало хліба, піюна, олії, зуживалось останнє дрантя одягу, гомінкий порожній, як виточене барило, шлунок глушив їм думку, вони поволі втрачали все аж до останньої надії на якусь зміну, але сонця їм не бракувало. Сонця було повно скрізь. Здавалось, нова влада збільшила якимось способом день, стягнувши до мінімуму ніч.

І Кость Горобенко радів із цього. Він умисно йшов соняшною переією й по-дитячому виставляв під сонце непокриту голову. Сонце голубило чоло, волосся, ніжно пестило тендітними пальцями незримої руки щію за розстrebнeтими коміром, і під його промінням танули і сумніви, і муки, і печаль.

Тоді думка й тіло зливалися в одне гармонійне ціле, і знайомі остогидлі доми повітового міста, і люди, і увесь неосяжний невідомий світ видавалися крапцями. І не було в Горобенка на душі ні злости, ні заздрощів, ні підозри — у грудях несвідомо й непомітно виростало й заповнювало всі кутки його — одне прекрасне соняшне слово — любов.

Він його ніколи б тепер не вимовив, але він відчував його. Він відчував його вічну красу й невмирущість, і це давало йому радість. Є вічні прекрасні речі, перед якими, кінець-кінцем, схилялися на довгому шляху історії незліченні народи і схилятимуться аж доти, доки люди є людьми і земля землею.

Є масові злидні, зубожіння, руїна, насувається ось голод... Є свої власні, заховані болі, неприємності, невдачі...

Це є сьогодні, зараз. Але пройдуть роки, віки, тисячоліття — і їх не буде... Це зрозуміло — вкриються новими будівлями руїни, людство не раз переживатиме і злидні, і голод, і між ними загубляться такі маленькі й мізерні проти земної кулі, проти всього світу особисті болі й образи... Прийде час, і не буде України, не буде, може, націй взагалі, але сонце й любов будуть.

Це сонце! Це ранкове, вічно молоде, завжди бадьоре сонце!.. Чому, коли воно сяє так, як зараз, коли воно пестить одімкнену душу й розхристані груди — так раптом, так несподівано пригадується... Надія!

Ось його промінню чогось заманулось зупинитись на опуклому м'язі, що на щіі. Воно його гріє найбільше. Мов би стискає навіть.

Пригадав: цей м'яз колись любила Надія. Її рука, ця любя рука, що вже ніколи не підведеться з домовини, не раз гладячи його щію, зупинялась отут, на цьому м'язі. І тоді великі чорні очі, проїня-

ті, як і у всіх полудневих людей, прозорою тінню лагідної жури, зупинялись на його профілі. І тихо, мовчазно дивились пильно, пильно. Наче хотіли щось розгадати і, не розгадавши, пішли в могилу... Надя вмерла.

І Горобенко знову подумав, що це дуже добре. Навіть не тому, що вона була б чужою, безпартійною. Ні. Це на другому місці.

Ось що головне: жорна часу перемололи б те свіже зерно почуття, що виросло колись у них обох, і тепер їхнє спільне життя було б уже не п'яне вино, а сипке борошно, грузьке тісто, і — хтозна — може й половина... Тепер же Надя залишиться назавжди такою, як була тоді, в ті далекі, неперворотні дні. Надя вмерла, але вона житиме, як хороша згадка про першу дівчину, як чиста пам'ять про першу жінку, що він її пізнав.

Ця пам'ять житиме. Вона мусить жити, бо це — єдине в нього, що лишилось від минулого.

І це не обітниця його чоловічої незайманості, це не сантиментальне »до гробової доски« — це звичайне людяне й цілком реальне, але це все ж таки щось більше за них. Бо, певно, не можна забути першої пізної жінки, що перед тобою була дівчиною, а Надя ж, Надя...

Горобенко лячно подумав:

— Ну, що робив би я з нею тут, тепер, де ніби скасовано кохання і де ліжко заступає найкращі відносини статів...

І так само, як сонце відкись налізла незграбна біляста хмаринка, перед Горобенком раптом устала вчорашня, позавчорашня, тоготижнева реальна дійсність і реальні, як вони є, люди.

Він запитав самого себе:

— До чого воно йде?

Сонце розтопило хмаринку, й вона легким, розвіяним димком подалась у безконечні небесні мандри, а на Костевій шиї знову заграло з подвійною силою тепле проміння.

Тоді без міркування з'явилась, здається, давно вже готова, але забута відповідь:

— Ці люди, оці твої офіційні товариші — кращі, ніж ти думав.

Партія — це не арсенал святих. Але в тому й ефект, у тому її своєрідне місіянство, що із звичайнісіньких людей, тих людей, яким властиве і добре й лихе, вона творить нове, цілком відмінне плем'я. Більшовицьку расу...

Хто й коли міг відкрити широкому загалові Дружиніна? Цього простого, а zarazом і милого в своїй простоті Дружиніна? Як просто, по-людському просто, він розв'язав тоді в Чернишова проклятий морок підозр і недовір'я, що потай кублились над його, Костевою головою.

І хіба Дружинін один? Ні. Він — символ тих потенціальноїх Дружиніних, що десь іще ідуть, але колись таки прийдуть.

І потім Миша Чернишов. Він, звісно, »верхогляд«, п'яничка, і всі смертні гріхи над ним, без сумніву, тяжать, але він...

Це теж незрозуміло. Чернишов знає не тільки за »Просвіту« й філію Національного Союзу. Більше. Цей же самий Чернишов, працюючи колись за учня в друкарні Повзера, складав візитні картки його батькові. Навіть було раз... це, здається, в шостій класі гімназії — сам Кость здурю замовив у Повзера й собі візитні картки.

Горобенкові до болю стало неприємно від цієї згадки. Хотілось, навіть, застогнати, витравити якось із пам'яті ті наївні гімназійні візитні картки, що випікали тепер на живому.

Теоретично — Чернишов мусів би, принаймні, в пам'яті заховати до нього ворожнечу, клясозу ненависть. Адже фактично він був тоді пролетар, а Кость, хоч і несвідомий, але визискувач.

Але цього нема. Чернишов тепер його товариш. В нього навіть якась ніжність до Костя є. Що за »всепрощення«?

Перед Горобенком знову виплило це магічне слово: Партія. І чи не вперше він свідомо й конкретно почув себе членом її величезного, незвичайного колективу...

Горобенко все ж таки зарано прийшов на курси. Коритарами вже ходили парами, трійками й поодинокі молоді вчителі, обережно й припорошено снували нужденні фігури старих, колись статечних педагогів, але від цього не було в приміщенні шуму. Ці вчителі, що протягом довгих літ — хто вперто, а хто неврастенічно — боролись у класі з природним дитячим сміхом, криками й гамором, самі не вміли вже шуміти, вони тільки шаруділи. І Горобенкові було чудно проходити коритаром через цей тихий, мов суктій, натовп.

Цей коритар знав інші часи. Це ж будинок педтехнікуму, будинок колишньої його гімназії.

За якоюсь невідомою традицією лектори вчительських курсів і тепер перед початком лекції сходяться в »учительській«. Це переважно — старі гімназійні вчителі. Ось сидить пошарпаний трохи колишній лев міських панночок — учитель географії, красунь Борисенко, Кость кілька разів колись дістав від нього »пару«. Вчитель історії »Макарон«, що питав був гімназистів, »скільки лет продолжалась тридцатилетная война«, »Гусак« — Приходько, педель з української мови. Всі вони, як нужденні музейні пам'ятки якоїсь забутої епохи, залипились в »учительській«.

Ханов, як голова курсів, чемно ступив Горобенкові назустріч і, потираючи перед ручканням кулаки, повідомив:

— Ваша лекція, Констянтіне Петровичу, — за десять хвилин, але тим часом у нас невеличка, так би мовити, сімейна нарада.

Ханов — колишній директор з іншої гімназії. Горобенко його не знає. Ханов запобігливо ставиться до Горобенка — він комуніст, так би мовити, цап в овечій кошарі. Але з ним треба якось налагодити. Власне, його треба притягнути на свій бік. Це може бути навіть корисно: чому, скажім, учителям не видають білого борошна, а в продовкомі службовці одержали аж по два пуди!...

Ханов посмикав свою зеленувату, цвілу борідку й поправив окуляри в золотій оправі.

— ... Тут, бачите, як пайку, ми одержали чотири аршини мануфактури... Що з ним робити — на всіх не поділиш?...

— Розіграти в льотерію, — сердито буркнув з кутка »Гусак«.

Цибатий історик »Макарон« засунув за борт заляпаної борцем і воском куртки жилаву суху долоню і скептично спитав:

— А що то за мануфактура — гадость, очевидно?...

Костеві вчителі не ховались перед ним. Вони за старою звичкою почували свою перевагу над молодим лектором української мови, над цим колишнім їхнім учнем.

Борисенко розвалився в кріслі й казав »Макаронові« далі:

— Так ви, представте себе, Ніканор Івановіч, — дайот мне секретарь наробразу анкету: »Заполніте«. Великалепно! Чітаю: в какой партії састаїте? Я атвечаю: ізвініте, я ето место прапущу... Не понімаю їх. Прічом тут партія? Ну што за глупие ваприси! Да я стрічаю себя више всяких партій!

Ханов з опаскою скоса понад окулярами глянув на Горобенка. Борисенко піймав цей погляд і безтурботно усміхнувся Ханову гарними сірими очима. Ханов заклопотано заходився коло паперів, а Борисенко обурювався далі:

— Удівительние предрассудкі!..

»Хами! Інтелігентні хами!« — вирвалося усередині в Горобенка, але він промовчав, тільки злегка почервонів.

З-за шахви озвався ще якийсь лектор:

— Палякі, гаварят, Київ уже взяли!..

»Макарон« не звертаючи на Горобенка жадної уваги, немов його й не було в кімнаті, ехидно промимрив:

— »Товарищ« Будьонний на виручку спешит. Он пока-жет!

Борисенко спробував сказати дотепа:

— Што-то наш Будьонний уж слішком буднішний.

Дотеп вийшов досить незграбний, і від нього засміявся тільки сам Борисенко, а решта усміхнулись.

Але Горобенкові було цього досить. Це недбайливе ігнорування його присутності, їхнє байдуже ставлення до того, що тут сидить комуніст, — дратувало його вкрай. О, ці педелі знають міру його предмета! Лекції української мови на вчительських курсах для них така ж сміховина, як і оті чотири аршини мануфактури на сім душ, і нові освітні заходи влади, і сама влада, і ввесь цей час...

І відкіля ця певність у них, що він покриватиме їхнє сичання, мовчатиме в партії? Відкіля?.. От піду і скажу про все!

Вони, чи з чемности своєї, чи з жалю ще тільки не глузують з нього, саморобленого професора... Ще б чого бракувало, сто чортів!..

Костеві кортіло grimнути на них, вилаятись найбруднішою лайкою.

Він з викликом подивився в холодні »Макаронові« очі й побіжно помітив, що »Макарон« у тій самій куртці, що колись був ходив у гімназії.

Щось загнуздо Горобенків гнів і роздратування. Він підійшов до Ханова й холодно сказав:

— Лекції моєї сьогодні не буде. Я пригадав, що в мене зараз невідкладні партійні справи.

— Прошу, прошу, — Ханов запобігливо підвівся й поспішив всунути Горобенкові в долоню свою руку на прощання.

— Прошу, прошу, Константине Петровичу... А на коли призначити далі?

— Повідомлю.

Педагоги замовкли й непорозуміло дивились на Горобенка. »Партійні справи« неприємно залоскотали їм вуха і навіть засмутили їх. В »учительській« стало раптом надто тихо, і поспішні Горобенкові кроки залунали вороже і якось занадто по-чужому.

Один тільки »Макарон« спокійно попросив у Ханова дати йому все ж таки подивитись на одержану мануфактуру.

Х

Кость піймав Радченка, коли той вискочив із соцвиху й летів оглядати будинок старого театру для реорганізації мистецької справи в місті.

Радченкові не хотілось зупинятись, він на ходу привітався очима й легким помахом долоні, але Горобенко офіційно і навіть гостро сказав:

— Почекайте бігти, товаришу. Я зараз із курсів. Там — суцільна прихована контрреволюція. Особливо цей Борисенко... Туди конче треба політкома.

— Ах, сволочі!.. Що ж вони там казали?

Горобенко уривчасто схарактеризував Борисенка. Радченко, як звичайно, вилупив на нього водяні очі й кілька разів гидко вилаявся.

— Чудесно. Я приборкаю це барахло!.. — кинув він наостаннє і помчав уздовж вулиці, розмахуючи вільною від портфеля рукою.

Горобенко з хвилину подивився йому вслід, потім глянув байдуже на високу дзвіницю, що встала не до речі перед очима, і раптом почув у собі порожнечу.

Те, що одлягло від серця після розмови з Радченком, потягнуло за собою і решту думок. Ці думки переплутались і, як дрантя, звисали долу. Залишилась якась гуца невдоволення й досади.

Горобенко пішов вулицею навмання. Він хотів трохи розважитись. Проте, ця гуца з душі не сходила. Навпаки. Зо всього її бруду раптом висунулось і прибрало окресленої форми.

— Донос?

Стало неприємно і навіть соромно за самого себе.

— Так низько впасти... Піти до Радченка й виказати... Міг же там, в «учительській», встати й одверто сказати, навіть, просто заборонити їм паплюжити... Це був би скандал, було б дуже неприємно, але, принаймні, було б чесно... »Чесно«?

Горобенко зупинився на цьому слові й сам до себе посміхнувся:

— Які теревені!.. Хто розмежує тепер, де чесно, де підло?

На думку Борисенка вже саме перебування в партії — не чесно, а на мою — підло канючити у влади пайку, а потім нишком глузувати з неї!.. З цією публікою ніякого спільного шляху не може бути. Вони той мотлох, що лежить під ногами й заважає йти вперед.

Щось усередині тихенько підказало Горобенкові: »їх треба знищити«...

(Далі буде)

Просимо в цій повісті в ч. III. »В. III.« на стор. 95, 11 рядок згори, виправити друкарську помилку: замість експериментами має бути екскрементами.

З МИНУЛИХ ЛІТ

(Закінчення)

Проф. Лотоцькому пощастило окремо видати листи П. Кулиша та Івана Білика-Рудченка до Драгоманова. На засіданні Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі, в липні 1938 р., проф. Андрій Яковлів зачитав реферат неprisутнього проф. Лотоцького про листування Ів. Рудченка з Драгомановим. У тому рефераті проф. Лотоцький писав про дуже негативне враження, яке склалося про особу М. Драгоманова на підставі розглянутих листів. Рудченко справді звертався до Драгоманова, як дуже близька та втаємничена в його пляни особа, називав Драгоманова «об'єднувачем» («уніятом»). Ми вже зазначили на початку цих нарисів, що дня 21 березня 1873 р. Іван Рудченко захоплено звеличував потрійний «уніонізм» Драгоманова: «Ви как уніят політичеській, умствєнный і нравствєнный, чаклусте малорусскій вопрос з общерусской точки зрєнія» (Лотоцький: До світогляду старого українства. З минулого. Зб. 1., Варшава, 1938 р.).

Таке саме писав про самого себе й Драгоманов до Мелітона Бучинського ще раніше, 17 січня 1872, прагнучи очевидно також і з Бучинського зробити «уоніста»: «Я щирий уоніст, т. є федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім» (переписка з Бучинським, Українсько-Русский Архів, т. X., Львів, 1910, ст. 313).

Проф. Андрій Яковлів, по зачитанні реферату проф. О. Лотоцького сказав під час дискусії, що слід гадати, що вираз про дуже негативне світло, яке кидають нові матеріали на постать Драгоманова стосується певно до цілого корпусу листів, які опинилися в Науковім Інституті, бо це занадто широкий викидок, який виходить значно поза вузькі рамки невеличкої монографії О. Лотоцького про листи Івана Рудченка.

Одна особа, присутня на цих зборах Історично-Філологічного Т-ва, звернулася до проф. Яковліва з щирим і безпосереднім запитанням:

»Так, отже, виходить, що це була мабуть трагічна помилка, що аж два покоління української інтелігенції безкритично довірилися Драгоманову.»

На це проф. Яковлів, широко розвівши руками, відповів: »Мабуть...«

Цей реферат Лотоцького, надрукований дещо пізніше у збірнику «З минулого» (Варшава, 1938) був зачитаний у Празі влітку 1938 р. Але уже року 1910, отже перед першою світовою війною, коли у Львові Наукове Т-во ім. Шевченка видало листування Мелітона Бучинського до Драгоманова, слід було поставити це питання — і голосно на цілу Україну — а не в тісній аудиторії Карлового університету в Празі, де відбулися збори українського історіофілологічного Т-ва на вигнанні... Але тоді ніхто не поставив цього питання, принаймні в українській пресі, тоді вже цілковито опанованій прудкими та верткими драгоманівцями, які ретельно ширили культ свого духового батька — москаля-чарівника з Женеви.

Самотній голос Івана Франка, що на своїм рефераті про Драгоманова 15 липня 1906 р. в Академічній Громаді у Львові на підставі глибокої історичної та психологічної аналізи розглядав Драгоманова, як невідрадного росіянина (*gente ukrainus, natione russus*) пролунав без жадного відгону. Ще перед цим рефератом до Франка приходили відпоручники радикал-соціалістичної

партії й загрожували нашому великому поетові, письменникові і критикові бешкетами та скандалом. Реферат був призначений на день 15 липня 1906 р. Але вже двома днями перед цією датою центральний орган галицьких радикал-соціалістів «Громадський Голос» (13 липня 1906, фактично мав вийти ще на день-два перед цією датою) умістив збентежену та плаксиво-лайливу статтю драгоманівця під демагогічною назвою «Нечуване й незрозуміле». Завданням цієї статті було перешкодити Франкові виступити з критикою московфільських поглядів Драгоманова. Перед самим виступом Франка два делегати Академічної Громади (Витвицький та Т. З-ий, автор «Споминів про Франка», уміщених у подвійній літній книзі (липень-серпень) Літературно-Наукового Вісника за 1930 р.). Ці делегати рішуче заявили, що академічна молодь не поділяє й не згоджується з становищем крикливців з радикал-соціалістичної партії та «Громадського Голосу» і запевнили старого письменника, що ніякої демонстрації радикальних драгоманівських дубів молодь не допустить. Ще в останній хвилині приходив до Франка «літературознавець» (без знання літератури) М. Мочульський, який з свого боку намагався захитати Франка в його негативним ставленні до апостола модерного червоного московфільства Драгоманова та примусити відмовитись від свого виступу. Слід дивуватися терпеливості Франка, передчасно постарілого та виснаженого невсипущою безнастанною духовою працею в різних галузях літератури, науки та публіцистики, що мусів зустрічати на своїм тернистім життєвім шляху стільки зарозумілих задрагоманених баранів. Сам відчит відбувся призначеного дня в Українській Громаді без жадних заповіджених радикалами перепон.

По відчиті «Громадський Голос», дня 31 липня розправився з Франком анонімною статтею п. з. «Українські паничі супроти Драгоманова». А невизначено безбарвну (ні сюди Микито, ні туди Микито) хронікальну згадку про цей виклад Франка вмістило львівське «Діло», ч. 136 з 1906 р., яку передрукувала київська «Громадська Думка» (ч. 156).

Так само кількома невизначеними реченнями позбувся відчиту Франка знайний історик Іван Кревецький, реферуючи зміст «Літературно-Наукового Вісника» за 1906 рік, де в серпневій книзі був надрукований цей відчит п. з. «Суспільно-політичні погляди Драгоманова», на сторінках 76 книги «Записок» Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Слід визнати, що тодішнє українське суспільство було такою мірою дезорієнтоване радикал-громадською пропагандою на користь цілком некритичного загальноприписового культу Драгоманова, що сама вістка про академічну спробу критичного розгляду чудацьких думок та теорій Драгоманова викликала обурення. Для них це було «нечуване» й «незрозуміле». Михайло Мочульський у своїх спогадах про Франка, вміщених у третім томі київського історичного збірника «За сто літ» (Київ, 1928, стор. 266–268) дуже яскраво змалював стан свого власного духового запаморочення, в якому він переконував Франка перед відчитом щодо безпідставності та неутрунтованості Франківського критицизму до Драгоманова та заперечення його ідей. І, головна справа, Мочульський навіть через двадцять років по цім викладі не зрозумів правильності думок та поглядів Франка, бо аж ніяк не міг визволитися з-під впливу отруйних чарів москаля-чарівника з Женеви.

В дужках слід зазначити, що Франко ще задовго перед тим, відгукуючись на появу самостійницької брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (Львів, 1900 р.) у жовтневій книзі «Науково-Літературного Вісника» того ж року, зайняв прихильне становище до Міхновського та вороже до Драгоманова і марксизму. Так само в серпневій книзі ЛНВ з 1901 р. в істо-

ричнім нарисі »З останніх десятиліть XIX віку« Франко двічі підкреслено осуджує роллю Драгоманова в конфлікті з Київською Старою Громадою, а на весні 1902 р. в більшій праці про Михайла Старицького Франко без жалю засуджує знаний московфільський автономічний гайдальберзький гімн, віршовану політичну програму Драгоманова »Гей, українець просить не много«, так само як гостро критикує й відкидає політичну програму Драгоманова, а тепер ще й Мельгунова »Вольний Союз« (»Вільну Спілку«).

Отже, Франко протягом кількох років систематично висловлював свої критичні погляди про Драгоманова, »нечувані« та »незрозумілі« для самозадоволених безжурних радикалів і Мочульських...

Дуже прикро, що лише один-одинокий Франко, а до того ще й лише приватний Іван Франко, взяв на себе це нелегке просвітнє завдання — ширити правдиві відомості про справжній зміст та мету проповіді фарбованого московського лиса, М. Драгоманова. А урядові вчені, що мали офіційні становища та професорські катедри, починаючи від О. Колесси з М. Грушевським, Томашівським, Дорошенком і Феденком кінчаючи, або набрали води до уст, або ширили цілком некритичний культ збожнювання москаля-чарівника з Женеві.

До цього слід додати, що на Франка, по цім відчиті про Драгоманова влітку 1906 р., невтомно та систематично, на кожному кроці, накидалися усюди численні заступлені радикал-драгоманівці. Спогади М. Мочульського дозволяють відчувати цю обстанову докорів та доган, якими мафія затрувала існування швидкостаріючого від життєвої перевтоми великого працівника Галицької Волости. Коли Франко на початку осені наступного 1907 р. приїхав до Києва й завітав до української книгарні »Літературно-Наукового Вісника« на Прорізній вулиці, то було невимовно прикро дивитися на його щупленьку (навіть в очах підлітка) постать та дивно спустошений і разом з тим безконечно стурбований вираз збентежених очей на блідому, неначе вицвілому обличчі.

А коли з початком 1908 р. сталася катастрофа й Франко захворів, то драгоманівська мафія остаточно натиснула на хворого письменника й добилася знаної капітуляції передмови до другого тому листів Драгоманова до Франка, якою й досі тріюмфально пишаються бундючі драгоманівці.

XV

Року 1913-го в Петербурзі вийшов п'ятий том »Архіву« М. М. Стасюлевича, петербурзького приятеля Драгоманова та редактора вельмигрубого місячника »Веснік Европы«. У цьому томі надруковані листи від Драгоманова до Стасюлевича, написані в першій половині сімдесятих років. Дальше листування припинилося через те, що від 1876 р. Драгоманов опинився цим разом за кордоном уже не в науковій подорожі від свого університету, а як політичний емігрант і Стасюлевич уже не міг далі приймати його творів до свого журналу.

У цих листах Драгоманов цілком виразно виступав, як переконаний російський державник і навіть імперіаліст-загарбник, який стремить до поширення державних кордонів Росії й при цьому вважає, що найліпшою запорукою для успіху та перемоги Росії була б ліберальна політика.

Цим разом, по появі цих вельми важливих листів Драгоманова, сталося те саме, що й по відчиті Франка 1906 р. та по появі листування з Бучинським 1910 року, в якому Драгоманов рівнож виступав як агресивний москалізатор: цих листів до Стасюлевича тогочасна українська преса не завважила, не доглянула й появу їх промовчала. Лише московська »Украинская Жизнь« змі-

стила коротеньку нотатку за ініціалами И. Л., в якій коротко й невиразно зазначалося в кількох рядках, що це цікаві (интересные) листи*).

Та це цілком зрозуміле явище, бо драгоманівцям, які тримали у своїх руках цілу українську пресу, було дуже незручно писати про те, що їхній духовий шеф розкриває себе, як завзятий імперіяліст-москвофіл. Тому вони соборно вирішили «не зауважувати» цих дуже незручних листів. Драгоманівці ведуть свою лінію вперто до наших днів, уникаючи знайомства з усіми непридатними для них джерелами — писаннями самого Драгоманова, починаючи від його «Австро-руських спогадів», згадок про середньошкільні роки «Два учителі», та кінчаючи листуванням з Бучинським і Стасюлевичем: бо в усіх цих писаннях Драгоманова вилазить його москвофілство.

В листі до свого петербурзького принципала з «Весніки Європи» проф. Стасюлевича, Драгоманов дня 14 лютого 1873 р. назвав себе всеросійським патріотом на космополітичній заправі (Лемке: «Стасюлевич и его современники», С. Петербург, 1913, т. V, ст. 207)*).

Тоді ж дня 18 січня 1873 року Драгоманов писав до Мелітона Бучинського цілковито в дусі всеросійського патріотизму про себе та свого вірного джуру Рудченка:

«Пора б уже признатися, що і українофілство (Шевченко, Марко Вовчок, Костомаров) є стільки ж чадом України, як і всієї Росії (це я трохи зачепив у статтях про Галичину; що перша уже напечатана у Весніку Європи за январь, а Рудченко хоче розвинути у предисловії до перевода «Грози» Островського мисль, що українська література у лучшому, що вона зробила, була російська література на югу (півдні) і по южному»). (Переписка з Бучинським, Львів 1910, ст. 259).

Цілком виразно висловлювався Драгоманов про свої плани супроти України та Галичини у своїх листах до проф. Стасюлевича. У жовтні 1872 р. він подає до відома свого шефа, що настав вельми придатний момент «для направлення піднімающей опять свою главу гідри украинофілства к более рациональному поведению, чим бывшие до 1863 года».

Далі він звертає свою ласкаву увагу й на Галичину: «Особенно полезло было би привести в гармонию галицкое украинофілство с нашим общим порядочным людям в Росії либеральним направлением».

В січні 1873 р. він торочить Стасюлевичеві про загорнення Галичини під російське ярмо та про довершувану «Вестником Європи» (шляхом друку статті самого Драгоманова) справу «здорового обрусенія галичан».

Маємо, отже, цілком виразний авторитет, яскраво намальований пензлем самого Драгоманова, з якого виходить, що він був справді московський (всеросійський) патріот, імперіяліст та анексіоніст.

На початку цих нарисів ми вже коротко звернули увагу наших читачів на численні випадки одвертого саморозкриття Драгоманова, тим більше, що в українській публіцистиці та історичній літературі під впливом всюдисущої

*) Згідно з припущенням проф. Д. Антоновича ця рецензія мала б належати перу п. Івана Лизанівського, уродженця Галичини, що на той час перебував у Москві. Згодом по революції, року 1919 він був міністром преси та інформації при уряді УНР, а ще пізніше редагував 30-томове видання творів Франка «Книгоспілки» в середині 20-тих років.

*) У цьому листі Драгоманов чомусь вдає Лазаря, жалібно запевняючи Стасюлевича: «Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотом, на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я...» (переклад з московської мови).

драгоманівської мафії вперто ігнорується все, що свідчить про московську «всеросійськість» цієї особи.

Понад півстоліття тому передчасно згаслий, а тепер ґрунтовно забутий нащадками один з перших національних діячів Галичини, Володимир Навроцький, не даремно писав про добре знайомого йому Драгоманова:

«Україна, земляцтво, патріотизм український — стояли (у Драгоманова) на таким заднім пляні, що їх не було, не то що» (Львівська «Правда», 1878, ч. 17-18).

Так само в листі до відомого штабсурмача російського імперіалізму, головного редактора та видавця напівурядового петербурзького щоденника «**Новое Время**», А. С. Суворіна, дня 26 лютого 1888 року Драгоманов вияснював усю обмеженість зовнішнього декларативного українства:

«Малорос я только по шкуре моего социализма».

У недоійшлим до нас листі до Драгоманова Суворін вияснював свій скрайньо песимістичний погляд на майбутнє Росії. Драгоманов у відповіді на цей лист свого давнього однодумця та приятеля заспокоює та підбадьорє його і доводить, що не слід так чорно дивитися на майбутнє російського району.

Суворін мав рацію, передбачаючи невдачі та поразки Росії. Вони справді прийшли 1904-05 рр. у війні з Японією, а згодом у 1914-18 рр. у війні з Німеччиною.

Драгоманов гадав та переконував Суворіна, що не конче чекають Росію поразки, якщо будуть переведені реформи, то й поразок не буде. Лише у випадку нездійснення реформ прийде поразка. Але й цим разом Драгоманов дивився вельми оптимістично на майбутнє московсько-петербурзького району:

«Після цієї нової поразки Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (будь ласка не гадайте, що я бажаю Росії чогось на взір державних країв Австрії, чи поділу Росії на області за етнографічною мапою!) Але це буде не катковська Росія (не насмільуюсь сказати — не Ваша), а скорше моя» (Абрамовіч: Листи А. С. Суворіна до Драгоманова. «Україна», 1927, кн. 4.).

Лист цей написаний наприкінці 80-тих років, на схилі віку Драгоманова й свідчить про те, що він аж ніяк не змінив своїх поглядів, про що невгаючи вперто базикали розмаїті драгоманівці, як Ничипір Григоріїв — Грігоракіс — Г. Наш (або, як дотепно звав його подебрадський гумористичний журнал, «Єней» — Nisephore de la Vache — Нікефор де ля Ваш), що дбайливо поширював такі цілком безпідставні чутки ще за свого (Г. Напа) побуту в Києві, а тепер ці маргаринові баечки ширить канадійсько-американська «**Молода Україна**».

Рoku 1908-го, коли то невтомний Вогдан Кістяковський (здається, коштом московського купця Сави Морозова) видав у Москві полемістичні твори Драгоманова т. І. п. з. «Центр и окраины», київська україножерна урядова реп-тилька «**Кієвлянін**» була, щоправда, трохи стурбована появою цих статейок Драгоманова про шкідливість бороненого «Кієвляніном» московського централізму та про спасенність децентралізації і обласництва. Аде наприкінці довгих критичних завважень «Кієвлянін» з задоволенням підкреслив, що Драгоманов дуже далекий від думок трактувати петербурзько-московський район на рівні з Австрією та що пропоновані Драгомановим реформи не нагадують ні в чому австрійські історичні краї.

Так було в 1908 році, а через десять років москалі знову вхопилися за обласницький проєкт Драгоманова, що розшматував Україну на три області, про що ми вже згадували раніше. Нарешті, ще через тридцять років п. Мельгунов, колишній професор історії в Харківському університеті, знову витяг-

нув з архіву старий обласницький проєкт Драгоманова з 1884 р. та проголосив цей винахід Драгоманова за свою політичну плятформу.

Це все свідчить про те, що мав рацію давній російський посол Новіков у Швейцарії, коли казав своєму австро-угорському колезі, що «російська поліція вмiє лiпше цiнити Драгоманова» (акт 2628 вiд року 1889 у вiденськiм архiвi, наведений у працi д-ра Кашинського: «Драгоманов у свiтлi чужих документiв», «Розбудова Нацiї», Прага, 1933, листопад-грудень).

На прикладi ген. Денiкина та Мельгунова бачимо, що росiйська полiтика та стратегiя «вмiють лiпше цiнити» москаля-чарiвника з Женеви, на честь якого пп. Ветухови, Дорошенки та Рудницькi видають «науковi академiчнi» збiрки...

БІБЛІОГРАФІЯ

Д. Донцов: «РІК 1918, КИЇВ» — Накладом Видавництва «Гомін України», Торонто Онт., 1954. Ст. 128.

Петро Мірчук: «УКРАЇНСЬКА ВИЗВОЛЬНА СПРАВА І УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ» — Накладом Головної Управи Ліги Визволення України, Торонто, 1954 р. Стор. 78, ціна — 50 цен.

Ярослав Курдидик: «ДВА КУЛЕМЕТИ» (З вояцького бльоку). Вид. Товариство бувших Вояків УПА ім. ген.-хор. Т. Чупринки в США, Нью-Йорк, 1954. Стор. 82.

«L'UKRAINE en DROIT INTERNATIONAL» («УКРАЇНА В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ») — написав Рсман Якимчук, ліценціант політично-дипломатичних наук Лювєнського Університету, з передмовою проф. П. Девішера. Видано заходами Українського Науково-Освітнього Товариства в Бельгії. Лювєн, 1954, ст. 56; ціна — 50 б. фр. Адреса: для замовлень на книжку:

S. C. Dnipro, 72, Bd. Charlemagne, Bruxelles, Belgique

Олекса Калинник: «ЩО НЕСЕ З СОВОЮ КОМУНІЗМ?» (Документи про російсько-комуністичний терор в Україні). Видано старанням Спільки Визволення України, Мюнхен — Торонто, 1953. Стор. 115 + фотокопії частин документів.

«НАУКОВИЙ ЗВІРНИК II.» — Українська Вільна Академія Наук у США. Нью-Йорк, 1953, ст. 198.

«ВІРА Й КУЛЬТУРА» — Місячник Української Богословської Думки й Культури. Видає Українське Наукове Богословське Т-во, Вінніпег, 1954. ч. 4, ст. 32

«ГОЛОС МОЛОДІ» — Місячник націоналістичної молоді. Видають Молоді Українські Націоналісти Канади, Вінніпег, 1953-1954. Ч. 1, ст. 32.

«УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ СЛОВО» — Місячний урядовий орган Української Православної Церкви в ЗДА. Квітень, ч. 4., стор. 24.

«НАША ЦЕРКВА» — релігійний місячник. Видає Ген. Вікаріят Ап. Візитатора у В. Британії. Лондон, ч. 3-4. Стор. 8.

«СВІТЛО» — Католицький журнал для українського народу. Видають ОО. Василіяни. Торонто, 1954. березень. Стор. 48.

«UKRAINIAN OBSERVER» — Видає «Українська Інформативна Служба», Лондон, ч. 3-4, 1954. Стор. 16.

В. Мартинець: «ІДЕОЛОГІЯ ОРГАНІЗОВАНОГО І Т. ЗВ. ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ» — Аналітично-порівняльна студія, Вінніпег, 1954. Друком «Нового Шляху».

«ВІСНИК» — Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України. Ч. 4 (66), квітень, 1954., Нью-Йорк.

Olexa Wopray: «THE NINTH CIRCLE» (Scenes from the Hunger tragedy of Ukraine in 1933). With a Foreword by Moira Roberts. Видання Спільки Української Молоді у В. Британії. Лондон, 1954, стор. 64.

«КИЇВ» — Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. Січень-лютий, 1954. Стор. 48.

«МІТЛА» — ілюстрований журнал гумору і сатири. Виходить щомісяця. Ч. 4 (62), 1954., Буенос-Айрес.

Пожертви на пресовий фонд “Визвольного Шляху”

Англія

Листа ч. 1495, збірщик В. Кухарський (Фляквел). По 10 шил. — В. Кухарський, Ф. Титаренко; по 5 шил. — В. Симак, М. Гапій; М. Дуркош — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — В. Головка, Л. Германчак, Е. Манько, П. Станемир, М. Волос, О. Фогель, А. Мацюрк, З. Чорнобик, П. Вутрик, А. Морьяк, І. Федаш, О. Галан; по 2 шил. — І. Катюшко, М. Якимичин, В. Войтович, І. Довбуш, П. Клиса, М. Дякович, М. Грудень, М. Василенко.

Листа ч. 1268, збірщик А. Когут (Мідлсборо). А. Когут — 1 ф.; З. Зорик — 10 шил.; по 5 шил. О. Мельник, І. Врублевський, І. Кульчицький, І. Циганчук.

Листа ч. 1372, збірщик І. Шестака (Мейсон Гостель). І Шестака — 1 ф.; по 10 шил. — М. Жуковські, М. Антонів.

Листа ч. 1486-1487, збірщик І. Легкий (Мідлтон). По 10 шил. — Д. Шутак, М. Легкий, Д. Литвин, Г. Марків, І. Серeda, М. Левицький, В. Легкий; по 5 шил. — Т. Гундертайло, П. Широкий, І. Легкий; М. Ярема — 4 шил.; Г. Смик — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — П. Піх, М. Лихолат, В. Каревич, Л. Лотоцький, П. Тимчишин, В. Чемний, В. Клюкевич; по 2 шил. — В. Швед, П. Максиминюк, Я. Бельмега, Ю. Ривак, П. Іванечко, І. Кулик, І. Сидорський, М. Мисько, Г. Павлишин, Ф. Головатий, І. Лихолат, І. Соловка, І. Томаш, П. Супик, В. Корж, В. Рожнюк, В. Лецик, Т. Сем'янів; І. Бейсюк — 1 шил.

Листа ч. 1193, збірщик В. Ванчарський (Ковентрі). В. Ванчарський — 10 ш.; М. Лесів — 5 шил.; по 2 шил. 6 п. — П. Ватраль, М. Меленів, І. Типа, П. Прокопів, С. Мільчаковський, Л. Мальчус.

Листа ч. 1365, збірщик В. Федішин (Нотінгем). М. Баран — 10 шил.; по 5 шил. — В. Федішин, Я. Меда, М. Цюх; по 3 шил. — І. Петрик, М. Бубнів, І. Дубровський; по 2 шил. 6 п. — І. Хом'як, В. Кобрин, С. Полатайко, Ю. Заяць, С. Римський, А. Ковалів, М. Григорій, І. Дрогинець, С. Мартинюк; по 2 шил. — М. Бойчук, І. Федішин, А. Паньків, М. Демків, П. Цап; В. Джус — 1 шил.

Листа ч. 1170, збірщик В. Семенюк (Бірінгем). По 10 шил. — В. Семенюк, М. Кулик; А. Матвійпін — 5 шил.; по 2 шил. 6 п. — М. Дмитрик, Т. Масюра, Підбурський, Гарват; по 2 шил. П. Гуцул, П. Федішин, М. Дзьоба.

Листа ч. 1167, збірщик І. Дем'янчук (Вімблдон). По 10 шил. — І. Дем'янчук, В. Гарасимчук; по 5 шил. — І. Владика, Г. Ксьонздик, М. В., Е. Ягнищак, М. Перепічка, П. Рафалюк, Д. Вогай, І. Фридер; по 3 шил. — Л. Г., П. Липка; по 2 шил. 6 п. — М. Р., М. В., М. Шикула, А. Щур, Г. Приндик.

Листа ч. 1188, збірщик М. Василина (Шотландія). М. Василина — 10 шил.; по 5 шил. — П. Шимчак, Ш. Яблонський, Б. Бріль, В. Дорошенко; М. Кульпа — 3 шил.

Листа ч. 1138, збірщик А. Соколан (Грентгам). По 10 шил. — А. Соколан, Д. Зубко; по 5 шил. — Т. Луцишин, В. Шкондеюк.

Листа ч. 1553, збірщик В. Капустинський (Вейкфілд). В. Капустинський — 10 шил.; А. Остапюк — 1 шил.

Листа ч. 1032, збірщик М. Путар (Кройдон). По 10 шил. — М. Путар, Г. Федаш, М. Янчак.

Листа ч. 1484, збірщик М. Довган (Голборн). По 1 ф. — П. Баран, М. Довган; по 5 шил. — П. Пістун, М. Душний, Д. Ведрій, І. Іванців, О. Михайловський, С. Стельмахович, Д. Федорин, П. Юрків; по 3 шил. — І. Симчак, Я. Павлюк; по 2 шил. 6 п. — П. Дністрянський, М. Дністрянський, С. Шемлей, І. Маслюк, П. Кіпун, І. Казимирович, Т. Субота; по 2 шил. — В. Щербатюк, І. Куленич; Д. Струмінський — 1 шил.

Листа ч. 1482, збірщик П. Левицький (Варінгтон). П. Левицький — 2 ф.; по 1 ф. — Д. Бойчук, П. Вачицький; П. Дацьків — 15 шил.; по 10 шил. —

М. Дідюк, В. Палюга; по 5 шил. — **С. Сакаль, П. Шевчук, В. Флюнт, А. Тика, М. Мочарнюк, С. Блендей, І. Симкович; С. Заяць** — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — **І. Юрас, В. Віндик, В. Данило, В. Мельничук, Ю. Луцан;** по 2 шил. — **І. Коваль, І. Зваричук, Т. Щегольський, С. Іванчук.**

Листа ч. 106, збірщик В. Бобняк (Бартон Фр.). По 10 ш. — **В. Бобняк, В. Когут, О. Маховський;** по 5 шил. — **Д. Падух, М. Федчишин;** по 4 шил. — **О. Ригій, Р. Панас, О. Гардій;** по 2 шил. 6 п. — **С. Фіголь, Т. Чуйко, Р. Тимусь.**

Листа ч. 1531, збірщик Ю. Чубатий (Лестер). С. Колодій — **М. Маць** — 4 ш.; **В. Камінський** — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — **Г. Сенів, І. Кравчина, О. Семчій, В. Журавчук, М. Соломка, П. Колесник;** по 2 шил. — **І. Шмега, І. Мельник, П. Гошко, С. Гринів, І. Рубель, К. Карпо, В. Лапиский, М. Капроцький, Р. Старосольський;** по 1 шил. — **М. Гаврило, С. Шевчук, В. Михайлик, Ю. Мушинський.**

Листа ч. 1532, збірщик Ю. Чубатий (Лестер). По 1 ф. — **Ю. Чубатий, В. Тхір; О. Смучило** — 5 шил.; по 2 шил. 6 п. — **В. Кокіль, О. Воднар, Р. Дітчук, І. Дмитрів, В. Стадник, П. Михалків, П. Шкурко;** по 2 шил. — **В. Грицишин, В. Глухан, Р. Романюк, М. Куплинський, В. Коваль, С. Лебухорський, В. Гнатківський, В. Грижак, П. Кузів, С. Купців, І. Кпюнь;** по 1 шил. — **М. Квічка, М. Задорожній, М. Кунька, Т. Лозовий; Е. Загачевський** — 6 п.

Листа ч. 1530, збірщик І. Воронович (Лестер). По 5 шил. — **М. Стахів, М. Пилипів; С. Новак** — 4 шил.; **І. Жуківський** — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — **Г. Веретин, О. Щур; М. Вустяк** — 2 шил.

Листа ч. 1350, збірщик В. Лазаренко (Олгтам). По 5 шил. — **І. Теш, О. Смик, В. Гриньків, О. Романюк, М. Кметюк; О. Зохинок** — 4 шил. 6 п.; по 2 шил. 6 п. — **Т. Гивель, В. Лазаренко, В. Новак, І. Тарновський, Р. Лосінчук, Г. Ксенюк, Д. Носик, М. Роман, Р. Лазарів, В. Кам'янка;** по 2 шил. — **П. Грицик, С. Бойчук, М. Петровський, М. Діпнесько, П. Дубок, А. Дідусько, Д. Мацьків, М. Мендюк; Д. Вишинський** — 1 шил.

Листа ч. 1351, збірщик В. Лазаренко (Олгтам). По 2 шил. 6 п. — **С. Дзера, Ю. Буцяк.**

Листа ч. 1017, збірщик І. Феліпчин (Олгтам). По 10 шил. — **І. Фелішин, Ю. Війтович;** по 5 шил. — **М. Зубрицький, Т. Мінькович, О. Ніклевч, М. Вігальська, І. Продіус, П. Дула, І. Стельмачук; Р. Гавриляк** — 4 шил. 6 п.; по 3 шил. — **М. Федорко, В. Сохацький, О. Бохнар, І. Ковбасюк, Г. Мельник;** по 2 шил. 6 п. — **П. Верхій, І. Юзвяк, М. Халус, П. Турчан, А. Собчишин, М. Долотко;** по 2 шил. — **І. Сай, О. Білик, І. Сосновський; Я. Диль** — 1 шил.

Листа ч. 1176, збірщик В. Кузьмич (Олгтам). В. Кузьмич — 10 шил.; по 5 шил. — **Г. Татарин, М. Рудковський, Ф. Плечій, С. Лубас, Н. Мацьків, В. Калига; Т. Худзій** — 4 шил.; по 3 шил. — **Д. Галій, В. Коцай, Ф. Андрійчак, І. Симчик;** по 2 шил. 6 п. — **В. Хархота, І. Скальський, П. Мартинюк, І. Воробець, Ф. Забуйський, М. Костецький, П. Савка, В. Воробець, Я. Пук, М. Гейвич;** по 2 шил. — **В. Силецький, В. Костецький.**

На листи ч. 1422-1423-1424, збірщик Богдан Сверида (Смалмстон) зібрав — 15 ф. 4 ш.

Листа ч. 1559, збірщик А. Антошків (Летворт). А. Антошків — 5 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — **П. Коржанівський, Т. Федорів, А. Данчук;** по 2 ш. — **М. Березовий, І. Клішук, І. Гарасимюк, М. Сінейко;** по 1 ш. 6 п. — **А. Гнатів, Д. Воднарук;** по 1 ш. — **Ф. Кричук, М. Пашнюк.**

Листа ч. 1586, збірщик В. Ситник (Бордов). К. Николаєвський — 10 ш., **В. Ситник** — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — **Р. Джорджик, Р. Лукасевич, М. Моравський;** по 2 ш. — **С. Морозовецький, М. Сиччишин, А. Зборовський, П. Шевчук, Г. Павлюк, Д. Зебра, В. Лукавий, І. Кавич, О. Масник; І. Козак** — 1 ш. 6 п.; по 1 ш. — **Г. Онипко, С. Стахів, В. Сидор, Г. Стефанишин, А. Шевчук, І. Дзидз, М. Романишин, С. Кініцький, Г. Грабовський.**

Листа ч. 1467, збірщик С. Суховерський (Рочдейл). Г. Панівник — 10 ш.; по 5 ш. — **С. Суховерський, В. Третяк, В. Мельничук, І. Лесюк, М. Максимів, Я. Луцанець, М. Муха, Т. Чурма, В. Пиріг, В. Волчко, Н. Марко, П. Іванців;** по 4 ш. — **Василь П., В. Слободян;** по 3 ш. — **В. Михайлищук, Д. Ферентюк, В. Годуб, В. Бухенко;** по 2 ш. 6 п. — **Я. Гавриляк, Л. Лебушка, Ю. Савчук, Ю. Гаталяк, І. Плекан, І. Д., Н. Татарин, В. Савіцький, Д. Олексішак, К. Ментух, А. Бучко, Р. Гладик, І. Карпин;** по 2 ш. — **І. Жукевич, М. Суховій, П. Пекарус, М. Савка, Лучак, М. Денис, В. Бонцьо, Г. Саприка, В. Поясок, М. Шкварок.**

Листа ч. 1273, збірщик М. Кішко (Рочдейл). І. Дідак — 1 ф., А. Ковальчик — 10 ш.; по 5 ш. — П. Джиджора, М. Баран, М. Командовський, О. Ковальчук, П. Максимович, М. Кішко; по 4 ш. — М. Головацький, М. Сидорович; по 3 ш. — Н. Круба, В. Матулський; по 2 ш. 6 п. — М. Голубіцький, М. Шапак, С. Вівчар, І. Дротич, М. Дрич, М. Рибчак; по 2 ш. — І. Мишишин, В. Кавка, М. Дуж, М. Дівнич, І. Гаврилів, Д. Доманський; І. Павлюк — 1 ш.

Листа ч. 1375, збірщик Ю. Катаман (Волвергамптон, НСМВ Гостель). Незнакний — 1 ф.; Ю. Катаман — 19 ш. 6 п.; П. Антонів — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Никифорчук, А. Зінько, Й. Каспришин, Т. Павличек, Ю. Стибівка, С. Віра, І. Филіпчук, М. Макар, М. Чвалюк, Т. Бобеля; по 2 ш. — Лимич, О. Галк; К. Данилів — 1 ш. 6 п., по 1 ш. — М. Пукалюк, О. Тернюк, В. Лопушанський, М. Монастирський — 6 п.

Листа ч. 1376, збірщик Т. Могилевич (Волвергамптон). По 10 ш. — Г. Равлюк, С. Ворон; Т. Могилевич — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Дідик, Г. Чопак, С. Козак, І. Мороз, І. Дзюба, М. Кузик; по 2 ш. — Е. Мазур, В. Нагайло, П. Нагайло, В. Михайлишин, М. Гуменюк, О. Масляний, Й. Іродзіцький, М. Титко, Т. Цвик, О. Пилипів, П. Данильчук; по 1 ш. — О. Олійник, М. Ткачук, М. Бриндяк, М. Мартинюк, С. Войціцький.

Листа ч. 1582, збірщик Г. Славич (Вінг Гостель). По 10 шил. — Г. Славич, І. Ч., Ф. Шлюсар; О. Бочан — 6 шил.; по 5 шил. — В. Михайлів, Л. Колодій; В. Кимашко — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — М. Глуханюк, О. Жук, В. Матвіїв, І. Левицький.

На пресовий фонд »В, Ш.« (збірщик Т. Галецький), пожертвували: Т. Галецький — 10 шил.; О. Храпо — 4 шил. 6 п.; М. Ключник — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — Белзський, М. Бермес, В. Бельметюк, Е. Бойків, О. Лесь; по 2 шил. — І. Івашків, І. Філоват.

Листа ч. 1475, збірщик Л. Демчук (Брукляд Гостель, Ковентри). По 1 ф. — Л. Демчук, І. Гуцуляк; В. Галін — 15 шил.; по 5 шил. — М. Кундеревиц, Т. Державський, М. Кіч, Я. Саварин, В. Гаджула, В. Полянник, І. Пліш, Ю. Мандзюк; по 3 шил. — С. Скалецький, С. Сиротюк, М. Мороз, В. Цяпар, С. Меуш; І. Олійник — 2 шил. 6 п.; по 2 шил. — М. Веселівський, А. Кобилець, І. Пагутяк, В. Грис, М. Паринага.

Листа ч. 1477, збірщик С. Лужняк (Ковентрі). По 5 шил. — С. Лужняк, І. мишишин, І. Максимів, О. Мицикей, Я. Масляк; по 3 шил. — В. Гунька, В. Каліцін; по 2 шил. 6 п. — М. Мельник, Ф. Гишка, М. Костюк; по 2 шил. — Ю. Собків, О. Гнатів, Я. Михайлишин, М. Качан; по 1 шил. — М. Годованець, В. Шостак, П. Климишин, М. Гарочка.

Листа ч. 1624, збірщик М. Адамик (Кіслей). С. Теодорович — 5 шил.; по 4 шил. — С. Руденко, П. Шур; по 2 шил. 6 п. — І. Валігура, П. Гринчишин; по 2 шил. — М. Вовк, П. Ройко, М. Лаврук; М. Мисько — 1 шил.

Листа ч. 1357, збірщик М. Адамик (Кіслей). Ф. Безпалко — 10 шил.; по 5 шил. — М. Адамик, С. Нагайський, М. Дубей, М. Данилюк; С. Сова — 3 шил. 6 п.; С. Дупак — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — В. Андрещук, М. Виноградник, П. Казан, С. Савчук; по 2 шил. — М. Котула, С. Іванів, О. Семенчук, Ю. Литвин, М. Вовк, І. Іванець, П. Яців, М. Салямик, В. Пахольчишин, Р. Рагульський, С. Воробець; І. Семенчук — 1 шил. 6 п.; по 1 шил. — Н. Гнатюк, В. Галань.

Листа ч. 1354, збірщик Г. Шагай (Кіслей). О. Чех — 12 шил.; В. Струтинський — 10 шил.; по 5 шил. — В. Стасюк, Б. Дубіль, І. Федечко, М. Дулеба, П. Бурачук, Г. Шагай; І. Ленчук — 4 шил.; М. Мостовий — 3 шил.; по 2 шил. 6 п. — В. Затварський, В. Кіт, І. Гладкий, А. Мігеліч, М. Макогін, В. Михальський, І. Ратич, С. Вілоус, Т. Коновалик, С. Петрів, І. Остапюк, Ф. Лимак, С. Гаврилук; К. Волошанський — 2 шил.; С. Панат — 1 шил.

Листа ч. 1466, збірщик М. Кузів (Рочдейл). По 10 ш. — С. Макар, П. Покарчок; по 5 ш. — Д. Бучан, Онинко (?), Д. Білий, І. Болюк; по 2 ш. 6 п. — М. Хомяк, В. Швець.

Листа ч. 1469, збірщик В. Швець (Ройдел). По 5 ш. — Г. Масний, Д. Губик; М. Шевців — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Швець, В. Ключевич, П. Гонта; по 2 ш. — А. Крамар, І. Пришляк, І. Яворський.

Листа ч. 1468, збірщик І. Підмісний (Рочдейл). І. Підмісний — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — Сікора, А. Куниця, Мисяк, А. Кобрин, Пронишин, Петричук; по 2 ш. — М. Дарнобід, Ключаник, Штоггин, Сібель (?), по 1 ш. 6 п. — Остапів, Суховій; по 1 ш. — Ю. Ермолєв, В. Бедрійчук; Півень — 6 п.

Листа ч. 1224, збірщик І. Петровський (Салфорд). По 10 ш. — В. Павлишин, І. Петровський; по 5 ш. — Й. Левицький, В. Криворук; по 2 ш. 6 п. — П. Семераз, В. Гишка, Дзіндза — 2 ш.

Листа ч. 1370, збірщик І. Ткачук (Герефордшир). По 10 шил. — І. Мудрий, І. Ткачук, М. Русиняк — 4 шил.; П. Куйбіда — 2 шил. 6 п.; Ю. Жабрай — 2 шил.

П. Костюк — 2 ф. (збірка). Б. Тарнавський — 1 ф. Е. Ільчишин — 1 ф. В. Грицик — 15 ш. 4 п. П. Морикіт — 10 ш. С. Рудовський 2 шил.

І Михальчук — 10 шил.; В. Стельмахук 3 шил.

В листі пожертв ч. 1603 і 1604, в ч. III. »В. III«, пропущено М. Ферко — 5 ш.

Аргентина

Листа ч. 1183, збірщик В. Заставний (Аргентина). Л. Квасній — 20 пезів; В. Заставний — 15 пезів; по 10 пезів — П. Шкільник, П. Шимків, В. Магденко, О. Личук, О. Вацій, П. Репецький, Д. Казьмирчук, І. Васьків, Р. Прокопович, М. Зленко, М. Петришка, Й. Мирон, П. Жук; по 5 пезів — І. Риків, М. Ірасько, Б. Вацик, С. Гобрей, В. Сенишин, М. Бучок, І. Новоселецький, В. Венгер, А. Полішук; С. Григорій — 3 пези.

Австралія

Листа ч. 1211, збірщик С. Савчин (Австралія). С. Савчин — 1 ф.; М. Ку-
машук — 10 шил.; М. Лас — 5 шил.

В. Медичський — 5 шил. 6 п.

Яків Петрикович (Австралія) — 1 ф.

Бельгія

Листа ч. 1097, збірщик М. Королюк (Гензі-Помероль, Бельгія). По 50 бел. фр. жертвували: М. Королюк, І. Ющак, А. Свірко, Т. Сохачинський, М. Батіг.

Листа ч. 1394, збірщик І. Зубрицький (Дампремі, Бельгія). І. Зубрицький — 100 фр.; по 50 фр. — Т. Демид, А. Білінський, П. Задорожний, І. Триняк, М. Манчин, В. Галак; В. Дмитровський — 40 фр.; по 30 фр. — В. Попадинець, В. Барнич; Я. Кіщук — 25 фр.; по 20 фр. — А. Чепак, В. Яремкович, Л. Саврейко, С. Лесько, С. Сорока, М. Пйонтковский, Ів. Жибак, І. Ковальчук, І. Костюк, П. Гатала, І. Семків, В. Гурик, Томків, Ю. Волянський, О. Розвірський, С. Духнич, В. Мартинюк; П. Левуш — 15 фр.; по 10 фр. — Я. Худь, В. Голинський, М. Попович, С. Коваль, З. Воробйова, П. Маланчин, С. Надільчак, М. Троян, Туберяк, Р. Август, Т. Назимок, П. Мамай; по 5 фр. — В. Мельник, С. Яцулак.

М. Гурський (Бельгія) пожертвував на пресфонд »В. III«. — 100 фр.

Листа ч. 1115, збірщик Ф. Михайлишин (Бельгія). Ф. Михайлишин — 100 фр., С. Періг — 60 фр.; по 50 фр. — В. Кисіль, Г. Хомляк, В. Ганкевич, по 40 фр. — І. Мілович, С. Каспрук; по 20 фр. — М. Черевик, А. Качмарський, І. Бартків.

Канада

Листа ч. 1286, збірщик М. Глухий (Торонто, Канада). По 1 дол. — С. Нако-
нечний, С. Горбуть, Г. Сопрун, Я. Гриньків, Я. Куків, О. Кушельський, О. Семчишин, С. Майка, Вітюк, М. Рабій, М. Глухий.

США

Листа ч. 1099, збірщик Я. Бецак (Сан-Франціско). По 1 дол. — Я. Бе-
цак, Д. Дудинський; по 50 цент. — Ю. Чолій, З. Жизномірський, М. Сорока.
Т. Василик — 2 дол.

Листа ч. 1307, збірщик О. Дацків (Нью-Йорк, США). О. Дацків — 3 дол.
50 цент.; по 2 дол. — І. Дяківський, Р. Серафимів; по 1 дол. — П. Нанайда, І.
Плісак, П. Попович, О. Левицький, Я. Коструа, М. Іванів; М. Вілейчук —
50 цент.

Листа ч. 1007, збірщик П. Польний (Бруклін, Н. Й., США). П. Польний —
3 дол.; по 2 дол. — І. Пиріг, М. Рибак; по 1 дол. — Л. Костик, Т. Кузьмів, Ю.
Мачула, В. Васильківський, Й. Луківський, П. Рибак, Р. Кучинський, О. Ри-
біцький, Г. Попадюк, Й. Олешкевич.

Листа ч. 1005, збірщик І. Кульчицький (Нью-Йорк, США). По 3 дол. —
І. Кульчицький, В. Ватажишин, М. Корнага.

Листа ч. 1333, збірщик Т. Барабан (Бруклін, Н. Й., США). Т. Барабан —
6 дол. 50 цент.; О. Бойко — 5 дол.; Н. Решняк — 2 дол.; по 1 дол. — С. Квіт-
ницький, Я. Сізпатюк, Я. Фаро, Т. Тівріна, Т. Монті, І. Терещевський, І. Клим-
ків, М. Гайлі, І. Драбан.

Листа ч. 1416, збірщик Ю. О. Вербин (Чикаго, США). По 1 д. — І. Дудик, А.
Турко, І. Оленець, М. Дикий, С. Рудів, Д. Федорко, Я. Виниченко, д-р І. Сму-
к, Ю. О. Вербин, Канбат, І. Писаренко; полк. Чабанівський 50 ц.

**ВСІМ ІНІЦІАТОРАМ ПОЖЕРТВ НА РОЗБУДОВУ »ВИЗВОЛЬНОГО
ШЛЯХУ« І ВСІМ ЖЕРТВОДАВЦЯМ — СКЛАДАЄМО НАЙСЕРДЕШНІШУ
ПОДЯКУ.**

В-ВО »ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

Читайте і поширюйте

Все українське патрістичне громадянство на всіх теренах свого перебування повинно морально і матеріально підтримати та допомогти розбудувати

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

Орган З'їзду ОУН, що зосереджує увагу на Українському Революційно-Визвольному Націоналістичному Руху. Понад оцінку міжнародних подій із становища визвольного-революційної боротьби українського народу, основи і цілі української національної й суверенної політики та політичні і громадські завдання українців на чужині.

Адреса: «Schlach Pereმოი»
München, 15
Lindwurmstr. 205 / 1, GERMANY

«УКРАЇНЕЦЬ-ЧАС»

Український незалежний тижневик, що приносить вістки про визвольну боротьбу українського народу в Україні, широко й правильно навігуює політичні, робітничо-професійні, суспільно-громадські й інші проблеми українського життя в Краю і на еміграції та приносить багато статей і матеріалів.

Адреса: «L'Ukrainien»
30, rue de Montholon
Paris (9), FRANCE

Інформуйте чужинців про визвольну боротьбу поневолених Росією народів. У цьому допоможе Вам

«АБН-КОРЕСПОНДЕНЦІ»

Орган Антибольшевицького Визволення Народів, що виходить англійською, французькою і німецькою мовами. Приносить актуальніші інформації і статті про проблеми поневолених Росією народів.

Адреса:
"A.B.N.-Korrespondence"
München, 2
Dachauerstr. 9/II,
Germany

Єдиний в Європі англомовний
місячник

«UKRAINIAN OBSERVER»

Інформує світ про українську визвольну боротьбу, про політичні, економічні і культурні проблеми українського народу та боронить і поширює позиції Українського Визвольного Руху.

Адреса:
Ukrainian Observer
237, Liverpool Road,
London, N. 1,
Great Britain